

ІВАН СМОЛІЙ

У ЗЕЛЕНОМУ
ПІДГІР'І

А. КЛИМКО.

І. С м о л і й
У ЗЕЛЕНОМУ
П І Д Г І Р І

Чергування і суперечності любови з ненавистю, чесноти з нікчемністю, краси з огидністю, найшляхетніших людських поривів із зрадою, життя із смертю — вічний процес людського життя. Вони є темою і цієї нової повісти Івана Смолія. Коли змова найбільш кровожадних в історії диктаторів Гітлера і Сталіна в 1939-му році викликала другу світову війну, то вже від гуку перших її пострілів задрижали й почали валитися державні кордони і системи, відкриваючи шлях до найбільш бурхливої, насиченої несподіванками зустрічі двох суперечних світів: східнього і західнього. Перша така зустріч відбулася на західніх українських землях, і на її тлі, в обрамуванні незрівняних своєю красою українських Карпат, автор, розвиваючи акцію повісти, вправною рукою мистця малює хвилюючі образи найглибших людських переживань та колізій. Це — перший мистецький реалістичний твір про зустріч також двох, ворожою рукою поділених рідних, українських світів з їхніми суперечностями і пристрастями, що розпалюються довкола одвічних людських прагнень: правди і волі. Глибокі проблеми життя і боротьби у грізній воєнній добі і перемога добра та краси, представлені мистецькими образами в цій книжці, дадуть справжню насолоду і принесуть безсумнівну користь кожному, хто її прочитає.

IVAN SMOLEY

NEAR THE BORDER

N o v e l

Published by "Svoboda"

Jersey City — New York 1960

ІВАН СМОЛІН

Читальня
"Мир"
іс. М.
Філадельфія — 23-а і Браун вул.
30-го
Листопада

У ЗЕЛЕНОМУ ПІДГІР'І

Повість

diasporiana.org.ua

Видавництво „Свобода”

Джерзі Сіті — Нью Йорк 1960

Copyright, 1960, by
Author & Publisher

Літературна редакція — *Вячеслав Давиденко*
Обгортка — артист маляр *Олександр Климко*

Printed in U.S.A.

Svoboda — 81-83 Grand Street, Jersey City 3, N. J.

Просохли вже давно сліди коліс на міжгірських бродях і не відшукати по широких просторах землі всіх шляхів, куди розбрелися герої цієї історії, ні могил, де спочили вони.

Заросли міжгірські дороги травами й бур'янами, зіснулися ліси з гір ще нижче.

Де колись красувалася оселя, там тепер зелене море. Покинені верховинські хижі, піврозвалені, поруйновані, схожі на рештки суден розбитої бурею фльотилії.

Тільки заціліла церква на горбі, семиповерхова, трибанна, видніє здаля наче вітрильник, що чекає попутніх вітрів.

НА ЗАСТАВІ

— Серьожо!

— Я зараз! Пожди! — Аксаков оглянувся неохоче на поклик з подальших кімнат і знову вихилився у відчинене вікно.

На обведеному кільчастим дротом просторому подвір'ї станиці прикордонників грався з карим жеребцем клишоногий калмик Раян. Група бійців спостерігала вперте змагання людини з твариною. Опоясаний ремнями сідла жеребець, захоплений недавно при розкуркулюванні в районі, ніяк не давав уговтати себе, ставав норовисто дибки й метався дико.

Аксаков задивився захоплено. Клятий Раян! Він теж — невговтана бестія. — У нього, здається, стільки сили, що і в тієї тварини. Йому важко попасти ногою в стремено. Попав! Жеребець метнувся вбік, Раян схитнувся. Ще мить, і розпластається на землі, з ногою в стремені, а розгуканий кінь поволочить його за собою на певну смерть.

Аксаков мимоволі заплющив очі, а коли відкрив їх знову, боєць сидів уже в сідлі, вже мчав у ворота на дорогу в шаленому гальопі попри тартак. І як він оминє оту валку навантажених деревом верховинських підвід, що стовпилися перед в'їздом до тартаку? Прокочив чорт! Ось уже за тартаком, уже щезає в лісі.

— Серьожо!

— Йду! — потвердив Аксаков і пішов через кімнати, все ще переживаючи цікаве видовище. Не треба бачити, щоб угадати, хто кличе. Біля столика стоятиме з слухавкою в руці невтомний Микола Рябошапка. Хтось кличе, хоче говорити з самим начальником.

Рябошапка стояв справді біля столика, вичікуючи. Чорний колір телефонної слухавки ще більше підкреслював блідість його вже немолодого обличчя, і весь

він, злегка зігнутий, застиг у позі професійного канцеляриста.

— Хто? — спитав Аксаков.

— Булат. З Міжгір'я.

— Булат? Я жду його тут, а вони ще там!

— Чого тобі, Булат? — гукнув він нетерпляче в слухавку.

Голос доходив приглушений, невиразний, і Аксаков подумав про недоліки наспіх розснаної по гірських селах телефонної мережі.

— Що? Говори помалу... Розібрати важко.

— Кажу ж, утекли.

— Хто?

— Обидва молоді.

— Уташ утік?

— Так.

— Як же це?

— Нічого не порадиш, — виправдувався Булат. — Ми заїхали в село над ранком, щойно сіріло. Думали, захопимо всіх ще сонними. Але молодих не було вдома. Мабуть, хтось попередив. Так що є тільки ті дві сім'ї, душ вісім. Що накажеш? Виїздити з цими чи шукати по селу втікачів?

— Вже ти їх тепер знайдеш! — вилаявся Аксаков і намірився покласти слухавку, але Булат озвався знову:

— Ще одне діло, Серьоже! Тут Роза хоче говорити з тобою.

— Хто?

— Завшколи Роза Абрамовна.

— Чого вона?

— Не знаю.

— Давай!.. Слухаю.

Густий альят ніби розчавлював мембрану, і та тільки гула глухо.

— Серйоже!.. Чуєш?.. Я... Приїжджайте конче до нас.

— Та що ти, Розо? Там же маєш Булата. Чого ж тобі мене?

— Приїхать мусиш ти. Діло таке.

— Яке діло?

— Діло, Серьожо! Ти знаєш мене. По телефону не стану говорити. Приїжджай негайно. Так буде краше. Ти знаєш, я друг тобі.

— Розо, ти зрозумій, нас тут з півтори сотні і третини не осталося. Всі в роз'їзді. А до вас двадцять кілометрів та ще якої дороги!

— Для такого діла, Серьожо, й тисячу недалеко. Тобі треба бути неодмінно в нас. Тут таке сталося, що без тебе не обійдеться. Або ж мені прийдеться кликати Нахімова.

— Гаразд, їду, — поспішив відповісти Аксаков. — Скажи Булатові, хай пожде на нас.

Він відклав слухавку повагом, ніби вирішуючи в цю мить, що йому далі робити. А тоді глянув на секретаря і враз, несподівано й для себе, усміхнувся бадьоро:

— Ну, і що ж Миколо? Такі то діла в нашому володарстві.

Він поправив ремінь, випрямився, відчуваючи свою безперечну фізичну перевагу. З Рябошапкою вони не однолітки. Миколі вже далеко поза сорок, а Аксаков на десяток років молодший. У частих роз'їздах на вітрах і сонці збереглося його обличчя молодим, і очі його не втомлені, а повні виразу й свіжости.

— Так-с. Кепські діла в твоєму Міжгір'ї.

— Чому в моєму? — запитав здивовано Рябошапка.

— А хіба ж воно не твоє? Заложусь, що твоє.

— Собаки закладались, та хвостів позбувались.

— От, вже знову починаєш. А воно по закону твоє. Ти ж тут ще за царя бував, австрійця воював. Хіба забув, як поїхав туди вперше зі мною й пізнавав знайомі місця, показував, на котрій сопці на штики йшли? А любов свою колишню відшукав? І не признаєшся. А вона ж десь у Міжгір'ї.

Рябошапка махнув рукою, як добрий актор в патетичному жесті.

— А Усташ таки втік, — додав Аксаков.

Рябошапка став скручувати цигарку. На столі ле-

жали готові, а він закручував товсту, махорчану і питає:

— Усташ? Хто такий Усташ?

— Парубок з Міжгір'я. Але, пожди, ти ж знаєш його. Неможливо, щоб не знав.

— Багато нових облич, Сергію. Можна сказати, всі нові.

— Але цього ти не забув, такий той парняга, що всім у вічі кидається. Пам'ятаєш, осінню, як ми, пізно вже заїздили в школу, так він заходив теж туди. Такий худощавий, в короткому кожушку. Пам'ятаєш, як він спорив з тобою, як має бути — „кляса” чи „клас”. А коли вже „клас”, так чому не „лампа”, а „лампа”?

— Тепер згадав, — ствердив спокійно Рябошапка. — Хороший парубок був. І що ж це сталося, що оце його ввіймати хотіли?

— Чорт його знає, що воно. Я його і в комсомол ввів. Думалось, буде хороший співробітник. Так я його й рекомендував райпарткомові. А вийшло не те. Знаєш, чого приїздив до нас Нахімов? Я й не казав тобі. Не часто він у нас буває, приходи ти, мовляв, до мене, я навідуюсь до нього, ніби нема в мосму участку підозрілих людей. Неділь зо дві пройшло, а ми, мовляв, йому ні одного підозрілого не привели. А біля нього однієї спокійної ночі нема. Диверсанти пхаються на кордон ніч-у-ніч. Слідів повно на зораній смузі. А всі сліди, бач, ведуть у наш участок; у нас банда загнізилася.

— Ні про яку банду в нашому участку ти досі не згадував, — здивувався Рябошапка.

— Бо такої нема. Сволота він — вигадусь! Може старіший. А от приїхав. Я частую його, а він тільки всього, що отим собакою хвалиться, що його недавно привіз. А потім став глузувати... Не часто, мов, я хотів би, щоб я пиячив з ним по три дні, як колись Яригін. А мені це противне. Я своє діло знаю.

Аксаков заходив по кімнаті, видимо схвильований згадкою про немилу розмову.

— Ти подумай, — заговорив він по хвилині. — Питає мене Нахімов, чи є в мене такий Василь Усташ.

Я й притакнув. А він на те тільки посміхнувся. Знайомий, мовляв. І що ж я про нього думаю? Кажу, що слідкую за ним. Слідкуєш, каже Нахімов. Не так легко за ним слідкувати. Позавчора бачили його в Полонинськiм, вчора в Горішній Махівці, до того ж виявляється, що групу, яку ми відбили на кордоні, вів теж Усташ. І навіть так влаштував розгромлених, що нікого досі ми не зуміли впіймати.

— А як ти знаєш, що це Усташева робота? — питаю.

— Як знаю? — каже Нахімов. — Я б тобі його скованого перед очі привів. Мали ми вже його в руках, та обеззброїв конвоїрів і втік.

— І вже не знаю, як воно могло бути, — заходив знову Аксаков по кімнаті. — Наскочили на них, казав Нахімов, над самим кордоном в хащах. Усташ там був і ще другий, отой здоровило, невідлучний Усташів побратим. Вони обидва разом всюди ходять. Вели їх, уже недалеко застави Нахімова були, як нараз зчинилася метушня. І розібрати важко, казав Нахімов, як воно було. Кинувся отой здоровило на переднього конвоїра, а Усташ з другим зчепився, зброю йому вирвав і на смерть штиком проколов. Другого ж конвоїра живим оставили, бо встиг той вистрелити. Кинулися з застави наші на конях, а ті до ріки і на німецький бік. . . Така то історія. З того ж і наказав Нахімов виселити обидві сім'ї, та так тихцем, щоб і молодих захопити. І не вдалося.

— А ти чув, Роза викликає мене? Ота чорнява товстуха. Поїдеш зі мною?

— А чому б ні?

— Я жартую, — зупинив Рябошапку Аксаков. — Для такого діла тебе шкода. А хто ж тоді мої діла вестиме? Візьму я з собою Раяна. Та й де ж отой чортів Раян?

Раян в'їздив саме у ворота застави. Шерсть коня темніла, наче хто облив його водою. Боки знімалися в уривчастому віддихові, з морди текла піна.

Бійці обступили Раяна, а він, теж укритий потом, сидів у сідлі, вишкіривши зуби, і споглядав на Аксакова, що саме з'явився в вікні.

— Ото Раян! — гукнув Аксаков, відчуваючи, що той жде похвали. — Таки осідлав! Молодчина! Та тепер швидше мотайся. У нас дорога, поїдеш зі мною. Відведи цього, нехай днів зо три відпочине, та сідлай мені й собі.

ВИДИВА ОЖИВАЮТЬ

Вийшовши з станиці повз мовчазного вартового, їздці пустили зразу коней учвал селами, що, наче на низані, слалися долиною річки. У гарячому літньому пополудні здіймалася за їздцями курява, і діти, зачувши тупотіння, кидали гру в дорожньому пилу й крилися за воротами.

За другим селом стало вже зовсім безлюдно. Гірські хребти звузили просторінь неба в глибокому про-смику. Річка й дорога переплелися наче два ремені — сірий і кришталевий, утворюючи так з десятків бродів. Коней пустили повільніше, бо вода, збита кінськими копитами, змочувала вершників.

Підмиті річкою береги жовтіли блідо, відслонюючи обриси звітрілих скель. Вільшина, ялівець та тернина зеленіли купинами понад обривами на клаптях при-гожого ґрунту. А далі вище тягнулися запущені яло-ві перелогі ген аж до лісу.

Аксаков їхав попереду та все натискав коня остро-гами й нетерпеливвся. І чому він сам не поїхав уночі? Може б Усташ дав взяти себе, не підозріваючи нічого. Вони ж обидва наче приятелі. Дивна ця приязнь. Таке іноді трапляється. Заприянивсь з цим верховинцем ще минулої осені, коли влаштовували по селах кіно-сеанси. Спектаклі влаштовували під голим небом. По-лотнище екрану розвішували між деревами на широ-кій луці. На екрані оживали світляні подоби, між ними сам вождь, масивний, вусатий, грізний промов-ляв мовою, якої верховинці й не розуміли.

А потім показували щось справді цікаве. З'являлися незнані міста, багато людей. Вони лаштувалися в до-рогу, їхали кораблями по льодовому морі. Крига ску-вала хід кораблів. Сніги й лід покрили все. Літаки у відважних польотах кружляли над засніженими про-

сторами, шукаючи пропалих. Знайшли! Герой-провідник. Виснажений, але радісний. Везуть усіх у теплі стори, вітають.

— Це Папанін! — пояснив він тоді молодому верховинцеві, що стояв біля нього.

— Знаю.

— Невже? — він приглянувся уважніше до обличчя парубка. — Звідки ти знаєш?

— Про славних людей знає цілий світ.

Він захопився цією простою відповіддю, затримав парубка біля себе, почастував папіроскою. Потім показав йому таємниці кіноапаратури, щораз більше дивуючись, звідки в того хлопця стільки знання, а передусім така свобода в поведінці. Між сотнями настожених облич оте було спокійне. В очах тієї молодой людини світилася думка і воля, якась дивна певність себе. Впросився тоді до Усташа на нічліг, заприятелювався. . .

— Знову бісів брід! — вилаявся Аксаков під зливою води з-під кінських копит.

— Я досі нарахував сім, — Раянові зуби забілили аж по кутні, — а ще зо сім буде.

— Давай, об'їдемо понад річкою! — завернув Аксаков коня вгору берегом. Утоптана стежина виляся понад урвищем. Камінці котилися з-під кінських ніг і сплескували в воді внизу.

— Стій! Хочеться покурить! — зупинив Аксаков коня, коли добилися до верха.

Вони розсілися вільніше у сідлах, закурили. Перед ними розгорнулася панорама далеких гірських хребтів. Легкий, прохолодний вітерець долітав з незайманих просторів.

— Хорошо тут! — Аксаков зняв шапку, обер спитіле чоло. — Диви, гори й гори. Он під тим третім шпилем ще недавно сніг лежав. А знаєш, як вони називають оті зелені верхи безлісі?

— Ні.

— Полонини. А як їхній сир зветься?

— Не знаю.

— Бриндзя.

— Бринца, — повторив Раян.

— Ні, таки бриндзя. Та й смачна вона, міцніша від сивухи. Аж заплачеш, скуштувавши. А хата, знаєш, як по-їхньому?

— Хижа, — відповів Раян. — А от чи ти, Серьо-жо, знаєш, як по-тутешньому дівчина?

— Ну, дівчина.

— Ні, не так. Бі-ляв-ка.

— Білявка! А що, коли ота білявка чорна?

— Чорне — погань! — похитав головою Раян. — Совершенна погань. Зрозуміло, Розі Абрамовні цього казати не можна.

Аксаков зареготав з серця і раптом замовк, бо коні, що вперто намагалися висунути з морд зубела, щоб скубнути трави, нашорошилися нараз, застригли вухами. Вершники сягнули мимоволі по зброю, хоч кругом не видно було нікого, тільки в річці внизу щось сплеснуло, збиваючи воду.

Аксаков глянув здивовано на Раяна, потім угору, на ліс, за кількасот метрів над ними. Ліс млів у літній спеці, байдужий, ніби нема в ньому ніякої таємниці.

— Що це було?

— А чорт його знає. Похоже на те, що камінь покотився вниз. Да, у нас не раз таке бувало.

— Та тут не так воно стрімко. Але... гори горами...
Їдем!

Вони добилися знову до річки. Ріні тут поширшали, гори відступили подалі. Близько вже Міжгір'я. На ріні, під берегом циганська хата. Куча з одним вікном, без огорожі. Голі циганята ловлять рибу в річці.

Аксаков задивився на хатину, ніби на щось знайоме. І враз згадалися опущені, неохайні оселі його батьківщини.

Справді, не місце цій кучі в селі — подумав він, глянувши на перший присілок Міжгір'я. Чепурно-охайно видніє здаля міжгірська оселя. Садиби наче дерев'яні кріпості, що їх ставили в давнину. Хати з широких, тесаних колод, дахи на них солом'яні, тут і там черепиця. Стіни мальовані закраскою розтовченої цегли. Білі вапняні лінії біжать тими місцями, де сходять-

ся тесані деревини. Валняними лініями обведені вікна, і вся хата у розписі. Кругом хати міцний, високий тин з тонко колених ялинових колод. Ворота зачинені, заложені виткою.

А ось ворота відчинені навстіж. Аксаков під'їздив з Раяном до Усташевої садиби, навмисне сповільнюючи хід коня.

Наче справді стояла кріпость кметя-дуки. До неї високий дерев'яний місток через глибокий потік. Прогін під гору. Старі ясені, метр у промірі, обступили фортецю товстими заборолами усуміш з темними смереками, що паряться оце в спеці й скакують живицею-сльозами.

Кріпость розгромлено. Тепер плюндрують її нещадно. Юрба людей на подвір'ї, по стайнях, по стодолах. Цікаві та боязкі зорять з-за плотів. Серед подвір'я два вози, що їх кінчають навантажувати.

Аксаков дивився на знайому картину вивозу. Він шукав очима Булата і не знаходив. Замість Булата вирінув місцевий міліціонер. На голові у нього кашкет, білі штани, як у верховинців, і тільки чорна міліційна блуза та закинена на плече рушниця — знаки його становища.

— Я тутки пантрую, — мовив міліціонер, споглядаючи улесливо на їздців.

— Як? — перепитав Аксаков, зовсім не приховуючи свого презирства до розмовника. Ото Федір Череп. Прізвище залишається легко в пам'яті. Цього ведмедюватого, скуластого горця він ніколи не може добре зрозуміти. Його мова — чудні гортанні звуки, ніколи не чути слова й фрази. І ще оця усмішка дурна і собача улесливість в очах.

— Де Булат?.. Гей, Міша, де Булат? — гукнув Аксаков, покинувши міліціонера, до голови сільради, що звідкись з'явився. Цього дядька легко зрозуміти, той бувалий і мова в нього інакша, як у решти горців.

— Вони в Грицака, — мовив голова сільради. — Щойно поїхали.

Аксаков хляскав коня по гнучкій шиї. Він пізнав

тепер старого Усташа, як той виносив з хати вузлик, а за ним ступав підросток-хлопчина.

— Гей, хазяй! — гукнув Аксаков. — А де твій син? Де Василь?

Старий Усташ пристанув серед подвір'я гологолів і німо споглядав на вершників. Мабуть, уже десяток разів поставлено йому оте питання. Може й болюче запитувано, може й бито? Та коби тільки бито, а то ще гірше.

Хиляться тини кругом хати, зірвані ворота оперті об ясені. Навстіж комора з засіками зерна, грядками одягу. Пусті стайні. Бродить слущена худоба по саду. Стоїть на сінешньому порозі його жінка і не знає, як переступити той поріг востаннє.

— Не знаєш! — гукнув Аксаков, відчуваючи, як під безмовним поглядом старого Усташа, в якого ще недавно гостював і ночував, стає йому ніяково. — Пошукаєм твого сина! Наша власть всюди знайде! Так виїжджать!

Усташева жінка пішла злякано до воза. За нею виринула в сінешніх дверях стара Усташиха, несучи в руках ікону.

Посеред подвір'я вона опустила ікону, глянула помутнілим поглядом на хату, на пару запряжених карих, що мали востаннє послужити своїм господарям, на людей, що безкарно господарили в її коморах або байдуже приглядалися всьому.

У великому здивуванні вона стала хреститися. Хто дав таке право викинути її та її рід з тієї оселі, де кожне дерево тесане руками її батька, і кожний сніпок на солом'яній стрісі з того жита, що його сама жала? Хто дав таке право вирвати їх з землі, засіваної їх зерном, вимішаної в кожній грудці їх руками, перемірної тисячі разів їх ногами за плугом, за косяю?

Яке право, чие право встановлено тепер?

Вона питала німо, в розпущі людей, своїх сусідів, що біля них прожила вік, а ті відверталися від неї. Та чому не промовлять слова, та чому не оборонять? Та де ж, добрі люди, де правда на світі?

— Мамо! Ходіть! — кликнув Усташ з воза.

Але Усташиха не чула синового голосу. У страшне видово сплелося все, побагровіло сонце, і світ став наливатися по вінця нестерпною жарою. Кінець!.. Кінець світу! Повстав народ на народ і царство на царство. На муки видають і вбивають одні одних. Двоє було на полі, одне взяли, а друге лишилося. . . Дві будуть молоти на жорнах, одна лишиться, одну візьмуть. Горе! Горе!

І виїде з моря звірина, що має десять рогів та сім голів. А на рогах її десять вінців, а на головах її богохульні імена.

З'являться коні. . . на них вершники в панцерах вогняних, і гіяцинтових, і сірчаних. І голови в коней немов лев'ячі, а з їхнього рота дише вогонь, і дим, і сірка. . .

Блудний погляд Усташихи зупинився на вершниках, що вже втрачали терпець. Її уста ворушилися в нечутному шепотінні, а надміру розкриті очі заковувалися з жаху в орбітах.

. . . І тільки тих встереже Агнець, хто буде мати на чолі печать Божу, дану ангелом, бо вбивати будуть усіх. І побита буде третина людей. . . А на головах їздців будуть ясніти знамена Сатани, знаки того, що проти Христа. . .

Аксаков стягнув різко поводи. Кінь ступив уперед, просто на старушку, що завмерла в нестямі.

— Чого, бабушка, стовбичиш? Сідай скоріш!

Усташиха відступила назад, захищаючись іконою від грізного їздця.

— Антихрист! — гукнула вона на все подвір'я божевільним, зміненим голосом. — То він! Люди! То він прийшов уже до нас!

Аксаков сягнув відрухово по нагайку, але схаменився і, круто повернувши коня, гукнув на все подвір'я:

— Чого стали? Рушать! Раян, ти конвоїруєш!

Від цього лютого оклику поспішно стали розбігатися випадкові глядачі, і підводи здвигнулися до виїзду.

ДВА ЗНАМЕНА

Аксаков не чекав уже ні хвилини. Оперізвавши коня нагайкою, він помчав у другий присілок, де господарили тепер Булат та чоловіка три з застави, виселюючи другу сім'ю.

Булат виправдувався, що нічого не міг вдіяти. Молоді втекли, мабуть, хтось остеріг. А може вони й не почують вдома. Лихо знає, кому тут вірити з цих горців.

Отож, замість наговорити терпких слів Булатові, довелося притакувати. Нехай Булат кінчає тут і виїжджає, а він мусить ще бути в школі.

Аксаков їхав горі Міжгір'ям уже не поспішаючи, щоб охолоннути з недавньої пригоди. Жінки! Щось необличенне, несхопне в цьому роді. Скільки вже в нього прикрих пригод з ними! На краю терпіння, у безвиході, вибухали нараз з силою, що доводилося затушкувати не одну справу. А ще оті суєвірні баби. Вона назвала його Антихристом. Він повинен би оформити всю цю справу в окремому рапорті, бо ж це зневага влади. А він чомусь навіть не подумав про те, утік від цих страшних очей.

Кінь повернув сам ліворуч, ще раз здивувавши їздця своєю догадливістю й розумом. Ось уже міжгірська школа.

Широка, простора дерев'яна будівля, крита гонтом, вся стемніла, палена сонцем, лита дощами, сушена вітрами. Ні одної яснішої площини, лише у вікнах відбивається соняшна повінь.

А колись ото, мабуть, була краса, як ясніло все новенькими дошками, новим гонтом, як пахло все жилицю ялинових деревин з магурських лісів. З захопленням здвигали колись міжгірські майстри свою святиню науки. З міцних, щонайширших дерев будовано

її, потім оббито гарненько дошками всі стіни. А майстрів було, мабуть, чимало. І кожний по-своєму старвся здивувати міжгірців своїм умінням. Вивів один ганки широкі кругом... Уже підгнили стовпи, а які ж то гарні були, з точеними головками. А низом між дошками на ганках прорізи то зірками, то серцями навпереміну. По рогах же вивів другий майстер вздовж даху свої візерунки — ряди зубчастих гребенів, і дошки отак, наче соняшні промені, біжать згори вниз, а на самому щиті даху стримить громозвід, щоб така краса не пропала від небесного вогню. Збоку, над обидвома входами, до мешкань учителських і до шкільних кімнат, бічні дашки — теж суцільна різьба. І дзвін над одним з них почеплений, самотній і забутий. Порожньо навколо. Саме почалися вакації.

Аксаков зупинив коня посеред двору, розглядаючись.

— Ми тут! — почувся пискливий голос з городу перед школою.

З-за кущів підвелася гарячоруда Поліна Петушкіна в купальнику, опалена, з рясним ластовинням. Рівні зубики її білили примамливо в усмішці.

— Серьожа! Серьожа вже приїхав!

Завшколи Роза Абрамовна, що лежала досі ліниво на розпростертому коці за кущами, схопилася жваво.

— Здорові, дівчата! — гукнув Аксаков весело і все ще дивляючись поза кущі. — Всі ви тут? А де ж Зіна?

— А ось вона.

Аксаков оглянувся і вклонився злегка, ще більше зрадівши на вид дівчини, що виринула на ганку. Між десятками випадкових знайомих ця дівчина приходила найбільше на гадку, для неї привозив він книжки. І тепер жалкував, що поспішаючи не захопив нічого. Якась ніжність і принада були в її голосі, якась соромливість і розміянність. Стоїть вона ось перед ним, спершись рукою на поруччя ганку. На ній сукня голуба, з білим комірчиком. Голубинь лагідна, некриклива, скромна. З голубинню перекликаються очі сіро-

сині. Волосся сплетене вінком на голові. А уста легко розхилені, свіжі, як у дитини.

І чого ж ти не на сонці? — перепитав Аксаков, поділючи їй руку. — Боїшся, личко стемніє?

— Я так зайшла щойно. А ти приїхав...

— Роза зове. Секрети якісь. Ну, і які ж це у вас секрети? — запитав він, коли Роза Абрамовна й Поліна, одягнувшись, підійшли до нього.

У це питання вклав Аксаков і дрібку іронії на жіночі примхи і трохи докору, бо довга їзда і літня жара дошкулили здорово. І звучав той запит офіційно, ніби нагадував Розі Абрамовні, що частий їх гість, веселий Серьожа, крім цього начальник прикордонної застави, чого не слід забувати.

— Да! Секрети! — потвердила Роза Абрамовна, та так важко, що Аксаков миттю зістрибнув на землю, прив'язав коня до поруччя, готовий слухати, які це дива.

— Ходи, поглянеш, — мовила завшколи, ступивши на східці.

У клясній кімнаті, просторій та низькій, стояла маса зужитого, стухлого повітря, з отим специфічним запахом, що нерозривно асоціюється з крейдою, губкою, писальною дошкою, розлитим по лавицях чорнилом і гамором непосидючого малого люду.

— Та відкрийте ж вікна! Тут нічим дихнуть! — промовив Аксаков.

— Отак ми й наказали зробити, коли закінчилося навчання, та довелося знову вікна зачинити. Бачиш, що трапилося?

Аксаков завважив аж тепер. Глянув ще раз і ще раз, ніби не вірячи своїм очам, такий то вид був незвичайний. На середній стіні, де красувалися портрети геніальних вождів пролетарської революції, висів хрест. На ньому Розп'яття з потемнілої міді.

— Ти знаєш, — говорила завшколи, — тут висіли портрети. Їх кудись винесено, а натомість почеплено оце.

Аксаков ще не спромігся на слово. Всі народи Союзу складають пісні на честь того, хто став їх сонцем.

А тут, у цій гірській закутині, хтось посмів замінити портрети хрестом.

— Коли це сталося? — запитав нарешті Аксаков, знявши хрест.

— Не знаю.

— Хто перший помітив?

— Зіна.

— Зіна? — Аксаков кинув хрест на лавицю і глянув пильніше на дівчину. — Ну як же це, Зіно, було?

Зіна зашарілася, краска набігла їй на обличчя під допитливими поглядами усіх, і голос її був кволий.

— Я зайшла в клясну кімнату. . .

— Чого саме ти заходила? — кинув Аксаков.

— Отак собі зайшла. Дивлюсь, на стіні оце висить. Так я зараз покликкала Розу.

— Да. І ми, побачивши оце, зачинили вікна і рішили повідомити тебе.

— Отак. І хто б міг вчинити таку погань?

— От може хто з цих парняг, що за кордон утікають. Пробували наші сьогодні зловити двох, але нічого не вийшло, — озвалася Поліна.

— Це зовсім можливе, — потвердив Аксаков.

— А я не вірю в це. Легко спихати вину на тих, кого не впіймаєш. А скільки так безкарно ходять. Я ж докладала, і то не раз, про настрої серед цього населення, — гула Роза Абрамовна.

— Знаю, — потвердив Аксаков.

— Та це ж прямо скандал. Ніколи не забуду, як уперше зайшла в клясну кімнату. Я до дітей „добридень”, а вони мені „слава навіки Богу” і молитву свою оту всю проказали. Тижнів чотири так було. І кричиш, і грозиш, а вони свос. Розбвтаний взагалі народ. Нікого не бояться. Пригнути б їх, оту дич безграмотну!

— Пригнемо, пригнемо! — запевнив примирливо Аксаков, все ще не знаючи, що далі робити. Донести про все Нахімову? Обов'язково мусить донести перше Нахімову, це його діло в таких справах розбиратися.

І от буде Нахімов знову глузувати, що неполадки в його участку. Ніби винен він у чому. А діло справді

складно. Це ж зневага самого вождя! Кому-кому, а Аксакову за це похвали не буде.

— А що ж ти, Зіно, скажеш? — запитав нараз Аксаков.

— Ти її запитуєш, що вона скаже? — заговорила замість Зіни Роза Абрамовна. — Так, вона могла б сказати більше, як ми всі. У неї спершу в клясі теж було погано. Багато разів приходила до мене жалітися на поведінку дітей. А потім... — голос завшколи став тигучо-таємничий, погрозливий, — потім наче хто чарми вдіяв. Нам з Поліною треба добре накричатися щодня, нам завжди якась капость. А в Зіни тиша, мир. Діти, як золото.

— Нехай сама скаже, — настирливо вела своє завшколи. — Може до якої верховинської ворожки по раду ходила. А може до ворожбита. Добре, щоб і нам сказала свої секрети. Цікаво знати.

— Дуже цікаво, — погодився Аксаков, але в його голосі зовсім не було цікавості. Він глипнув на люте обличчя завшколи, і раптом згадалась йому його Ріта з червоноармійського загону, їх фактичний командир. Присадкувата товстуха, опоясана кулеметною стрічкою. Ті самі важкі очі, майже мужеський голос. М'ясисті уста. Сама розстрілювала полонених та слабодухів. А його не розстріляла. Зберегла для себе молодого дезертира, щоб серед згарищ і смороду, на нічних постоях вчити його брудної, розгнузданої любови.

— Я й сама не знаю, — голос Зіни рвався, тремтів. — Діти, як діти. Пустують і тепер, але спершу дуже сваволили. Тепер не так; не знаю, як воно сталося.

— У Зіни більший педагогічний талант, — пожартував Аксаков.

— Даа, — протягнула Роза, глянувши на Аксакова з докором, — талант.

— Давай вийдем на повітря! — Аксаков рішуче попримував до виходу.

Після задушної клясної кімнати соняшний день здався раєм. Як гарно було б поїхати тепер в поля, понід ліс. Прилягти десь біля бистрого гірського потоку. Але завшколи не бачила ні краси гір, ні сонця і,

ще не переступивши порога, гуділа позад Аксакова невтомно:

— Я думаю, Серьожо, що оте, що скоїлося, не без причини. Тут ми вчимо і ще дехто навчає.

— А хто б такий? — здивувався Аксаков, присівши на поруччі ганку.

— Про попа забув?

— А й справді, ви докладали. Це його садиба онтам.

Всі глянули в сторону приходства. За широкою лукою виднів садок, а за садком синіла бляха приходського будинку.

— Сидить він собі там спокійно, ніби нічого на світі не змінилося, — вела Роза Абрамовна. — Аж дивуюся. Та невже воно можливе? У тій своїй церкві щодня. І люди йдуть і діти забігають.

— А як того попа звуть?

— Отець Сава. Чи так, Зіно? — запитала завшколи. Аксаков глянув здивовано на Зіну.

— Це хитра штука, — вела своє Роза Абрамовна.

— Молодий він?

— Мало сказати, молодий, — озвалася жваво Поліна. — Ти уявляєш собі патлатого попа з косами, з нечесаною бородою. А то красотний мужчина, високий, як з картинки. Зустріла якимось його на дорозі, аж очі вбирає. До такого попа і я сповідатись пішла б. Не віриш, Розо? І ти б пішла! А ще кажуть, що з нього диригент. Хор тут учив. І взагалі це людина не така собі проста...

— Ну, яка це людина, то краще за всіх Зіна знає.

— Та що ти, Розо? — Зіна пробувала усміхнутися, але усміх вийшов жалісний, вимушений. — Це вони, Серьожо, завжди так глузують з мене, — пожалілась вона Аксакову, — вигадують всяке знічів'я.

— Еге! — піднесла Поліна пальчик. — А ти скажи, як воно буває. Вона, розумієш, часто виходить в оті куці книжку читати. Бачиш, сьогодні з нами її не було. Сиділа сама в школі. Вона тоді виходить, як нікого нема. І якраз в таку пору, коли він проходить недалеко попівською лукою. Оглянешся, де Зіна, нема.

Ізко в кущах. Ще ранок, ще роса не щезла, а Зіна вже в траві за кущами, книжку читає. І слухає захоплено, як попівська ряса шумить недалеко...

— Ооо! — протягнув Аксаков. — Я бачу, Зіна готова стати героїнею оригінального роману. Я думав, Зіночко, що ти тільки в книжках шукаєш так завзято чогось незвичайного. А то, виходить, ти і в житті не від того, щоб пережити щось небуденне.

— Серьожо!

Аксаков глянув пильніше на дівчину, і йому раптом здалося, наче бачить її новими очима. Отака собі була дівчина, мила, молода, вродлива. Таке все здавалося просте. А от не таке воно просте. Хто вона? Спяча царівна, що її не розбудив ще ніхто поцілунком? Зламана душа? Тиха і таємничо засмучена? А може вже хтось у її серці? Навіть не подумав про це. Таке враження, ніби вірність комусь спутує кожне її слово. Та невже ж правда в тому, що розказує Поліна? Невже ж це піп? Не хочеться вірити.

— Нічого, нічого, — сказав Аксаков, не зворушений докірливим поглядом дівчини і ніби вражений своїм відкриттям. — А що піп, закидає теж оком через пліт?

— Само собою! — потвердила лукаво Поліна.

— Нічого! Давай, Зіночко, сміливо до мети. Не соромся. Ось проблема в нас: морока з тим батюшкою. А ти йому закрути голову, хай скине рясу, поженимо вас у ЗАГС'і, весілля буде, ой весілля!

— Ти все глузуєш, — промовила Зіна.

— Глузую? Да, може й посміємось, а покищо треба діяти. Забарився я у вас. Ключ у тебе, Розо? Замкни кімнату. Нічого не торкати, хай так лежить. І нікому ні слова. Залиште діло мені.

ПРОСОХЛИ ВЖЕ СЛІДИ...

Аж до краю лісової смуги проводив Василь Усташ з своїм побратимом валку, що посувалася повільно переплетеною бродами дорогою з Міжгір'я. Притаювалися між ялівцями, в гущавині лісу, перебігали потоки й дебри, спиналися на верхи, на щовби і йшли обидва з Павлом Грицаком все далі й далі від Міжгір'я, щоб не втратити з очей своїх рідних. Ішли в якійсь незрозумілій вірі, що зараз щось станеться, зараз щось придумують, щоб врятувати своїх. На все є рада, все можливе. Для них все, що задумали досі, було можливе.

Буйне почуття волі, зухвала відвага ще солодким трунком пекла уста. Скільки то пригод вони вже перейшли щасливо! Обидва вони побратими. Вичитане в дитинстві в історичних повістях слово за ті роки стало рідним і зрозумілим. Вони як брати. То дарма, що не одної вони крові, — їм це байдуже. Разом училися з самоосвітніх підручників. Разом гуляли по весіллях і забавах. І в одному звені підпільної організації звів їх мускулястий студент, що зайшов в гори. В одну криївку зносили зброю, покинену польською армією. Разом приглядалися з верха, коли вперше в'їздила в Міжгір'я червона кавалерія.

А потім почалися переходи через новостворений кордон. Десятки людей вирвалися, дякуючи їм, на волю, на захід. Як правдиві володарі, гуляли вони по своїх горах, певні, що ніхто не ввіймає їх.

І ось упіймав. Ось ідуть вони щораз далі від Міжгір'я, наче хто опутав їх невидними путами і веде, тягне за собою. Нема в серці ні радості, ні почуття волі. Там лише глибинна тривога й біль. Та невже це можливе? Забрали їх найдорожчих, батьків, братів, се-

стер, і ось везуть. Над ранком застукали усіх сонними. І чому не було їх тоді вдома? Нехай ішли б разом в тюрму, на вигнання. А так, що тепер робити? Віддати себе самохіть у руки? Навіщо? Чи напасти, розгромити валку, визволити рідню? І що далі? І чи це не безумство? Хто останеться в живих у цьому бою?

Усташ причаївся за кущами ялівцю, біля нього приліг Павло, змагаючи якомога краще замаскувати себе.

За кількасот метрів перед ними, попід обривом високої скелі посувалася валка з їх ріднею... Ось на передньому возі баба з Михайликом. І мати. Склала баба руки на грудях і хреститься невпинно. А біля воза йде батько. Гологолів. Де ж його шапка? Навіть шапки не взяв. Іде, наче смерть звіцати, ступає біля карих, понуривши голову. Тепер вопи так близько. Якби крикнути, то почули б. Якби забігти спереду? Якби!

Павло відірвав очі від валки, глянув на побратима і знову задивився на валку. У Павла на возі мати. А коло неї сестра високо на клунках. Поруч іде брат Іван. Такий же, як і він, високий та згорблений. Не жили ніколи між собою добре, як брати. Ніби він, Павло, того мастку хотів, того поля по верхах. Називав його брат неробом, злодієм! До бійки не раз приходило. Йде тепер Іван і щокрок на рині, на камені спотикнеться, то брата проклинає. А матері так жаль, так жаль! Недобрий Іван для матері. Ой, хто ж її тепер захистить, хто порятує? А сестра сама. Так він сестру свою любив! Куди ж вона тепер іде?

Раптом Павло сягнув по зброю. Він аж підвівся, забувши про всяку обережність; його висока, дебела постать стала видна понад кущами.

Усташ ухопив побратима за руку.

— Павле! Павле! Чого ти?

— Пусти! — простогнав Грицак.

— Диви, диви, що він робить!

Виграючи свавільно, кружляв один їздець навколо валки. Інші конвоїри їхали позаду. А той гуляв і цоразу під'їздив до Грицакової підводи. Кінь ішов рівно

з возом, а конвоїр нахилився аж на віз до його сестри. Як бранку везуть! На посміх!

— Я уб'ю його!

— Павле!

— А що? Що скажеш? Що зробиш? Заборониш? Ти? Боїшся? Нехай! Нехай гину!

— Павле! Тільки всіх занапастиш!

Грицак поволі опустил зброю, приляг знову за кущем, втулив голову в землю, здригаючись усім тілом. Він звик слухати побратима. Така між ними умова, такий між ними тихий договір. Усташ — розум, він — сила. Один без одного ніщо, а разом їм панувати. Ну, добре, він покориться розумові. Він готов віддати своє життя, він не боїться нічого. Нехай Василь видумує щось, нехай порятують його бідну сестру, не дадуть її на ганьбу.

— Не можна, Павле! Не можна! — шепотів Усташ. — Стрілами поб'ємо і наших. А як визволимо, то що зробимо з ними? Куди їх дінемо? Може твоя стара мати по тих верхах ходити?

— То їх на руках понесу.

— Недалеко занесеш.

— За границю їх відведемо.

— Не відведемо, Павле, не відведемо. Якби ми розбили ту валку, то до вечора тут буде більше війська, як тих смерік на Магурі. Ми два то ще б дали собі раду із тим. А що наші зроблять тоді?

— То що робити?

Усташ помовчав. Уперше за весь час побратимства не мав відповіді. Що робити? Що видумати проти тих дияволів? Яке право мають вони карати його батька, маму? Нехай його карають, як можуть, — він уже великий. Нехай з ним поміряються. Нехай впіймають його, закують і везуть в Сибір. Їх обидвох! Але яке право мають вони на невинних людей?

Валка віддалялася, вийшовши з ріки на роздолля. Щораз менші постаті. Тільки вози видно і цятки вершників. Не можна вже йти далі. Зникла валка за верхом у селі. Пішли. Далека їм дорога, ой, далека!

Довго лежали побратими в гущавині над кручею. Просохли вже сліди коліс між бродами. Ні знаку з недавнього походу. Рине безупинно вода по камінню, миготить у сонці, ніби нічого. Таке то людське життя, як той слід коліс. . .

— Ходи, Павле! — промовив нарешті Усташ. — Ходім у Розточину.

За третім верхом, під Магурою вони зупинилися в глибокому потоці. Верхи височіли обабіч, всіяні бучиною всуміш з ялицями. Ожина обвила букові стовбури, обплелася кругом сухих вивертів.

Тут їхня кривка. Ось місце, де закопали в дерев'яних скринях читальняну бібліотеку. Обмотали скриню полотнами, облили смолою. Тут і метрики сільські, які передав їм отець, щоб закопали, бо вивезуть з села, а тут збережеться, аж доки прийде наш час. Бо недовго тій владі панувати. Як прийшла, так і піде.

Тут і зброя. Два ручні кулемети. Гранати. Набої. Дев'ять крісів. Сухо й безпечно під могутнім вивертом. Закрите все від людського ока землею й зеленню.

Усташ глянув на зброю й здивувався, як байдуже йому стало все. А ще недавно так раділи кожною рушницею, кожною гранатою. Ніби з кожним таким прибутком ближчі були вони до мети — до часу, коли все зміниться, коли знову відкриються гори веселістю та голосними співанками, коли верхи гір загоряться вогнями волі. Так казав їм Бір. Вийде тоді верховинська молодь на гори, розведе вогні волі, і горітимуть вони, як море, в радісних спалахах. Чудний той Бір. Гонений з села в село, з лісу в ліс, як вовк. Батальйон війська вислала за ним на розшуки, і не знайшли. І ці не знайдуть легко. Якби не Бір, може тепер не був би тут. Був би газдою. Оженився б. . . Може й не зачепили б його.

— Будеш що їсти? — запитав він побратима. — Я маю тут сухарі.

Він витягнув з-під кореня бляшану коробку від набоїв, але не відчиняв. Грицак понуро заперечив головою, та й сам він не хотів їсти.

Так-так. Якби не Бір. А ще більше, якби не та панна, що заїхала в Міжгір'я з великого міста й ходила самотньо по горах. Давно це було, ще про Бора ніхто не чув. А вона виходила аж на гори до них, до пастушків. Сідала між ними і розказувала їм казки. Чекали на неї другого дня нетерпеливо, збігали аж під ліс подивитися, чи не йде. Дарували ягоди. Плели для неї кошики з найтонших корінчиків. Ніхто таких казок не вмів розказувати, як вона. А потім оповідала їм про Довбуша, що надходив звідкись з полудня аж на Бескиди із своїми легінями, карав панів і помагав бідним людям.

А легінів підбирав собі щонайвідважніших. Не всякий за ним міг піти. Приймав тільки такого, хто перейшов пробу. Для того зрубував Довбуш височенну ялицю, аби впала понад глибокий потік, і ще її з кори облуплював, аби була слизька, і казав переходити по тій кладці. Хто перейшов, той йому товариш і панібрат.

То сказав тоді тій панні, що він перейшов би через таку кладку. І що він хоче стати Довбушем. Як сміялися тоді з нього пастушки! Пальцем показували, бо хоч багацький син, а хирляк був, малий, дрібний, з жилками на чолі. Такий вродився. І хоч як мати припрошувала, він навмисне не торкав їжі. То на той сміх пастухів почервонів до кінчиків ух, під зсмілю запасти хотів, у ліс утекти, щоб скритися від насміху, що таке дурне вимовив.

Але та панна взяла його за руку і погладила по голівці. Сміх пастушків угамувався. Він слухав, як вона говорила, що тепер інші часи, як колись були. Нема чого сміятися. Тепер і малий Василько може стати Довбушем. Тепер не конче треба сили. Тепер повинаходили такі машини, що за людей працюють і людям дають силу. А сили треба для духа. Треба великої відваги. Треба не боятися нічого, вміти потерпіти, витримати і поставити на своїм. Як хто такий стане, то хоч він і не дуже сильний, але буде як Довбуш, і всі його послухають і всі за ним підуть.

Скільки років уже минуло, а ті слова він усе чує,

коли тільки задумається. Чи знала та чужинка, як змінить вона життя малого пастушка?

Став він гартуватися в гірських купелях, не відкидав їжі. Мужнів, підростав. Став спроваджувати книжки з великого міста і читав, учився. Всюди першим був. Але всюди треба було й сили. Силі покорялися всі. Якби в нього така сила, як у Павла Грицака. Той його одною рукою піднесе, а пристануть коні під гору, покладе руку на люшню, і ті підуть.

Тож заприязнився з Павлом ще тісніше, надовго, аж досі. Тільки нині їх побратимство захмарилось. Може дійсно треба було оборонити їх родини? Але як? Як?

— Ти не бануй, Павле! — промовив Усташ по довгій мовчанці. — Ми думали собі, що нашим кривди не зроблять, бо яке вони ніби мають право до мого батька чи моєї матері? Ми вже дорослі, ми самі за себе відповідаємо. Але тепер настала інша влада. Ті люди, та влада така, як колись були татари. Вони хапають, кого можуть, у них нема ані права, ані ладу.

— Так. То правдиві татари, — potwierдив Грицак. — Вони там будуть над нею знуцатися, будуть робити, що захочуть.

В очах Павла з'явилася сльоза. Дивний Павло. Яка сила, яка широта в грудях, а на лиці безпорадність і скарга дитини! Тільки затиснені п'ястуки тремтять погрозливо, як довбні.

Усташ відвернув погляд від побратима з дивним почуттям провини. Що далі робити? Як втишити сумніви, що закралися в серце? А йому хіба не жаль? Ні, ні, треба щось робити.

— Ходім! — підвівся він. — Підемо назустріч. Переказував Бір, щоб ми прийшли. Якесь перед нами дуже важне завдання. Ходім.

І він пішов перший по виверненому стовбурі, що лежав понад потоком, ступаючи потойбіч у зелене верховинське море.

ГОСТИНА

У тій гірській країні, на заході, там Кит-Гора стоїть. І не Кит-Гора, а Баба-Гора. Притаїлася вона горбатою кичерою у тому місці, де скочується сонце до землі, і чекає на промінне коло. Як наблизиться воно до неї, стягає вона його силоміць з розгоряченої блакиті, обломлює його золоті пера й закосичується сама ними. Б'ють промені в небо, та не з золотого круга, а з темніючого горба Баби-Гори.

Запалали гори на ту перемену, потім стали мідяні, фіялкові, далі посіріли. Спелелилось усе. Спокмурнів світ.

Сутеніє, темніє. Зараз у хижі під кичерою, що нагадує Бабу-Гору, засвітять каганчик. Заясніють тут і там світла по сслі. Спалахнуть ватри на горах, де ночують пастухи з худобою.

На розгорненій перед Зіною книжці не видно вже й рядків. І не треба. Перед нею розгорнена книжка власних переживань; її читати в темні ввечора наймиліше.

Їхала сюди з хвилюванням і вижиданням. Адже вона щойно другий рік на педагогічній роботі. Рік у Верхньодніпровському районі, наче розділ з погідного роману. Місце дії — новісінька школа серед села. Наче палац. Наче обіцянка, що колись і оті похилі, давно небілені хатки, що розкинулися по балці аж до Дніпра, стануть палацами. Жвава дітвора, тямуща й слухняна, каже того сподіватися.

Головний персонаж — директор школи, завжди привітний, літній уже Василь Петрович. Ні, не так. По недовгому часі головним персонажем стала вона, — Зіна. Так захотів сам Василь Петрович, захоплений своєю новою співробітницею, її педагогічним хистом,

Її любов'ю до дітей. Смішний старий. Він, довголітній педагог, приходив до неї по раду, запитував, задивлений у неї як у сонце.

І враз невмолимий режисер скерував дію в інший бік. Директор покликав у кабінет:

— Зіно Іванівно, дуже й дуже жалкую, але мушу погодитися з фактом. Вас забирають від нас. Поїдете в Західню Україну. Так-так. Саме повідомили мене. І знаєте, я навіть заздрю вам. Ви, очевидно, знаєте, де це.

Він підвів її до мапи, його вказівний палець поволі пересунувся через червоний пруг.

— Тут кордон. Був. Його вже нема. Шмат нашої батьківщини, роз'єднаний довгими часами, знову при нас. Ось бачите гори в півколі. Карпати! Якщо вам цікаво, то скажу, що навіть бував там.

— Невже?

Її очі стали тоді такі великі, аж Василь Петрович зміркував, що воно. Ці молоді думають, що влада Советів так і була споконвіку, і за тим червоним кругом пустеля.

— Так. Був. Це ще за старого режиму. Воювали ми з австрійцем.

Очі Зіни знову повні здивування.

— Ви, очевидно, вчили про це, — усміхнувся Василь Петрович, — і здається вам, що це було так давно. Аж дивно слухати, правда, майже годі вірити. . . А от мені здається, ніби це вчора було. Маленька сьогодні Австрія, смішно з нею воювати. А ще недавно це була велика імперія. Оті гори були саме під Австрією. Та й під ким вони вже не були, — махнув Василь Петрович рукою, дивно збуджений.

— Ви уявляєте собі, — промовив він по хвилині, — яке велике завдання перед вами. . . і яке приємне. Повірте, я радо поїхав би. Там наші люди, такі, як і ми. Мова їх не така то вже й чиста, але серця, як і в нас. Отож маєте виховувати малих верховинців на громадян нашої республіки. Бажаю вам успіхів. Кріпійтеся. Пишіть про свою роботу й враження з гір.

Про що ж писати доброму Василеві Петровичу?

Дорога була довгою, ніби загубилася вона десь у просторі. Гори ж досі бачила на картинах чи в кіно. А оце, — як минула долини рік, гірські просмики, здалося їй, ніби проїхала крізь довезний і крутий зелений тунель у інший світ.

Вузкий той її новий світ. Гори оточили все як велетенські декорації, замкнувши собою Міжгір'я — кілька сотень верховинських хат. Здається воно ніби своє. Хатки під солом'яними стріхами, і журавель біля криниці, як у Верхньодніпровському районі. І білі свити. А от вишивка трохи не та. І люди якісь інакші. Яка дивна їх говірка!

— Я си мислив, жи 'ня посадите з мойов сестров, — казав їй хлопчина, коли розміщувала дітей на початку навчання. — Втиць мовили, жи вна немає книжки, то бисмося вчили разом.

— А де твоя сестра?

— Альо там!

Аж зрозуміти було нелегко, що говорять діти. На превелике здивування Зіни, вони, крім того, стали щоднини на початку навчання молитися голосно, спільно. Вона забороняла, а вони провадили своє. А потім почалася вперта боротьба між нею й дітьми. Вони слідкували за її рухами, перекривляли її, наслідуючи м'яку вимову, ніколи не чути ними слова. Вони висолоплювали за нею язика, гукали. Ах, якби добрий Василь Петрович знав про це! Але вона не писала йому нічого про це, вона жалілася завшколі. Роза Абрамовна вбігала в клясу гнівна, громила, кричала. А по її відході діти сваволили ще дужче.

Не витримавши, розридалася раз перед малими тиранами. Плакала, не стримуючись, і діти замовкли, збентежені та вражені незвичайним видовищем.

Після лекції вона не виходила з кляси, невтішно сумна. В очах не висихали сльози, і світ мерехтів у них сумовито, і вкриті снігами гори дихали холодом непривітної країни.

Скрипнули двері. Увійшла з наруччям дров прибиральниця Галя, молода дівчина, в верховинському

кожушку та білій хустці. Обличчя дівчини порум'яніло з холоду.

— Ба, а ви чому тут сидите? — запитала дівчина зачудовано.

Догледівши сльози на обличчі вчительки, вона кинула дрова під стіну біля печі і стояла безрадно.

— Ба, та ви плачете? — промовила. — Та чого ви плачете?

Це була вирішна хвилина в їх знайомстві. Зіна намагалася опанувати себе, але в очах тієї верховинки було стільки співчуття, що вона справді розплакалася. Галя підійшла тоді до неї, обняла її несміливо.

— Зіно, повідajte! Чи вас хто бив? Чи вам дехто вмер? Чи вас забирають?

— Діти мені жити не дають, — промовила тоді Зіна. — І чому вони так не люблять мене? Я ж до них із щирим серцем! Чому вони мене за це ненавидять?!

— Чому? — перепитала Галя і якось чужо відсахнулася від Зіни. — Такий тепер світ настав, жи ся люди ненавидять. Вчать так, би один одного ненавидів, нищив, видавав, то й діти так роблять. Так їх учать.

— Хто вчить?

— О, хто! Та не ви! Але й ви! Альо списують газдів. Ходить Міша Ковбан від хижі до хижі. То як хто не має нич, лише єдні портки на собі й сорочку, то дуже добрий. Як один-два прутки поля, то добрий, а як три, то вже злий. А як п'ять, то вже 'го треба з хижі вигнати, а поле відібрати. Ба, а чому то так?

— Ах, Галю, що ти розумієш!

— Та не розумію, не розумію, — похитала Галя головою. — І ніхто не розуміє. Та чи то і у вас там такі порядки?

— Які?

— Та такі, як у нас заводите.

Сльози висохли. Зіна дивилася на прибиральницю насторожено й тривожно, а та, оглянувшись, заговорила тихо:

— То ся боїте, боїте. То си думаєте, що перед вами ворог. А я би вам свого пальця врізала, бо знаю, що

ви наша. Ті дві, то чужі. А ви свої. А свій свого має любити, бо як не буде, то хто його загірє? Чужий? Ви мені того не повісьте, але я знаю. У нас тут писали, як там люди з голоду мерли.

— Галю!

— І говорити боїтеся! О! А то треба кричати, бунтуватися! То людей мордують, забирають.

— Галю! То неправда! — заперечила Зіна, підвівшись злякано і не знаючи, що вже почати.

— Ой-ой! І ви вже брешете. Свій свого дурить. Але ми знаємо. То як торічної осені заїхала червона кавалерія, то ту стояли. Снопами коней годували, все коні поїли, що потім людям хліба не стало. І був тут такий кавалерист. Як ми його раз погостили, як він увидів, хто ми, та як став бесідувати, що вже не має ні вітця, ні матері, і сестри в колгоспі в нужді. Аж заплакав. Все сказав. І ще питав потім, чи його видамо команді. Так ся само бояв, як ви тепер. Ая. А тепер то напевно ви мене видасте. Скажете тим енкавудистам. Бігме виджу, що скажете, по ваших очах виджу. То кажіть, кажіть!

— Галю! — спромоглася тоді Зіна на благальний оклик, що в ньому бринів і докір і безкрая розгубленість. Вона ж дійсно повинна б донести про таку розмову, куди треба. Так її вчили, так втовкмачував гнівний комсорг... Є люди добрі і злі. Добрі — то герої пролетарської революції, герої труда. Все інше — зло. Спершу виходило, що добрі, то городські. Погані ж десь по селах. Коли ж там дядько Юхим, дячина, двоюрідні сестри, що такі добрі для неї були, коли приїздила до них з міста в гостину. Ні, вони теж добрі. Де ж тоді ті погані, ті вороги?

Роки проходили, і ніяк не довелося стріннути справжнього ворога народу. Жив він собі десь як мітична подоба, як якась потвора з казки.

А ось тут стояв він перед Зіною живий. Втілювався в цю вродливу верховинську дівчину, що так нагадує їй двоюрідну сестру Ярину! Галя — ворог пролетарської революції. Її треба б видати на каторгу, на муки. Єдину, рідну людину в цій чужині.

Не стямившись, Зіна обняла раптом Галю по-сестриному й тільки прошепотіла:

— Иди! Иди вже, Галю! Роза Абрамовна може надійти! Вони там закримітять, що мене нема. Иди!

— Піду! Піду! — погодилась Галя. — Боже, які ви бідні! Вже я ся постараю, би вам веселіше було в наших горах, би вам діти більше не докучали. . .

*

Під вікном надворі почулися людські голоси. Зіна схопилася сполохано з довгої задуми. У кімнаті сутінки вечора. Не світиться. А тут уже скригнули двері, вже гурт людей ввалився в кухню.

— Гей, дівчата! Що це? Чому не світите? Керосину не маєте?

Зіна пізнала голос Аксакова, і на душі їй відлягло.

— Маєм! Маєм!

— То світить! Це ти, Зіно? — Аксаков підійшов і, ніби знехотя, пригорнув дівчину міцно і приязно. — Ну, що ж, де Роза, де Поліна?

— Ми тут! Ми тут!

У метушні черкнула запальнична, блимнув вогник, у ньому збронзовіли обличчя й проясніли в світлі лямпши.

— Так от ми, значиться, до вас, — заговорив Аксаков з тією давно вже не виданою в нього веселістю, що робила його присутність милою. — Приймете в хату? Бо, правду сказати, ми страшенно наблукалися. А все через Миколу Васильовича.

Рябошапка стояв, кумедно поважний, як добрий актор на сцені — ані оком морг, і дивувався веселій мові Аксакова.

— Ну, хіба ж не через тебе? Ледве я його сьогодні намовив, щоб поїхав зі мною в Міжгір'я. Бувало їздить, їздить, а тепер засидівся. А йому в Міжгір'я обов'язково треба! Він же тут любови своєї шукає!

— Та неже? — пустотливо підхопила Поліна. — А ми Миколу Васильовича в такому й не підозрівали, такий він з себе серйозний.

— Бо й не тебе він шукає і не приємної Розі Абрамовни, — вклонився Аксаков завшколі. — Але спершу сідаймо. Хіба приймете в хату? Бо як не влад, так ми з своїм назад. А як влад, так викладай, Федоре, добро.

Тут з-за Аксакова висунувся міліціонер Федько з шкур'яною торбою. Він поставив її обережно на стіл і почав виймати пляшку за пляшкою, а потім паляниці та ковбасу.

— Одна, дві, три, досить? Це Міша накупив, йому дякуйте! — Аксаков по-молодецьки жбурнув свого кашкета в Ковбана, що перевіряв з міліціонером, чи не забули чого. Твердий дашок стукнув лунко об потилицю Ковбана.

— Здоров, Міша! — зареготався Аксаков. — Так значить, дякуємо за гостину.

Ковбан помовчав, вгамовуючи почуття приниження. Зіна дивилася на нього співчутливо. При кожній зустрічі з цією людиною, що намагалася говорити так широко на всякі теми і з певною позою інтелігента, здавалося Зіні, ніби його десь уже бачила. А втім, причина цього дивного враження була в чомусь іншому. Обличчя Ковбана наче було складене з кількох. Ось ці вуса й м'ясисті губи годилися б людині чуттєвій, пристрасній. А чоло високе, з рідким волосом по боках. Щось розумне, одуховлене в цьому чолі. Очі сині, щирі. Вони найсимпатичніші, коли у них якийсь неспокій.

А Микола Васильович подібний в дечому до Міші, тільки погляд його очей спокійний, дивно глибокий.

— Так я й кажу, Микола Васильович у всьому винен, — продовжував Аксаков, коли всі сіли до столу. — Любови свої шукає. Не тебе, Поліно, не Розу і навіть не Зіну. Застрягло його серце в минулому. Можна сказати, у минулому сторіччі. Загубив Микола Васильович свою любов ще за царя Миколи тут, у Міжгір'ї, з австріяками воювавши, і досі не знайде.

— Невже? Невже Микола Васильович був тут уже тоді? — здивувалася Поліна.

— Ну, не брешу. А тебе тоді ще й на світі не було. Бачиш, який древній Микола Васильович.

— Не прибавляй, не прибавляй! — мирно посміхався Микола Васильович.

— Не буду. Так от, знайшов тут тоді Микола Васильович свою любов. Ви знаєте, як важко любов свою знайти. А він знайшов. Красуню якусь від п'яного черкеса захистив, потім любов її в нагороду отримав.

— Ах, як романтично! — зідхнула Поліна. — Чи це правда?

— Його питай! — вказав Микола на Аксакова. — Його сьогодні наче хто мішком з-за вугла вдарив. Все зна, так у голові проясніло.

Тут Микола вихилив душком чарку горілки й закусив шматком хліба. Чи від міцності трунку, чи від сухої кришини він закашлявся, кумедно скривившись:

— Пробачте! У те горло попав, що паску їсти!

— От бачите! — поспішив завважити Аксаков. — Ще й паску старорежимну згадує. А те, що кажу про його загублену любов армійську, то чиста правда. Нічого я не додав, нічого не вигадав. Це він мені сам розказав.

— Ну, скажи, Миколо, — примиллялася Поліна, — невже це правда?

Микола посміхався лагідно, розміряно, погляд його очей став глибокий. . . Який же це був рік? П'ятнадцятий. Завіяні снігами гори. За верхом австрійці. А вони в селі. У цьому ж Міжгір'ї. Люди й коні. Як лише вперше в Міжгір'я заїхав, зараз пізнав знайомі місця. Так, це було в цьому селі. Закурена сільська дорога. П'яний черкес женеться на коні за дівчиною з відрами. Вже шулікою нагнувся з сідла, щоб з бігу схопити бранку. Навіть не чує крику остороги. Ніззя! Ніззя! Мутні з жаги очі. Ще мить і розчерепить клинком голову смільчаків. Спам'ятався, поїхав матюкаючись.

А дівчина підіймала відра і дивилася на свого рятівника. Така чорнява красуня верховинська, в кожущку з взористим нашиттям. Запросила в хату, погостила. . . І провела аж за село. Випадкова, чомусь ніколи не забута армійська любов.

— Сам мені розказував, — наполягав Аксаков. —

Тільки тепер пізнати не може. Ідемо оце Міжгір'ям і що яку жінку зустрінемо, я до нього: Може ота? Може оця?

Зіна дивилась захоплено на Миколу. Її директор колись згадував, що воював у цих горах. А ось і Микола Васильович тут бував... Наче казка яка. Невже ж справді шукає він своєї любови? А що, якби знайшов? Чи пізнав би?

— Пора, щоб ти про свою любов заговорив, — огризнувся Микола, вже видимо втрачаючи свій філософський спокій.

Відгризнувся він вдало. Спокусливішої теми для жіноцтва годі видумати. Сама Зіна стала прислухатися з інтересом. Роза Абрамовна й Поліна присікалися до Аксакова, ставлячи йому досить безцеремонні питання про його інтимні пригоди, про мандрівку по Верховині, і скільки там ще вчительок має? І хто це приїхав недавно в район, на тартак в контору?..

— Зіно, та пийте!

Зіна озирнулася якось сполохано, і вже не могла прислухатися до цікавої розмови, і ніяк було довідатися, хто це приїхав у контору, хоч страшенно хотілося знати. Міліціонер Федько, що сидів ліворуч неї, підсував склянку з напоєм і усміхався широко, відкриваючи ряд пожовтілих, нерівних зубів. Обличчя вилицювате, очі мутні. Від нього чути чомусь димом, згаром. З-під чорної блюзи, розстебнутої на грудях, виглядає шита з грубого верховинського полотна сорочка. Вона збрижена кругом шиї у прошитий чорною ниткою комірчик, застебнутий спереду запонкою. Запонка з великим мосяжним кругом, а в тому крузі шматок дзеркального скла.

Цей парубок зорить за нею від першого дня, коли приїхав по неї підводою на залізничну станцію. Він якось уміє опинитися поблизу неї, коли приходить в кооперативу купити дещо, з ним якось найчастіше здибується на сільській дорозі, йому чогось завжди треба їхати, коли везуть учительок у район на конференцію.

Тоді його рухи стають стриманіші, він силкується сховати свої ведмедюваті лапи, лячно великі й невміру сильні. І тепер, коли Федьова рука підсуває їй склянку, його грубий голос, з виразними нотками жорстокости, сходить на ласкавий шепіт:

— Пийте, Зіно! Та чо' не п'єте?

Вона справді ще й не куштувала напою. Добре, що ніхто не звертає на неї уваги. Тільки Микола гляне врядигоди, і тоді думається, що варто б познайомитись ближче з ним, і як гарно було б, коли б частіше заїздив.

Зіна пригубила склянку, силкуючись не виявити своєї огиди, і все ж здригнулася.

— Ги-ги. Як вона п'є! Тут ся дивіт! — Федьо випив нахильці повну склянку й крякнув. Його обличчя ще більше почервоніло. Хвилину він не міг перевести духу, тож ухопив ножа і з розмаху розпанахав буханець хліба, відрізав Зіні шмат і подав, щасливий прислугою.

— Так ти, Міша, тепер хазяй! — голос Аксакова покрив загальний гомін і сміх.

— Є! — Обличчя Міші розпливлося в усмішці, аж стало видно золотий зуб на верхній щелепі.

І оте „є” і золотий зуб — сліди побуту Михайла Ковбана за океаном, у Канаді. Поїхав він туди на заробітки, а вернувся з золотим зубом та слівцем „є”, тобто „так”, що його залюбки вживав у мові й досі, хоч багато часу вже минуло, як корчував канадійські ліси. Привіз він ще скриньку книжок. Все там проти панів писалося, і що треба бідному робити, щоб багач над ним не панував. І людиці з містечка часто пересиджували в Ковбана, а по кожних таких відвідинах знаходили міжгірці по своїх обійстях друковані відозви, що вже довго пани не попанують. А Ковбанова жінка померла. Говорили вперто, що не своєю смертю, що заморилася в праці та голоді.

— Тепер, мабуть, і оженишся, — продовжував Аксаков.

Федьо загіготів, уже зовсім п'яний.

— Та чо' му женитися! Він і так кумпанію має.

— А яку?

— Міша в хижі, а на поді Усташ. Василь! Присягну. Мой, вже ся поночі засідаю. Ходить біда по селі.

— Цікаво, цікаво, — потвердив Аксаков, розчовпавши Федьову мову. — А звідки ти знаєш, що він ходить?

— Люди таке бесідують.

— Хто?

Федьо протверезів, почав протирати очі.

— Я вам не повім. Бесідують таке, що Усташ і Грицак ховаються в Магурі. Пастухи їх десь виділи, чи що. Я того вже ходив і не мож' допитатися. А вночі то сходять у село. Ая. Бігме, він такий був фіфак той Василь, він ще коли нашого голову спалить.

— Як? — перепитав Аксаков, не зрозумівши гаразд Федя.

— Кажу, спалить 'го. Я казав нашому голові: що тут міліція зробить, як ті збуї захочуть що витворити? Бігме. А що то хату спалити! Чи то штука? Ще й вікна заб'є дошками. А потому запальничку під стріху і чирк-чирк.

— Ти, Федю, п'яний, як ніч. — перебив його Аксаков. — Гляди, чи твоя хата не горить.

Федьо глипнув мимоволі в вікно.

— Да. Горить! — сміявся Аксаков. — Недавно ото приїжджаю під Федьову хату, дивлюсь, горить чи що? З усіх вуглів дим і крізь стріху дим. Я в сіни — дим. Я в хату — дим.

— Є тут хто? — гукаю, ввійшовши в сіни.

— Є! — чую голос.

— Це ти, Федя?

— Я! — чую з диму.

— Що оце? — питаю. — Хата горить чи що?

— А то мати в печі затопили, — каже Федір.

— Ловка штука — курна хата. Стоїш, наче в хмарах, а присядеш — низом земля. І Федорові штани біліють. . . Голова в хмарах, а ноги на землі.

Федьове обличчя побагровіло з сорому. Він прищурився, прибитий реготом і глумливими поглядами. І Зіна дивиться на нього. Вона вже знає, що в нього

курна хата, знає, які в нього статки. Варуйтеся, хто посміє принизити Федя перед нею.

Федьо підводився важко, не зводячи очей з Аксакова. Сміх замовк. Всі дивилися на міліціонера. Чого це він підводиться? Уже відсуває стіл, щоб більше було місця його потужній фігурі, а п'яний і лютий.

У цю мить хтось постукав у двері, і погляди всіх звернулися туди.

— Заходь! — гукнула Роза Абрамовна і, побачивши, як з теміні виринула прибиральниця Галя, додала зразу неприхильно: — Ти чого сюди прийшла тепер?

Галя жмурила очі від світла лампи й не зразу відповіла, видимо збентежена.

Федьо сідав поволі. Його руки вхопилися лавиці. Від почуття твердості під собою й сили в руках світ перестав ходити ходором. Ноги — зрада, руки — порада. Добре, що дівка надійшла, а то був би впоров дурницю. Ой, глупий він! І не пам'ятається. Таке йому часом приходить. І що б він зробив тому москалеві? Бив би ся з ним? Той був би його застрілив, як пса. Напевно. Здурів він, випив надміру. Ба і так не файно. Може вони догадалися, що його до бійки збирало?

Федьо підвівся знову. Нехай всі думають, що не того він вставав.

— Ти чого прийшла? — гаркнув він на Галю. — Що ти тут хочеш? Що'с тут загубила? Ти — ти шпiон!

Ніби зовсім не чуючи цієї гнівної мови, Галя промовила до завшколи:

— Я прийшла ся запитати, чи велите білити кляси? Тепер акурат погода і в полі нема ще роботи, то я б білила.

— Не бреш! Шпигувати прийшла! — говорив Федь, стукаючи кулаком об стіл, аж склянки дзвеніли.

— А чим ти будеш білити? — запитав Міша, посміхаючись криво.

— Та вапном.

— А де те вапно?

— Та дасте.

— Є. Дам. А ти мені казала що про вапно?

— То кажу.

— Є. Кажеш. . .

— Та що тут бесідувати. Я її зараз арештую.

Федьо став відсувати лавицю, поштовхнувши при цьому стіл, аж пляшка ледь-ледь не злетіла на долівку.

— Сідай, Федоре! — гукнув раптово Рябошапка, і в його голосі було стільки твердості й погрози, що Федьо сів як підкошений. Всі мимоволі обернулися, такий той вигук був несподіваний і владний, такий неподібний до завжди спокійної, зрівноваженої мови.

— Він би краще не пив більше, а то до дурниць поривається, — промовив той, уже примирливо, щоб приховати своє хвилювання. Справді, чи і він сп'янів, чи снить. Ніби не даром морочив йому Аксаков усю днину голову отією любов'ю колишньою? Стоїть ось його любов перед ним. Яка подібність. Хто ця дівчина, що виринула з темні ночі? З темні минулого, що давно погасло.

— А за що б ти мене арештував? — запитала Галля, відчуваючи, що не одна вона тут, що за нею несподіваний союзник.

— За що? — покачав Федьо головою. — Ти ще будеш тут пащекувати? Ти си гадаєш, що то як давно. Ого! Вже ся твоє минуло. То прошу вас, той Усташ то був її білявок.

— Що таке? — запитав Аксаков.

— То був її хлопець. І присягну, що 'го тепер ховає і 'му їсти носить.

— Полегойки, Федуню, полегойки! Ти видів?

— Не бійся, ввиджу! Я тя попилною! То вони мали женитися. А на такого, як я, то та їмость не хотіла ся дивити, бо то бідак. А я що? Га?

— І ти файний парубок. Добрий чоловік. І на печі сухий і в воді мокрий.

— Но-но. Вже знов пащекуєш. . . Усташове багатство тобі запахло. Думала с, що ти тріскою носа не дістану. Але ти ся не вдало. Тепер і ходака не маєш, о, боса лазиш. І спідницю пси повистрямбували.

— Ліпше, Федю, своє латане, як чуже хватане.

— Мой! Та я тебе. . . — Федьо аж затиснув п'ястуки і, глипнувши на Миколу, вгамувався.

— То-то коли кажете білити? — запитала Галя Розу Абрамовну.

— Голова тобі скаже, що й коли, — відповів за Розу Аксаков.

— Є-е-е, — протягнув Міша загадково. — Прийдеш у понеділок в канцелярію. Ми собі там побесідуємо більше з тобою.

— Я би ту гадину зараз арештував, — озвався Федь по хвилині, впевнившись, що дівчина вже далеко від школи. Присягну, що приходила шпигувати.

— А чого?

— О! Хочуть знати, чи ми попилися, то вони вже тоді безпечні.

— Ага.

— А вона за тим Василем пропадає. Старий Усташ не хотів таку невістку, бо то пеня, без вітця, без поля. Ба, кой стара Усташиха конче її хотіла.

— Та бабушка? — перепитав Аксаков, думаючи про стару з іконою.

— Тота, тота. Стара Усташиха і Галі дідю, Яким, то одна рука. Яким був колись за дяка, а тепер блее на старість як недорізаний баран. Але книги церковні все ще читає. Як прийде неділя, най голова повість, як то було.

— Є! — потвердив Ковбан. — Старий Яким завів у себе гейби читальню.

— Ая. Усташиха накликає бабів. І старі хлопці також посходяться. Бо що старе має робити? Позакурюють і слухають. А дідю Яким як зачне з тих книг читати. Про розмаїтих святих, про львів і тигрисів, що жерли християн, про цісарів, що розпинали людей на хрестах. А потому ще іншу книжку бере, — продовжував Федь ще з більшим запалом, закріпивши, що Аксаков слухає його незвичайно уважно, ніби Федь найважливіша особа серед усіх. — То є така книжка про кінець світа. Таке там, холера, повиписувано всяке, аж мене закортіло послухати. Я собі зайшов раз також, притулився коло полиці і слухаю. А дідю читає про Антхриста, про ружних смоків зі сто головами. Як будуть ангели трубіти на жмарах, а земля

буде ся трясти і розпадати. А люди будуть падати в ті ями... А ангели будуть ходити та прибивати людям печатки на чола, а Антихристові слуги будуть прибивати свої печатки. А я тогди від мисника: „Не страште, діду, бабів, бо зо страху повмирають!“ А вони до мене, ледве'м з хати втік.

— Бачиш, яка темнота! — озвалася Роза, коли Федьо закінчив, поглядаючи самовпевнено на всіх. — Нічого дивуватися, що потім таке трапляється, як от недавно. Вони ж досьогодні потаємці сходяться. І в церкві повно. От хоча б зараз...

— Тепер? — здивувався Аксаков. — Поночі?

— Є! — притакнув Ковбан. — Завтра святого Петра і Павла, то вони посходилися на вечірню. І напевно буде піп проповідувати.

— А що ж він там таке проповідує? — спитав Аксаков.

— Кого питаю, ніхто не може повторити, що він казав, так то хитро скаже.

— А ти сам слухав?

— Та як мені в церкву йти?

— Отак просто. Пішов, постояв, послухав. Боїшся? Так може я тебе проведу? Оце зараз таки.

Всі глянули на Аксакова. Той, ані зморгнувши, закурював папіроску. Любо було йому спостерігати, як пробують вчитати з його обличчя, чи жартує він, чи справді задумує піти в церкву. А найбільша радість дивитися тепер на великі, вибалушені очі Рози Абрамовни, отієї справжньої тобі совісти пролетарської. Нагріла його добре тим випадком у школі. Звітував про все докладно начальству. Директива прийшла незабаром, на диво спокійна, випадок, мов, трактувати не як демонстрацію проти вождя й влади, а як маніфестацію релігійності. Туди спрямувати увагу. Хай діє він як знає сам, не поспішаючи, тихою сапою. Він же має в цьому ділі чималий досвід.

Якби не остання фраза директиви, вся подія не була б такою неприємною. А оця фраза — недвозначна пригадка його минулого. І таке від цього терпке

почуття, що хтось знову колупається в твоїй біографії. І знову треба давати докази своєї вірності й чуйности.

— Ти це серйозно про церкву? — не втерпіла Роза.

— А чом же ні? Бували ми повсюди, чи не правда, Миколо Васильовичу?

Микола посміхнувся блідо, не притакуючи й не заперечуючи.

— У мундирі хіба не підеш? — дивувалася Роза.

— Одягнись, Серьожо, як на маскарад, — вишкірила Поліна зубики. — Візьми білі штани, довгу свиту, а зверху оте з розрізаними полами, як у птаха, ну, як його звати?

— Лейбик, — підповів Ковбан.

— О, лейбик! І обов'язково ходяки.

Федьо, роззявивши рота, тільки гиготів стиха, захоплений витівками панів.

— А думка добра! — погодився Аксаков. — Пригодився б цивільний костюм.

— Я маю! — озвався Ковбан.

— Ти? А й справді, ти ж між капіталістами бував. Віжи! Принеси! Я не жартую!

ШЛЯХОМ ЄВАНГЕЛЬСЬКИХ ІСТОРІЙ

Стежка до церкви виляса від дороги вздовж потічка, що дзюрчав у теміні вечора.

Аксаков йшов, поправляючи на собі тіснуватий костюм. Було ж сміху, як одягався в отой костюм! Запитували його, чи вміє хреститися. На втіху всім, на цьому екзамені заспівав гучно „Господі, помілуй”, як справжній протоєрей. І хреститися вміє з доземним поклоном. Тільки Микола якось не виявляв захоплення. Помовчував. Справді незвичайне діло задумав. І чи гаразд? Чи може по чарчині, сп’яна? Протверезіє завтра й жалітиме. Йде в церкву, прямо в церкву.

— Ту ся варуйте! — зупинився нараз Федьо, що йшов попереду. — Тут через потік лавка. Дивіться, бисте не впали в воду.

Він пройшов навпотемки ще кілька кроків.

Ковбан, що йшов позаду, черкнув сірничок, присвічуючи. Безпечно перейшли потічок. Тепер стежка повилася стрімко вгору. Ось церковні ворота. Бовдуряться смереки навколо церкви, як велетні-сторожі.

Вони постояли хвилину, наслухуючи. Притишений спів долетів зсередини церковці.

— Зайти краще бічними дверима, — прошепотів Ковбан. — Там вас ніхто не завважить, бо там крилос і стовпи, а в головні двері, то влізете просто між бабів. Ми тут вас почекаємо коло фіртки. Вже ви там самі почувєте.

Вони обійшли церковцю.

— О, видите, тут ся світить! — показав Федьо на двері. — А ми там будемо на вас ждати.

Аксаков завагався на мить, а потім пішов повільно. Його хода глушилася в м’якій траві. Східці. Три ступені. На порозі хтось стоїть. Чиясь спина. Далі —

людські голови. Отут стати б, далі й не треба заходити, звідси все видно й чути.

Аксаков ступив обережно, але висохлі в літню спеку дерев'яні східці скрипнули пронизливо. Хтось оглянувся, потім ще раз довше, приглядаючись.

Аксаков притулився до одвірка. Охопив його запах воску й кадила, вкрадливий, лоскітливий. Від небагатьох воскових свічок бронзовіли лики святих, білі хустки селянок і обличчя дядьків.

Ризи на священникові мінливі, гаптовані. Ладан клубиться хмаринами, зринаючи вгору над потемнілим іконостасом, і розпливається в глибині бані, звідки звисає на ланцюгу нехитрий, з різнокольорового скла свічник.

Аксаков роздув нїздрі, вбираючи п'янки запахи кадила. І від цього запаху, такого далекого й рідного, він забув на мить, чого прийшов сюди. Дивне тремтіння пройняло його тіло. Наче хто торкнув вправно заляккі м'язи, і вони розпружилися, уляглися в невимовно приємному почутті. Він у колі своєї родини. Це його дитинство клубиться клубами кадильного диму. Ті самі ікони, ті самі лики святих, і тепло свіч, — цих блимаючих жовтавих вогників, що, як людські душі, націлюються і рвуться все вгору, і хитаються від подувів життьових, і знову вирівнюються, поки не скапають і не потахнуть у темряві.

Духовне училище, що в ньому вчився — оаза серед бурхливого моря. Хиталася імперія в підвалинах, а Сержожа з волі папаші мав спасати Росію, що пропадала, підточувана шашелями-атеїстами, царевбивцями й плутами. Щоб вічно жив і царював государ з Божим знам'ям.

А потім не стало государя. І не стало папаші, не витримало його серце удару. Погасла вічна лямпадка перед чудотворною іконою у глибині їх оселі на правому крилі... Йшли армії в одну сторону й другу, взаємно винищували себе в жорстоких боях і погромах. Плондрували все червоноармійські загони...

Дзвінки зателенькали дрібно. Аксаков зауважив раптом, що перед ним нема нікого. Якось розступилися

миряни, потиснулися на боки поза крилос, і він один, видний аж від престола.

А батюшка несе з престола в червоний оксамит о-правлену книгу. Несе й дивиться на нього. Розкрив книгу, підніс руку, благословляючи. І з образу біля церковних воріт теж благословив Хтось, так само склавши пальці, а другою рукою вказуючи на своє зранене серце. А очі ті самі, ласкаві і проймаючі-всевидючі.

Христос і батюшка!

А слова Христа лилися чіткі й такі знайомі з дитинства. Аксаков заслухався в мелодійне читання, аж поки воно не скінчилося.

Коли замкнулися клямри Євангелії, стало на мить у церкві тихо й тривожно. Батюшка не зводив очей з несподіваного відвідувача. Та ось він перехрестився, привітався з мирянами.

Аксаков став прислухатися до знайомої історії. Завтра храм Петра і Павла. Петро — скеля. На цій скелі стоїть церква. Багато сторіч вороги намагалися збури-ти її, але не вдіяли нічого, бо вона — вічна. Найбіль-ший подвижник, другий верховний апостол Павло, та-кож був спершу великим гонителем Церкви.

Все з більшим інтересом вслухувався Аксаков у знайому історію: Павло вславився спершу як жорсто-кий погромник Христової віри. Тоді ще звався він Савлом. Страшну славу здобув він собі між християна-ми, бо немилосердно нищив громади, піднаходив собі донощиків і при їх допомозі ув'язнював мужчин і жі-нок. Страх ішов по всій країні, розбіглися учні Хри-стові, втікаючи в інші землі, в Самарію, в Юдею.

А Савло став ненаситний у жадобі переслідувань і убивств. Він просив верховного жерця дати йому лист до божниць у Дамаску, щоб міг він в'язнити і ки-дати в тюрму всіх, кого зустріне на тій дорозі, християн.

І з тим листом виїхав. А коли був недалеко Дамаску, разюча ясність вдарила з неба й осліпила Савла. Він упав з коня на дорогу і почув голос, що мовив йому:

— Савле! Савле! Чому переслідуєш мене?

— Хто ти, о, пане? — запитав Савло, дрижачи у своїй сліпоті.

— Я той, кого переслідуєш, — почув він голос. — О, Савле, Савле! Чому такою диявольською ненавистю сповнене твоє серце? Чому гониш мене й учнів моїх удень і вночі? Чи за те, що проповідують любов між людьми, і милосердя, і покору? Чи за те, що хочуть посіяти мир у людських душах? Радіють твоїми ділами облудні фарисеї, і смутьяться добрі люди, плачуть жінки й діти, що їх осирочуєш, і невинно пролита кров кличе до неба о помсту.

Простягнені руки батюшки, піднесені вгору, як у старозавітніх пророків, хиталися погрозливо. Аксаков прикусив губи. Раптом зрозумів він, що дарма розказує священник цю історію своїм вірним, бо ця історія звернена проти нього. Ждуть тепер усі в глибокій тиші, що прогуркотить грім і спалить гонителя. Гонитель — він. Аналогія надто прозора.

А голос проповідника піднісся ще вище, і вже не було сумніву, до кого звернені ці слова.

Схаменись, людино. Ти черв! Ти порошок земний! Трудно тобі проти рожна перти. Мине швидко твоє життя, надійде смерть, і що скажеш тоді? Людська кров і сирітські сльози не дадуть тобі вмерти. Як хробак, повзатимеш у немочі й розпуці, а прокльони людські лунатимуть невинно в твоїх вухах...

Аксаков мимоволі понурив голову. Здалося йому нараз, ніби це не батюшка, а вже рідний батько встав з могили, страшний у своєму гніві, що син зламав його волю, пішов дорогою зла. Ти безвірник! Ти проклятий!

Глуха, каламутна лють нахлинула на мозок. А з нею якась розгубленість і непевність. Релігія і заповіти батька. Про ці речі, здавалось, нема в нього двох думок. Давно все вирішив. Адже він мандрував з курсантами місцями недавніх проц, пустими святинями. Приставали перед запущеними престоломи, а провідник навчав, пересипаючи всю доповідь дотепами й анекдотами. Регіт з їх молодих грудей знімався тоді в опустілих святинях, гучний, грімкий, визивний і покотистий. Голосніший від співу колишніх хорів. Ніби нова форма розмови людини з божеством.

Ламали іконостас, обертаючи десь церкву на клюб. Розбирали престіл, залишаючи з нього один ступінь, щоб на тому місці, де довершувались таїнства християн, засідала тепер президія мітингів і зборів, щоб з того місця гомоніло нове вчення. Руйнував, пустував з усіма без жадної тривожної думки.

А тут, у цьому капищі, охопив його моторошний неспокій. Невже ж сила проповіді цієї людини така велика? Невже ж все ще не вирішено? Невже ж він на блудному шляху? І кожний його крок супроводять людські сльози й прокльони?

Все кругом здалося нараз Аксакову загадковим і небуденним. Наче живі, виступили з рам ряди апостолів. І янголи над царськими воротами розкрили крила сполоханими голубами. А з-над кивота виднів сам Саваоф. Його сива борода й небесні шати сплелися в грізну тучу-хмару. І злякано тулила Божа Мати мале дитя. . .

Аксаков обернувся раптом і ступив із східців у темінь непроглядної липневої ночі. Він ішов навмання, байдужий, куди прямує, немов сп'янів зовсім.

Раптом спотикнувся. Впав. Шапка злетіла з голови. Він вилаявся тихо, намагаючи ґрунт. Трава. Горбовина. Подовгастої форми.

Навпомацки посувався вздовж неї, аж стукнувся головою об щось тверде. Застережливо повів у темні руками, торкнувся дивної форми деревини. . . Це ж хрест! Хрест на могилі. Він лежить на могилі. . . Це кладовище!

Враження було неприємне, аж Аксаков відсахнувся від хреста. Ступив крок, два, і знову спотикнувся. Та тепер не впав. Ждав хвилину, потім намацав ґрунт чоботом. Горбовина. Ледве помітна. Знову хрест буде на ній.

Але там хреста не було. Грубе дерево виростало в узголов'ї. Там кругом завмерли в липневій ночі давно насажені дерева, вірні, незмінні сторожі мерців. Схилилися над могилами. Листя ворухиться від невловного повіву вітру, шелевить журливий заупокій. Шепоче переконливо про хвилиnnість людського життя.

І ти порох, глина земна. І ти розплинешся в зеленій стихії. І на тебе жде черв, що ворушиться в глибині.

Аксаков стояв у темні безмежно лютий і одночасно стривожений. Отак би пройти, як вітролом, пригнути до землі і дерева і хрести. Втиснути залізним валом примарні горбовини вглиб, стратувати, щоб усе було рівне, просте.

Він подався нагально вперед. Рам'я хреста загордило йому дорогу. Він відштовхнув його і пішов далі, водячи перед собою руками у темні, як сліпець. Ішов важким кроком, ступаючи з могили на могилу, ламаючи хрести, рвучи на собі одяг.

Щось гукало збоку, ніби позаду нього. Він приставав, наслуховаючи тривожно. Мороз сипнув поза шкіру.

— А, ци то ви, товаришу Аксаков? — почувся голос Федя. — Та чо' ви по цвинтари лазите?

— Мовчи, дурак! — гукнув Аксаков, і лайка злетіла з його уст соковита й темна, як та ніч.

ПРО ПОЧАТОК ЛЮДСЬКОГО РОДУ

Широко роздувши груди, переможно йшов міліціонер Федьо Міжгір'ям і вигравав на пожарній трубці. По зарінках, по вигонах, по горбках, аж під віддалені хижі ходив звіщати. Грала трубка, озивалася лункіше в надвечірньому повітрі, понад сиглами, що вже вкривалися росою, на далекі щовби, на гори. А перед нелюбими багацькими воротами приставав Федьо і вигравав удвоє довше й голосніше.

— Мітинг! Мітинг! Збори в клубі!

А ти, Митре, не крутися. Нич тобі не допоможе. Диви, яку фіру сіна притягнув на окіл. Лиши то, лиши! Най'го роса припаде, най на дощі замокне і зогніє, а ти біжи! Мечи все і біжи в клуб. А пам'ятаєш, як я тобі косив? То'с ня перед себе брав, то'с ми хотів косою п'яти пообрізувати за того півзлотого на день. А маєш. Може ня тепер косити наймеш? Ой, покошу я тобі, покошу! Почкай!

А ти, Хмелячко, вилази також. Не вдавай, що там далеко від дороги за тими смереками під берегом мосї труби не чути. Но-но. Я так дую, що мертві почують. О, вечерю вже вариш. Уже з комина куриться. Чир мішаш. То відстав, небогойко, відстав. Доварила чи не доварила, лиши все. Ніхто на тебе чекати не буде.

А та пані Макариха теж ще не вибралася? — зупинився Федьо на міжгірській дорозі. — Мислиш, що як таку панську хату під червоною дахівкою маєш, то вже ся тебе то не тичить? Мислиш, що як твій чоловік секретар, то вже будеш вдома сидіти? Шляк би вас трафив! То колись панувало і тепер хоче панувати. Хто його секретарем зробив? Орун! Бо Макар уміє шити! То тим з району убрання шие ночами, і сукенки для їх жон. Найдю я і на вас щось.

Ба, а де тоті кругові? О, Петрів Іван виліз та ся обзирає. Обзирайся добре, обзираай. Знаєш, що тобі Зозуля казав? То тепер наше право. Як собі зробимо, так буде. Бідак з бідаком рука в руку.

А ти, Ільку, ся не лінууй. Там коло тебе самі багачі в долішньому кінці. Як котрий не йде, тільки запиши. Вже ми 'го закличемо завтра в сільраду. Як 'го на норму поженемо, як 'му податку наложимо, то все про-дасть.

А тут уже й кінець села. Ще раз заграє Федь, любуючись, на повні груди подув на попелючі гори, на ріні, і пішов назад селом.

Навпроти школи став, позираючи на вікна. Пішла вже, чи ще ні? Не видно нікого. Певно вже в клубі.

Зіна причаїлася біля вікна. Вже всіх поскликає Федь, пішов у клуб. І люди йдуть, поспішаючи, без гомону, наче на похорон. Вже і їй пора йти в клуб.

Вона згортала дрібнозаписані аркушки, розклада-ла їх знову і перебігала очима. Аркушник виховзнувся з тремтячих пальців, закружляв грайливо й шугнув у самий куток. Капосний, недобрый!

Сьогодні вона має викладати в клубі про „Забобон релігії“. Роза вже там. Поліна теж. І секретар райпарткому Зозуля. А Аксакова нема. Давно не було. Ще з того вечора, як у церкву ходив. Вернувся тоді лихий, зараз і від'їхали з Миколою. І вже з того часу спокою нема. Треба розгортати антирелігійну боротьбу. Прийшла директива провести в клубі цикл лекцій з роз'яснюванням релігійних забобонів.

Роза, отримавши цю директиву, прочитала її вголос двічі, а тоді наказовим тоном:

— Зіно, це тобі робота.

— А чом же мені? — запитала тоді вражено і аж здригнулася на думку, що їй треба буде виступати перед людьми з такою темою.

— А чом же не тобі? — пробасувала Роза Абра-мовна. — Ти ж бо першокласний педагог. Чи не так казав Серьожа? Бачиш, як діти люблять тебе, не бешкетують. І всі тут люблять тебе. Он Галя. До нас за-говорить хитро-мудро, а з тобою наче сестра. І годусь.

Чи не пиріжка сьогодні знову приносила? Так, це твої люди. Ти до них говори.

— Правильно, — потвердила Поліна, — це твої!

— Але ж у мене нема ніяких матеріалів.

— Не журись. Пошукаєм.

Знайшовся десь Дрепер, і навіть два великі малюнки людського й мавпячого черепів, а Аксаков прислав готову доповідь.

Постать міліціонера замаячила в шкільних воротах. Зіна згорнула гарячково листки. Послали вже по неї. Щоб лише не застав її саму в кімнаті. Чогось страшно його.

— Ба, та вже йдете? — питав Федь, усміхаючись приязно до дівчини, що вибігла миттю зі школи. — А там злостяться, що вас нема, вже ся всі посходили.

Він підбігав за нею, а вона йшла швидко, наче втікала від нього, поки не застрягла в передсінку клубу, в людській гуці.

— Гей, розступіться! — гукав Федь. — Чого ся тиснете, як худоба? Вчителька йдуть! Розступіться.

Соромно за цей вигук, за цей супровід. Яка грубість! Вона йшла вузьким проходом поміж масою людських тіл. Людські очі так близько й немов байдужі.

— Що це за недбальство? — Роза Абрамовна ждала вже на кінці проходу, біля сцени. — Ти забула чи що? А ми ждемо й ждемо. Іди скоріше!

Полотняна завіса закрила на мить Зіну від людських очей. Сцена порожня. Лише дошка, а на ній почеплені обидві картини. На залі чути повний голос секретаря райпарткому Зозулі. Говорить про мету сьогоднішніх зборів. Злинялоголуба тканина втікає раптом на боки. Поміст сцени розхитався, мов поклад корабля.

Недоладно говорила Зіна. Навіть читати гаразд не могла. Голос тремтів, зривався. В обличчя біла гаряч, і самій чудно гомоніли слова про забобон людства. Це правда, що людство зранку своєї історії знало богів. Дехто хоче цим доводити, що, мов, релігія — річ необхідна для людини. Що неможливо, щоб людство помилялося. Коли мільйони відчувають існування бо-

жества, так воно існує. А тим часом боги — породження темноти, прояв дитинства людства. Малій дитині кожна річ здається живою, все говорить, думає, відчуває. А підростаємо і пізнаємо, що це — мертві речі. Так і людство підростає, мудрішає, позбувається своїх дитячих уявлень про світ, відкидає старі пересуди. А ще християни. Вони кажуть, що їх релігія найкраща. А от у ній нічого нового, і лише людське незнання не дозволяє виявити суті. Будда теж не гірше за Христа навчав. І в тибетського лями церемонії й ритуали як у християн. А ось ще перед християнами секта Мітра відправляла також богослужби точнісінько, як тепер попи роблять. І хліб і вино святили, дзвінки дзвонили. Все це — забобон. Бога нема. Людина вийшла поступово з звіриної породи. Її найближчий родич — мавпа. . .

Багато ще всячини читала Зіна, вказувала на черепи людини й мавпи, порівнювала. Нарешті вже й останній аркушик. Все.

Вона хотіла зійти зразу зі сцени, але завіса не збіглася, і Зозуля кивнув своєю товстою правицею, мовляв, не сходи, підожди.

— Є в кого які запитання? — підвелася тепер Роза Абрамовна.

Тихо. Кілька сотень людей, а ніхто ні ворухнеться.

— Може кому що не ясне? — повторила завшколи. — Прошу ставити питання, а товаришка Онищенко відповідь.

Безліч очей вп'ялились у Зіну. Не видно стало ні Зозулі, ні Поліни, ні Рози. Видно лише людську масу, — амальгаму людських тіл. Щось єдине, нове. Десь блінула таку картину. Площі й плями. Людські обличчя, як ясніші клітини цього химерного організму. А з кожної клітини промені. І всі спрямовані в неї. Б'є з них сила дивна, пронизує її. Шумить у голові, в'ялість у ногах. . .

— Є в кого питання? — повторила ще вимогливіше завшколи.

— Дід Оніфро хоче говорити! — обізвався Ковбан.

— Будь ласка! Говоріть, громадянине! — прорік заохочуюче Зозуля.

Дід Оніфро стояв посеред людей у кожусі. Хоч літо, а кожуха не попускався! Обидві руки на загненому ціпку. Волосся в діда довге, як то давніше носили. А очі маленькі, насмішкуваті, адже фігляр з діда на все Міжгір'я.

— Та що тут бесідувати? — дідова рука знялася з ціпка і наче важила на долоні щось важке. — Вже я ясного цісаря пережив. І тоту Польцу панську. Ба й трохи світ я видів. Гадав собі, що вмру певний, що в мому роді мавпи не було. Але, як днесь справи показують на світі, то, бачу, та файна панна, що нам тут читала, має рацію. Такої мусіли в людський рід замішатися мавпи.

Грімкий, потужний регіт. Амальгама людських тіл заграла мінливістю площ і клітин. Клітини перемішались, переливаючись, як у калейдоскопі, відпливаючи струменем до виходу.

— Не виходь! Не виходь! — заметушилася завшколи. Але ніхто не слухав її.

Секретар райпарткому, хоч який повнотілий, вистрибнув аж на сцену, відсуваючи безцеремонно Зіну набік.

— Стой! — гукнув він громово.

Амальгама тіл завмерла, наче врізана смертельно різцем.

По обличчі Зозулі сплив піт, і все воно побагровіло з люті.

— От вам об'ява! — промовив він, задихаючись. — На вашу церкву наложено десять тисяч карбованців культзбору. Якщо громада до п'ятнадцятого числа цього місяця грошей не заплатить, церкву буде закрито.

ПЕРШИЙ СКРИПАЛЬ

Гнітючо й порожньо в кімнаті з останнім відсвітом західніх заграв. Ані ворухнутися, страшно й дихнути голосніше, бо кожен звук у глухій мовчанці можна вважати за виклик. Треба завмерти, розпливтися в темному ніщо. Ворожість і ненависть, мста і підозра темніють страхітливими привидами в кутках кімнати.

Врешті скрип ліжка, важкі кроки. Як добре: Роза пішла в кухню. Тепер можна спокійно прислухатися до шереху й стукотів. Черкнув сірник, жовтіють стіни другої кімнати. Дзенькіт посуду, склянок, шум відсуваних шухлядок кухонного стола.

— Чуєш, як вовтузиться? — озивається шепотом Поліна з другого ліжка. — Шукає!.. Довго їй доведеться шукати... — Я також голодна, — додає вона, не дочекавшись відповіді від Зіни. — От чорт з таким життям. Безобразіє!

Хотілось би притакнути, але Зіна мовчить. Погодиться, скаже що, клопіт буде. Поліна лише того й чекає, щоб проходила вона з якимсь необережним слівцем. Перекаже негайно все.

А Роза вибралася знову шукати останків їжі. Так завжди буває наприкінці місяця. Живуть комуною. Так з перших днів по приїзді наказала завшколи, мовляв, інакше й годі. Разом купили, разом з'їли. Як лише прийде зарплата, наберуть усього в кооперативі: хліба, цукру, масла. І починаються гейби істівні оргії. Роза веде в них перед. Вона залюбки видобуває з хлібин м'якуш, обліплює його маслом і так ковтає захланно. Її кишені повні цукру, що ним ласує на проходах чи під час навчання.

Дякуючи таким темпам у споживанні дібр, біля двадцятого числа в касі комуни порожньо. Тоді, як

оце тепер, вишукуються й догризаються шкурини та сухарі. А потім, заборгувавшись по вуха в крамниці, доводиться жити голодом та ласкою Галі, що принесе часом картоплі чи вівсяних остистих і твердих, як камінь, паляниць.

Давно щось не приходила Галя. Страшенно хочеться їсти. Чи справді ціль немудрої процедури колективного життя така благородна, що треба жертви? Чи це єдиний шлях викоренити самолюбні звички людини, залишки власницького інстинкту? Чи такий то буде лад, таке щастя в безклясовому суспільстві майбутнього?

Запитати б про це Розу Абрамовну. Хіба ж вільно про таке говорити? Хіба ж можна довести завшколі, що це очевидна брехня і безсоромне, підленьке прикривання власної захланності? У Розі халите підборіддя, а Зіна худенька й бліда. І так хотілося б заопцадити кілька карбованців. Ну, що вона зробила б з отими грішми? Купила б собі нові черевики. Пошила б сукню. Може вислала б Вадимові, він же там із своїми студіями пробивається.

В уяві виринув образ брата, а з ним щось тривожне й болюче. А хіба він вартий того, щоб йому висилати? А що коли він, саме він вразив смертельно сестрине серце?..

Поворот Рози розігнав задуму. Знову скригнуло ліжко під вагою потужного корпусу. Тепер треба сидіти ще тихше, бо завшколі, не знайшовши нічого, люта, як голодна вовчиця.

— Двадцять п'яте сьогодні, — підсумувала Роза свої невдалі розшуки.

— Да! Двадцять п'яте, — згодилася Поліна. — А ми наче на засланні. Точно. Серьожа — диявол, навіть не приїжджає. І чого він хоче від нас?

— Ти добре знаєш, чого він хоче від нас і що ми повинні робити.

— Не знаю.

— Хоче, щоб ми включилися активніше в антирелігійну кампанію. Знаєш, що розказував по повероті з церкви. Це прямо скандал. І в школі таке трапи-

лося. А що ми зробили? Одна лекція в клубі — і все. Та краще, щоб і тієї не було.

— Да! Прямо скандал вийшов!

Ворожість і ненависть, мста і лжа виринули середньовічними алегоріями з темних кутків кімнати. Їх руки — довгі помазки сплелися в круг, і ось завихрилися вони льотом кажанів над головами все нижче. . .

— А Зіна є тут, чи вийшла куди? — запитала нараз Роза.

— Я тут! — озвалася Зіна.

— А мені, бач, здалося, що тебе тут нема.

— Мріє! — завважила Поліна, захихотівши.

— І що ж ти, Зіно, скажеш про це все?

— Про що саме?

— І не кажу! — у голосі завшколи вчувалася неприхована злість. — Вона навіть не слухає, про що говоримо. Наче це їй не обходить. От і картина нашої протирелігійної кампанії. От де причина наших невдач.

— Що ж я винна?

— Що ти винна? Хочеш, скажу тобі? Оце читала тоді лекцію, як мертва, без переконання. Всім видно було. І стоїть та червоніє, як дівка на сватанні. . .

— Розо!

— . . . і червоніє. Замість заговорити, запитати, на мене очима лупає, мовляв, скоріше кінчайте, я хочу до дому.

Зіна підвелася рвучко й вийшла з кімнати в темряву безмісячного літнього вечора. Сльози котилися по обличчі, і було так добре, що ніхто не бачив їх. Ось смерека біля огорожі. Дівчина притулилася до стовбура. Чи дерево відчуває, чи воно без серця, глухе, як деякі люди? Та й чого плакати? Чого плаче вона? Чому світ такий порожній? Пішла б тепер кудись. Але куди? Куди?

Попід кичерами, по верхах блимали рідкі світла. Там люди. А все чужина. Піти б хіба до Галі. . .

Вона попрямувала на сільську дорогу, перейшла вузький місток. Не піде до Галі. А от у клубі по тій стороні, де кооператива, світиться. Смути світла про-

биваються крізь щілини дерев'яних віконниць. Мабуть, привезли з районної бази крам. І оце розглядають, добро ділять між собою.

Підійде ближче. Але, здається, на розі будинку хтось стоїть, чатуючи.

Сполохано попрямувала далі. Вузька міжгірська дорога, вибоїста, крута. Обабіч високі тини. Забігають під ворота собаки, уїдаючи. В'ється дорога поміж хатами, ніби й не знає, куди їй іти, як проскочити між річкою й горбками.

Якось страшно, і надходять такі одчайдушні думки. Піде, піде далеко, щоб уже ніколи не вертатися в цю осоружну школу. Вони ненавидять її. Вони глумляться з неї і переслідують її щоденними дотинками, насміхами й погрозами. Піде на кручу. Там, де річка загачена. Біля греблі бездонна глибінь...

А хтось наче йде за нею. Тінню скрадається попід тинню. Завмре. Лише собака в'їдає чогось завзято аж захлинається, хоча вона вже далеко.

Зіна пристанула перед заснулими житами та вівсами на рівнині під горою. Насторожено, тихо. Падають роси. Спрагло, п'яніючи втягають в себе поля вологість. Село позаду, а гора ліворуч височіє під зазореним небозводом, як велетенська козацька могила.

Дівчина зідхнула з полегшею й знову насторожилася. Хтось плаче? Чи може співає десь далеко?

Вона пішла навпростець у напрямі звуку. Трава й збіжжя сипали їй на ноги росою, а вона, наче сновида, не завважувала цього, вся заслухана в дивний спів чи гру.

Ось пліт, дерева. Освітлене тьмаво вікно. Зіна пристанула. Це звідсіля. Хтось грає на скрипці. Скрипка розказує про самоту. Болючо знайома мелодія. Той самий етюд. Як тоді на безлюдній вулиці перед Гіркою. Вони йшли пліч-о-пліч з Олесем вгору, щоб милуватися звідти Дніпром, осяяним безліччю вогнів. За садом між деревами теж світилося тьмаво чиссь вікно, і голос скрипки вивершував красу вечора.

— Який чарівний світ — твориво великого Майстра! — прошепотів тоді Олесь, коли зупинилися, щоб послухати гру незнамого скрипальця.

— Чи ти віриш у Нього? Очевидно, не віриш. Це, кажуть, забобон. А все ж, як ти думаєш, що було в началі, що було на початку?

— На початку було Слово, — прошепотів він. — Ні, не так. На початку був тільки Він — Перший Скрипаль. І з Ним Його Самота. І затремтів його перст на струні Вічності, а від здригання її розділився непроглядний хаос на Небо й Землю. І здивувався Перший Скрипаль, зраділо Його око. Ще вище понеслася гра. Відділилася суша від води. Наповнилися води рибою. Зазеленіла суша, повна звірів. Вирізьбилися божественною грою гори, ріки, озера. І підвелася з землі щойно створена людина і глянула вгору на свого Творця. Застиг в нерухомості перст, перестали тремтіти струни Вічності.

— Уже я не сам, — промовив Перший Скрипаль, дивляючись в обличчя людини. — Любо мені глядіти на свою подобу.

— А що ж зробиш Ти зі мною? — запитала Самота. — Куди дітися мені?

— Куди? Я дам тобі оселю в серці людини. Тривож те серце, як тривожила моє. Нехай утисячне, умільйонне промовляє тугою за невідомим, нехай відкриває і творить для себе все нові світи.

Зіна стояла в німому захопленні, забувши, скільки часу проминуло. А пісня то знімалася в недосяжну височінь, то опадала в безодню смутку. Все вмирало. Павза... Смерть... Аж ось з небуття народжується знову тон життя, міцніє, росте... Хтось, покорений досі, піднімається, встає з новими силами, з новою вірою...

Незнана радість полонила дівчину. Немов хто визволив її з пут, відкрив таємницю радості, що її не захмарять ніякі бурі. Але хто цей невідомий скрипаль, що такий рідний, такий дорогий став їй тепер? Куди зайшла вона поночі? Хто може в тій глуші верховинського села вичарувати таку пісню? Невже ж це він?

Вона пізнала широкий приходський сад, будинок приходства, і затремтіла на це відкриття. Це — він. Нікого більше нема в тому домі, лише він і його самота, і скрипка. Як дивно! Чому зайшла вона сюди? А про цю людину часто думас. Справді, мило їй бодай здалека бачити його. Зблизька ще не доводилось. Лише раз на сільській дорозі зустрілися. І не привіталися, тільки глянули одне на одного і пройшли мовчки. А от і досі не може забути того погляду. Чи це любов? Любов. Які безсилі людські слова... Справді, думас про нього. І сама не знає чому. Може нагадує він їй Олесья? Такі вони між собою подібні. Хоч Олесья увесь — ясність, ясні кучері, ясні очі. Отець же чорнявий, очі в нього сині. Дивне це поєднання. Хода повільніша. Він, мабуть, багато старший від Олесья. І ось він сам... Тільки скрипка в нього.

Притулившись до деревини, стояла дівчина непорушно, мов з'єднана з цією дивною людиною в молінні до невідомого їй і всесильного божества, до Того, перед Ким розхилиються людські душі, як розхилиються келихи квітів перед сонцем.

Раптом вона здригнулася. Наче хтось позад неї стоїть. Підкрався не знати коли і чатус. Вона ступила крок з думкою, що треба бігти, бігти цосили, подалі від цього місця.

Тепер вона вчула виразно позад себе хряскіт зламаної гілки. Ще мить, і чиясь рука лягла на її плече. Стиск був сильний і твердий, наче охоп залізних лещат. Вона навіть не оглядалася, деревіючи. Вона вже знала, хто це.

— Ба, ви чо' тут?

Федьо поволі обертав її до себе, нахилився близько, а його голос виявляв безмежне здивування.

— Та ци чуєте? Я ся вас питаю, чо' ви тут? Га?

— Пустіть мене, Федоре! — прошепотіла дівчина благально.

— Ага. Пустити вас! А чо' ви тут зайшли?

— Федоре, пустіть!

— Ге-ге. Мо' пуцу, а мо' ще другу руку приложу, — говорив Федьо, і справді друга його рука охопила

Ї в такому ж безжальному стиску. Федьо струсонув нею злегка й тихо гиготів, любуючись її близькістю й безсиллям.

Сполохане серце загубило ритм. І віддиху не стало. Страшне мариво. Вона в обіймах потвори.

— Федоре!

— До попа 'сте ходили. Ге-ге. Повім я завтра всім.

Тепер уже справді забракло віддиху. Дівчина схитнулася, наче зів'яла. Її голова впала на Федьові груди, м'яке волосся торкнуло його лиця. Розпучливе ридання струсонувало всім тілом дівчини.

Залізний стиск Федьових рук послаб. Він аж затримав віддих. Голова дівчини спочивала на його грудях, і вся вона, безсила, була в його владі. Коса торкала його лиця ніжно, хвилююче. Він підтримав її легко за рамена і запитав розгублено:

— Зіно! Зіно! Що ся стало? Та чо' плачете? Та повідajte!

Але дівчина не втихомирювалася, і він замовк, не знаючи, що почати.

— Напудив'им вас, Зіно? Та повідajte.

— Ви, Федоре, хочете мене погубити, — промовила дівчина.

— Я? Вас!

— Так.

— А Бог би мене скарав! То'сте вигадали?

— А от як скажете, нібито я до попа ходила, так погубите мене.

— То я не повім нікому.

— Не скажете?

— Не скажу.

— Ой, скажете, скажете. Хочете ви мене погубити. Нема в вас серця.

— О, так, Зіно, не бесідайте, бо буду сердитий. Для декого не маю серця, а для декого руку би'м собі відтин. Я с такий. Як не по-мойому, то ся варуйте, а як понім, то слова не зломлю.

— Як скажете, нібито я ходила до попа, висміють мене. Життя собі відберу.

- То не повім нікому.
- І нема що казати, Федоре. Я не ходила до попа.
- А чо' сте тут прийшли?
- Чого? Ах, Федоре!

Її близькість діяла запаморочливо. Ой, ніхто не знає, що Федьо думає. А він за тою панною зі школи вже рік дуріє. Аж йому сниться по ночах, аж місця собі не знаходить та щодня попри школу десять разів перейде та все у вікна позирає.

А тут вона в його руках, її голова на його грудях. Він чує, як тремтить вона вся з плачу. Він обтер би її сльози, та соромиться, бо його рука як кора, а її личко м'яке, як у дитини.

- Та чого ви так плачете? — питав він розгублено.
- Важко мені, Федоре. Сама я тут у ваших горах.
- Та не бануйте.
- Не хочу, а сумно. Таке різне доводиться переживати. Так мене чомусь тут не люблять. Там любили, а тут не люблять.
- А хто тут вас не любить?

Його руки пустили її зовсім.

— Як вам, Зіно, хтось робить збитки, то тільки мені повідajte. Тільки його життя буде. Ви мене не знаєте. Ба, та хто вас напастує?

- Ніхто, Федоре.
- Та повідajte!
- Ніхто, ніхто.

Вона стала йти, бо страх вертався знову. Федьо здоганяв її й пояснював:

— А я вас ввидів під клюбом. Стою за вуглом, а хтось іде. Я вас пізнав, бо я добре виджу вночі. Ви надійшли і цофнулися. А я за вами. Ба, та чого ви йшли в кооперативу?

— Нічого, Федоре.

— Зіно! — вхопив він її за руку, щоб затримати коло себе довше, щоб не розлучатися. — О, акурат ділять. Кожний собі бере та своїй жоні та дівкам. А я що? Мої мати старі, вже їм того не треба. А я візьму для вас.

— Ні-ні, Федоре! Я маю всього.

— А я візьму. Не встидайтеся, не встидайтеся. Я нікому не повім. Я зараз піду до них. Я вам то принесу.

Він не дочекався її відповіді. Визволивши свою руку від нього, вона побігла. Та недовго. Бо й куди ж бігти? Її хода ставала щораз повільнішою. Перед нею в темряві бовваніла школа, і важко було подумати, що треба увійти туди.

ЗОРИ ЗАГОРІЛИСЯ І ПОГАСЛИ

Довго стояв Федьо Череп на приходській лупці перед школою. Уже скрипнули двері, вже все затихло і в без того мовчазному шкільному будинку, а він все ще стояв непорушно, дивуючись сам собі.

Щось діялося з ним. Наче то він і наче то вже не він, а хтось інший стоїть посеред села й споглядає. О, скільки зізд на небі!.. Такі ясні блистять. І що він якось тих зізд не видів перед тим. Тільки як був ще хлопцем, то видів. А потім уже ніколи не видів. Може й були собі, може й палажкотіли поночі, але то не був його інтерес. А нині знову дивиться на небо, як тоді, коли малим пастушком пас багацьку худобу на Магурі. Як ночували з імінням. Земля була внизу під їх ногами, а небо так близько, а над головами зізди, як небесні іскри. Що то таке зізди? То іскри. Так розказував дід Оніфро, що сидів між ними, між пастухами. Колись-то люди не були такі дрібні, як тепер. Колись люди були великани. . . Як косили, а треба було косу погострити, то з гори на гору кремінь собі подавали. . . А як сідали ввечір на Магурі вечерю варити, то розводили вогонь, що полум'я аж небо лизало. . . А іскри як ішли, як ішли вгору, то там і донині літають, і блимають, і дими з того вогнища хмарами напливають.

Вийде Зіна до нього ввечір. А він запитає її, що то таке зізда. То ся буде чудувати, що він таке хоче знати. Вона вчена, а він ні. Але то нич. Вона має вчену голову, а він сильні руки, то їм буде разом добре.

Федьо торкнув рукою щоки. Цього місця торкала її коса, тут чув її солодкий віддих, рух дівочих грудей.

Закурить. Ні, не закурить! Їдка махорка засмердить, і вже не буде пам'ятати, як пахло її волосся.

А вона там тепер, у тій старій буді, що вже підгниває. О, навіть не засвітила собі, як ввійшла. Як жебраки живуть. То давно жив собі учитель, як пан, і дітей вчив. . . Так все красно там мав поприбирано. А ті сидять при голих стінах, тільки образи понавішували. Ті люди не знають ладу. Так всюди. Порозтягають, порозкрадають, а кому не лишиться, той бідує. Вона з ними мусить жити, а видно, що інакша. Вбратися вміє, чіковна така і чиста. А хто її напастує? Певно ті дві. Нема їй там життя. . .

Федьо здивувався, як то він давніше не подумав. Та він її звідтам забере. Бігме забере. Він її порятує. Якби поженилися, зараз би її забрав. Але куди її поведе? У ту свою курну хату? Треба іншу хату. Знайде він вже хату. Понаносить хліба питльованого, білої муки цілий мішок, має і сало. І вбере її. . . Ба, та він обіцяв їй на сукенку матерії, а ті вже там певно все поділили!

На цю думку Федьо аж затиснув кулаки. Стояв серед приходської луки, наїжений, готовий до скоку. Зорі блимали в високості, але він уже не бачив їх, уже забув, як малим хлоп'ям дивився на ті небесні іскри.

Ось клуб, кооператива. Ще світиться.

Він спробував відчинити двері. Зачинилися! Гримнув кулаком. Ще раз, аж загуло.

— А хто там? — почувся голос.

— Чого'сте ся заперли? — спитав Федьо погрозливо.

Міша впускав Федя, приговорюючи:

— А ми собі думали, що ти пішов додому. Глядаємо тебе на дворі, кличемо і нема.

— Я си ходив в одно місце, — обкинув Федьо оком крамницю, сувої матерії на прилавку, і сів собі на лаві.

Тепер закурить. Та ще міцної. Нехай ті собі ділять. Ба, та вони вже, видно, й поділили. О, по купках поскладано. Та купка скраю, то буде певно Міші. . . А та друга, то Орунова. Той на гендель бере. О, вертиться коло того, як пес коло великої кістки. Ая. А то певно крамар собі відмірив. О, призирається і набік відсунув, аби не помішалося. І ще за лядою щось має. Певно

Міша наказав сховати. А що ся лишило, то роздати, хай люди не кажуть, що нічого не дали.

Такої уже поділили. О, позакурювали та з диму дивляться на Федя, якби щось на совісті мали.

— То що? Може ся нап'ємо? — сказав нарешті крамар, витягаючи пляшку сливовиці.

Він вправно виїняв склянки, налив.

— То вже'сте поділили? — озвався Федьо з лави, тамуючи лють.

Не треба було бути великим знавцем людських душ, щоб зміркувати, що з Федьом щось не гаразд.

— Є-еє. Поділили, — притакнув Ковбан. — Або що?

— Що? Я вам покажу що! — Тут Федьо підвівся важко з лави, підійшов до прилавка і згорнув увесь поділений крам на одну купу. — А то! О! То си ділите, а я що? А я де? Га?

— Ба, та хто тобі боронить? — озвався Ковбан примирливо, бо кров набігла на обличчя Федя, і стояв він з затисненими п'ястуками, готовий до бійки.

— Но то файно, як не бороните. То буде моє. Вже ви ся набрали. А тепер раз Федьо візьме. Пакуй, Петре! Ковбан переглянувся з своїми спільниками.

— Ба, та як? То для твоєї матері, ти сам казав, тих лахів не треба, бо вона з печі не злазить.

— Любаску си знайшов — засміявся крамар.

— А ти ся не смій! — Федьо крутнув карчилом, перевівши погляд на крамаря. — А ти для кого береш, га? Кілько коханок маєш? А він, — Федьо тицьнув пальцем на Ковбана, — для кого несе? Для жони? А шляк би вас трафив та би вас утік! Ви си думаете, що Федьо дурний?

— Ой-ой-ой! — підніс Орун руки заспокоюючим жестом. Його довгі плекані пальці тремтіли при цьому як у диригента, що стишує надто голосний хор. — Та хто каже, що ти дурний? Та чого зараз сваритися. Та бери, що хочеш, хто тобі боронить?

— То беру, — потвердив Федьо. — О, то можете собі забрати, — відсунув кілька кусків, — і беріть собі що ще хочете, а то буде моє.

- С-с-с! — озвався Ковбан, коли всі помовчували. Та бери, бери. Тільки той один кавалок мені віддай, наказав він на звій шовку яскраво квітчастий.

Давно такого не було на районівій базі. Як побачив, зараз собі відсунув. І аж усміхнувся під вусом. Не встоїться Кася на вид такого дарунку. Зм'якне її серце. І людських язиків вже не буде боятися. За ту красу забуде вона про все, і піде жити з ним в Усташену хату.

— Ні, того я вам не дам, — покрутив головою Федю. — Вже ви си врїжте з того під лядою.

— Нема вже більше такого.

— Нема, то нема. На другий раз буде. А то я візьму.

— А то ти мені віддай, — промовив Ковбан, і його очі стали холодні і злі.

— А я не дам.

— Давай, кажу! — гукнув Ковбан незвичайно грізно, зміркувавши, що через цього дурня може трапитися таке, що не пошиє Кася з красивого шовку спідниці, і охолоне її серце. І він простягнув руку, щоб ухопити силою спірний кусень.

Федя, наче хто дюгнув у саме серце, як побачив руку Ковбана, простягнену по його добро, аж зубами заскреготав, аж мову йому відняло.

— Не дам! — гаркнув він і гримнув кулаком так, що прилавок заломився як під ударом довбні. Задзвеніли склянки, горілка розлилася, тільки пляшку спиртний крамар схопив упору.

— Ай-ай — скрикнув Орун і, як опарений, вибіг з кооперативи.

Крамар за прилавком став у захисну позу. А Ковбан пополотнів і поволі відступав від прилавка до дверей. Уб'є! Уб'є! Недаремно побовкували, що ярмарчина в лісі задушив.

Ковбан ступив ще крок, два до порога, і вийшов собі без слова.

На деякий час у кооперативі запанувала тиша. Крамар не зводив очей з Федя. Здавалося, ніби й він, хоч шаруб'яга здоровий, готується дременуги, лише нема куди. Та все споглядає на двокілограмову гирю, щоб

на випадок чого вхопити в руку на оборону. Той чоловік як звір. Від звіра всього можна сподіватися. О, як йому очі заплили кров'ю. Сатана!

— Чого ся призираєш? Не видів'ис 'ня? — визвірився Федь, і крамар запобігливо поквапився усміхнутися.

Федьова рука простягнулася по склянку з рештою сливовиці, і крамар зідхнув з полегшею.

— Шляк би тя трафив, — сказав Федь, хильнувши. — А ти чому не п'єш? Гордиш мною?

Крамар поспішно налив склянку, не зводячи очей з кумпаньйона. За другою склянкою не було вже чого боятися. Сливовиця гасила вогонь. Посоловіли вже Федьові очі, по спорожненій пляшці.

— То би'с знав, — говорив Федь, — всі міжгірці свині! Маю рихт чи ні?

— Маєш.

— І ти свиня!

— Свиня.

— І Міша свиня!

— Так!

— І Орун!

— Так.

— А знаєш, хто файний хлоп?

— Федь Череп.

— Аби'с знав! Я вам то покажу. Ти один з другим не вартуєш мене в п'яту поцілувати. Я ще буду пан. То би'с знав, я є той, я не кредитую. Хто мене хоче дурити, то най ся варує. Я не той. . . Зв'яжи мені то. . . Ладно. Газету маєш? Обвини, аби то було чисто і делікатно. То не для такої дівки, як твоя Параска. О! То добре, то ти красно дякую. Маєш ту за горівку, би'с не мовив, що твою п'ю. . .

*

Федь йшов Міжгір'ям, а дорога хиталася під його ногами, колихалися, як натягнена полотняна смуга. Похилі плоти то уступали йому з шляху, то збігалися звідусіль, і він намацував навпотемки, щоб зміркувати,

де він і куди далі йти. На мить стало йому байдуже куди йти. Пристанув і заспівав:

Як я ішов горі селом, всюди ся світило,
А де я мав повернути, там ся загасило.

Нащо мені женитися, нащо мені жінки,
Коли мені чужі жони купують горівки.

Ступив кілька кроків і знову затагнув. Надмірна сила клекотіла в його грудях, розривала їх. Гучно нісся голос Міжгір'ям аж під Магуру, на виклик усім:

Ой, хто буде пити-пити, а хто буде бити,
Та ци вийдеш, файна любцю, мене зборонити?

Де-не-де заскрипіли двері. Притаївшись, слухали міжгірці недоладного співу. П'яний, як ніч, іде Федьо Череп дорогою, бо дуже горлас. Краще з ним не здибатися нікому.

Аж як дійшов під хату на краю села, співати перестав. Кошнув злісно ворота. Непривітно пригнулася курна стара хата. Столітня груша похилилась над нею з одного боку, ясені з другого. Позаду чорніє ліс. Штовхнув сінешні двері, ввійшов у хату.

— А чо' не світите, га?

— Та вже ніч, — озвалася мати з печі.

— А я хочу, би був день.

— Та шкода нафти.

— А я кажу, не шкода. Аби мені на другий раз тут світилося, аж док' не прийду. Чули'сте?

Він гримав навпотемки, але не світив. Ліг на ліжку, поклав голову на старий, згорнений учетверо кожух. І схопився раптом, аж зубами заскреготав. Ото постіль! Стерта солома. Ані подушки, ані коца! Та якби вона знала, як він живе. Та ци її ніжне личко мало би втулитися в ту смердячу вовну? Та ци її любе тіло мало би лягати на ту злежану солому?

Зірвався з ліжка. Засвітив малий каганець. Насипав махорки і курив, курив, кружляючи по хаті, а мати стежила за сином і хрестилася. Одинака годувала. Сама годувала. Плесканки сиру для нього ладила, в

сметану дробила. Молоком його напувала, аби сильний виріс. І виріс, як звір. О, стоїть перед нею, дивиться на неї. Таке в його очах щось страшне, якби її хотів убити. . .

А Федьо покидав матір з незрозумілими і йому самому думками і знову кружляв по хаті. Як худоба жиють. О, тую кучу треба спалити, чисто дотла! Нехай сліду не буде з неї. О, як той москаль кепкував собі з нього в школі за ту курну хату! А Зіна чула все, все знає. . . Зараз тую хату спалить.

Він задивився в миготливий язичок каганця. Якби той язичок лизнув сухої, закуреної стріхи, то тільки би загоготіло. А ще з другого боку, а ще з третього. А стару такої лишити на печі. Хай все згорить.

Він хвилину милувався картиною, уявляючи її собі чітко, і приляг на ліжку.

Ні, не можна так. Скажуть, що сам спалив. Але він тут уже довго жити не буде, — дмухнув Федьо на полум'я каганця і став перебирати в думках хати, що в селі. Такої, як Усташева, йому не треба. Наставив Усташ стаснь та стодол, а для челяді тільки одна кімната. І долівка глиняна. Таке то, що нема на що дивитися.

І Грицакової хати не хоче. Ще порожня стоїть, як тих вивезли. Натякали йому, щоб брав, не хоче. Угледів він собі хату, угледів, туди би свою білявку повести. Макарову хату йому треба. Таке то як пуделочко під черепицею. Насадив Макар смерік уздовж дороги, а як підросли, постинав їм вершки, пообстригав з боків, і таке то ладне, що не мож'ся надивити. А в хаті сіни, два покої і кухня. Ліжка яворові, ляковані. І столица того, що на ньому трицалева пересувна дошка, в Макара немає. . . Є чепурний столик і крісла, як у панів. А на ліжках ткані смугасті коци, білі подушки. Був Макар на Чехії, там всього навчився. Так собі і хату збудував, таке намайстрував, що хоч кому. Макарову хату треба мати. Ба, але як? — крутився Федьо неспокійно на ліжку з боку на бік. — Мож' на нього наповісти. Ба, коли Макар хитрий. І з Мішею колега, і Орун у нього

пересиджує. Таке біда письмо має, якби друкував, той Макар. І кравчити вміє. Всі до нього йдуть, всі за ним. Але Федь вже щось придумав. Казав той москаль недавно списати всіх, хто колинебудь був за границею. Вже він припильнує, аби себе Макар також вписав. А потому він щось придумав, щось доповідь. . .

Стара Черепиха перехрестилась побожно, як по голосному хропінні, що пронеслося в курній хаті, знати було, що Федь Череп, снуючи свої пляни, заснув.

ЛАСКАВА СТОКРОТКА

Прокинувшись ранком, пригадувала собі часто Зіна свої сни. Несказанно присмно лишитися під теплим коцом і ще раз мандрувати шляхом сновидінь. І самій їй здається тоді, що вона безтілесна, легка й не спутана нічим, як хмарина.

Хто вичаровує оті сни-марива? Фізіологія вищої нервової системи вияснювала все вичерпно. Нічого тут загадкового, все відгомін записаного передше нервовою системою.

Коли ж недавно ось приснився їй батько, а не пригадує собі його, її очі не могли записати його подоби. Він загинув у громадянській війні за нову владу, за комуну. Їй тоді було всього один рік. І вже не вперше сниться. І розмовляє з нею. Розказала раз про все те Олесеві, дивуючись. Відповідав їй спершу жартома: хай собі купить сонник такий. Можна б розпитати, де його набути. Для студентки педагогічного інституту це може бути навіть корисно, коли, скажімо, доведеться десь бабам у колгоспі сни розгадувати. Там усе подано: риба — хвороба, гриб — жура, сніг — на-сміх. Усе в символах. . .

А потім милий, незабутній Олень споважнів. Так, казав, є щось поза нами. Якщо бути чесним з собою, доведеться признати, що курс фізіології вищої нервової системи всього не вяснює. Є щось поза контролею нашого розуму. І не безглузде воно. Інколи здається, що ще хтось інший є в нас, необмежений ні часом, ні простором. Він у нас, ми ніби те саме, він користується нашою нервовою системою, володіє нами, а ми навіть не всіли збагнути його. Тільки інколи відчуваємо його і бентежимося, торкаючись чогось великого й нескопного краєчком нашого стривоженого серця.

А втім, прислухатися до нього небезпечно. Можна з того, Зіночко, потрапити в халепу, бо той хтось зовсім не хоче користуватись матеріялістичною діалектикою. Зручніше робити, як роблять мільйони. Скиньмо свої сумніви та додумування в безодню підсвідомости. Негаразд молодій комсомолці, та ще й доні героя революції вірити в якийсь сумбур. Тут ще крок, і прийде думка про дух, про душу, про друге життя. Чого доброго, ще додумаєшся до Бога і підеш у церкву гріхи відмолювати.

Справді, дивна й тривожна річ — оті сни, краще їх гнати від себе. Але вона не єдина. Зіна зідхнула легше в своєму комсомольському правовір'ї, бо кругом неї те ж саме. Несамовита віра в сни. Товаришки розказували їх одна одній, вгадували, ворожили.

От такий Коля Ковальчук на їхньому курсі. Неймовірно точно ворожив з карт. Блідий-блідий, голос глибоко з грудей, мабуть сухоти роз'їдали їх, від чого понурий був і одчайдушний та презирливий. Кажали, що він швидко помре, що вже раз в санаторії ніби завмер, а потім знову ожив. Його очі зеленкаві, як вода, а пальці довгі й безкровні.

Ішли до нього з непохитною вірою, що дізнаються про все. Кому сказав, усе чиста правда, все справджувалось. Умовлялись заздалегідь, щоб поворожив, і платити хотіли, а він лише саркастично усміхався. Цинік був Коля Ковальчук, і жінку бив жорстоко. Добру та негарну Надю. Кажали, він і духів викликає. Це секрет великий. Ба, й самого Леніна кликав і питав, як, мовляв, далі бути? Чи так, як оце?

Пішла й вона раз до Колі, хоча довго вагалася. А все ж так хотілося, щоб хтось порадив, сказав правду, де подівся Олесь. Він зник серед дивних, загадкових обставин. Місяці минали, і годі було довідатися, що з ним сталося. Його, очевидно, арештували. Але де він тепер?

— Довгенько ти не приходила, — сказав Коля. — А кортіло. Ну, ну, поворожу.

Йй аж дух захопило. Свій, товариш, а оце дійсно моторошно. Ніби він читає кожну твою думку.

— „Твою долю, моя доню, позаторік знала”, — почав він, жартуючи, а потім споважнів, розкинувши карти, і замислився.

— Тривожне твоє серце. І ще довго в тривозі житиме. Зрада коло тебе.

— Хто? — спитала тремтячим голосом.

— Ти знаєш, хто... Твоє серце каже тобі... Дорога перед тобою та й далека... Гай-гай. І ще...

Він замовк, понурившись. Щось там ще було, власне те, що вона найбільше хотіла знати. Зараз з його блідих уст упадуть слова, як присуд давньої ворожки.

Але він схаменувся і вдавано весело розсміявся.

— Карти! Карти! А хіба ж ти, Зіно, віриш у карти? У те, що я плету? Не годиться тобі, не слід!

Краска набігла їй на обличчя, а він не зводив з неї очей, і тоді відчула, що в тих очах сила гіпнози, що ще мить і втратить панування над собою.

— Хороша в тебе душа, — промовив Коля. — Пробач, не душа. Душі ми не маємо. Душу забрали. Хороші в тебе очі. Сама себе не знаєш, не розумієш, що в тобі криється. Кріпися, Зіночко! — і він змішав карти.

Добрий Коля Ковальчук! Скандал зчинився згодом. Доповідь окрема на зборах комсомолу про те, що передова молодь охоплена забобонами й суєвір'ям. Арештували Колю про людське око, ніби за те, що жінку побив, а насправді за його ворожбу.

А що оце снилося їй сьогодні? Вже сліпучий, літній день. Соняшна злива за вікном. Хатки по горбах між смереками та ясінням.

У спальні пусто, ліжка в неладі. З кухні долітає голос Розі Абрамовни. Із стін дивляться вожді... Схожі один на одного. Чим? Та ж усмішка лукава...

А їй снилася спершу мати, одягнена у те дороге пальто, що його купив кудий Борис Дмитрович з Промторгу, коли пішла жити з ним. Мати виряджає її в дорогу. Складає в валізку її сукні. Куди ж їй їхати? І сама не знає куди. Мати цілує її на прощання. Материні уста мальовані, неприємно...

Вийшла вона з хати, а вулиці в розмаю. Ось бульвар. Але ж вона забула валізку. Та чи не однаково? Як чудово в місті, тільки чому воно так порожньо? Наче тут ніхто й не живе.

Звернула Зіна в провулок, і раптом зникли будинки. Поле, левада. А посеред левади жінка, вся в синьому, а обличчя, як у дитини, дрібне.

— Чого ти шукаєш, доню? — питає жінка ласкаво.

— Хіба ж я чого шукаю?

— Шукаєш.

— А й справді, тільки я не знаю чого.

— Ось тобі те, за чим тужиш, — жінка зірвала квітку гаряче червону.

Зіна бере квітку і не знає, що робити з нею. А незнайома усміхається. Зіна оглядає квітку гаряче червону, буйну в келиху, і нараз жахається. Перед нею в траві з'явилася звідкілясь гадюка. Повзе на неї, піднімає голову.

— Не бійся, — каже незнайома. — Не бійся і будь мужня! Все твоє життя в страху. Ти завжди ждеш удару, тому твоє життя безнадійне. Будь мужня й рішуча.

А гадюка вже біля ніг. Хочеться скрикнути — і нема сили. А квітка випала з рук, і гадюка занурює в неї свою слизьку голову...

Чудний, нескінчений сон. І не пробує розгадати його. І вчорашня зустріч з Федьом наче сон кошмарний. Який жах! Тепер вона в його руках.

Пора б вставати, але як зустрінутися з ними? Покинула ж бо їх учора при розмові. Он гомонять у кухні. Суперечка, злі обидві, як оси. Грюкнули двері. Це вони вийшли в кооперативу поборгувати їжі. Кроки Розі короткі. Щораз огрядніша вона. Старіється. А Поліна їй тільки по плече. Наче школярка в цій куценській сукні.

Тепер треба швидко одягнутися й вийти, поки ті не вернулися. Надто вона схвильована, щоб перебувати разом з ними. Їсти б... Шкоринка... Нап'ється води... Піде попід кичерою поза село в поля.

Стежка виляся понад берегом річки. А по зарінках лежали довгі смуги полотен, розпростерті рівненько, приложені густо камінчиками, щоб вітер їх не згортав.

Красуються полотна з синього льону вздовж річки — плід довгої праці. Льон тут чудовий росте. Всю пізню осінь тріскотіли невтомно терлиці, тручи висушений у димарях льон, аж пилюга йшла. Галя втаємничила її, як полотна з льону робити. Ото потертий на терлицях льон брали потім на висікачки, потім чесали на зубатих залізних щітках і в'язали м'яке та довге прядиво в ручки, в повісма. Всю зиму пряди його дівчата, потім ткали тоненько. Скільки труду! Скільки чисниць, скільки пасем, щоб витягнути довгу основу. Скільки ниточок нанизати треба, щоб обшувати її. Мабуть стільки отих ниточок направили міжгірські дівчата, що землю ними оснував би.

Білі вже полотна. Вибілилися на сонці. Ось надбігла галаслива дівчора, стрибає у воду, хапає черпаки, щоб полити просохле на сонці полотно. Летить вода срібними дугами, розприскується на білій тканині. Так уздовж річки аж до греблі, до млина. Млин залучений, старий, зісунувся з берега. Намоловся вже гірського вівса та дрібного жита. А по тій стороні новісінька коршма. Тут Оврум живе. Ще побачить її та вийде та стане. А не хоче вона ні з ким зустрічатися.

Дівчина пройшла швидко потойбіч млина. Заверне вона тепер попри отой малий потічок, що біжить по під горою. Нікудишній він. Випило сонце спрагло всю його воду, біліє мертво суха рінь, а серединою її кояться срібло. По зарінках трава і стокротки.

Зіна зірвала одну стокротку. Яке ото мале, худеньке, дрібне. Як сирітки ростуть вони на твердій ріні. А пелюсток як багато. Можна довгенько зривати й ворожити.

Від нив доли беріжком збігло двоє дівчаток. У руках вузлики, дзбаночки. Несуть їсти пастухам у горах. Дівчатка, побачивши вчительку, зупинилися з несподіванки, потім пішли босими ніжками по ріні, по воді, й не привітались. Тільки ген уже з межі озирнулись.

Знову вона сама. Тільки стокротка в пальцях. Багато ще білих і вузьких, як промені, пелюсток. Можна далі ворожити. Та не так їй ворожити. Любить, кохає. . . І чого ж їй про те ворожити? Хіба ж вона колись сумнівалася, чи Олесь любить її? А чи справді він любив її? Вони ж ніколи не говорили про те. Сповідуються собі молоді з своїх почувань, присягають вірність. Чому певна вона, що він вірний їй був, що вона найлюбіша йому? Ні, він її любив. Вона інакше подумати не може. А от „цілує” ворожити дивно. Вони ж ні разу не поцілувалися. Тільки єдиний раз, незабаром перед тим, як схопили його. Ніби зв'язали свою дивну дружбу, ніби передчували, що не довго вже їм ходити, побравшись за руки, як діти. Гіркою, понад Дніпром.

І де він тепер? Чи живе? Нехай ця худенька стокротка з верховинського зарінку скаже. Живе — не живе, живе. . . Летять пелюстки. Щораз ближче присуду. Живе — не живе, живе. . .

Обскубана головка стокротки жовтіла мініятюрним сонцем. На ній єдина пелюстка тендітним променем. Живе!

Вона піднесла оте мініятюрне сонечко до уст і поцілувала зворушливо.

Хтось надходив з села, чиясь хустка зачервоніла серед піль. Обличчя Зіни проясніло. Та це ж Галя!

— Ба, а що тут робиш? — зупинилася Галя, зіштовши долі беріжком у потічок.

— На тебе чекаю.

— На мене?

— Це я так, пожартувала. Але й справді блукала я полями і чомусь була певна, що не даром блукаю. Наче йшла на умовлену зустріч. І от зустрінула тебе. А ти в гори йдеш, їсти несеш?

Вона вмовкла, бо так сумно стало. Піде зараз Галя, покине її саму серед піль, і вже нікуди буде йти, нікого виглядати. А Галя ставила вузлики на зарінку. Дзбан на молоко, паляниці визирали з рушника і держак дерев'яної ложки. Ще глечики.

— Що сталось? — запитала вона.

— Чому?

— Така ти, ніби туй-туй заплачеш.

Зіна пестила пучками обірвану стокротку. Не жаліслива вона, а в очах мерехтить.

— Йдеш у гори — промовила вона. — Далеко це?

— Не дуже. З годину треба йти. Вони на полудне сходять удолину, на першу гору. А ти ще там не була?

— Піду ось з тобою, добре?

— Тепер?

— А не хочеш, не можна?

— Можна, тільки я собі не думала, що тепер, — додала вона якось загадково. — Але ходи. Та й куди підеш, як тя тут лишу? Ходи, може тебе наші гори розвеселять, як світа з них ширше ввидиш,

У ГОРАХ

Вони йшли межею між вузькими нивками. Та й швидко йде Галя. Невже ж так можна йти вгору? Верх щораз стрімкіший. Нивки з вівсиками осталися позаду. Ось уже ліс.

— Спочиньмо собі тут у химороді, — пристанула Галя під розлогою смерекою, що закрила їх від пекучого сонця. — Але бо'с ся зачервоніла. Ой, яка ти красна, ти сама не знаєш, Зіно, яка ти красна. Я би хотіла бути така, як ти.

— Та що ти? А я хотіла б бути, як ти. Хотіла б мати такі рум'яні щічки, як твої.

— А я хотіла б мати таке біле личко, як твоє. Як папірчик. Таке гладеньке. І такі очі сині, як то небо. І такі рівні зубики. Та якби тебе в наше вбрав і пустив на музики, то би ся хлопці побили за тебе. Але я таке беленджу, а чи я знаю, що я беленджу. Може тобі не до музик, як на серці тяжко. Ба, а ти мала хлопця?

— Мала.

— О, то не дивота, що так бануєш. А де він?

— Не знаю.

— Не знаєш? А чому не знаєш? Не пише до тебе?

— Ні.

— А чому?

— Бо не може.

— О! А де він?

— Далеко, Галю. Так далеко, що із найвищих гір не побачив би його. Хіба якби вже під само сонце знявся, може б побачив. А може й тоді не побачив би. Може й сонце туди не заглядає.

— То він у Сибірі! — ахнула Галя, склавши руки. — Не дивота, що так бануєш. З лица тобі видно і з очей. Відколи тебе знаю, все собі думаю, чого та Зіна така сумна. А то ти на серці тугу маєш.

Тепер підвівшись, пішли вони мовчки. Густий ліс охопив їх гострим запахом живиці. Кругом смереки, струнки, рівні, як свічки. Знову гірський потік. Дорога розщепилася на багато стежок. Крім смерік, тут ясна зелень буків, темніша вільшина. Спорохнявілі велетні, зломані колись бурєю, лежать поперек. Їх крила вже рясно ожина, червенчик. Ось кінець потоку.

Джерело, звідки випливає потік, як мальоване: рине вода з-під навислої кручі. Скеля звітріла. Зукоса біжать смуги нашаровань, жовті, сині, синюваті, червонасті. Зухвало вчепившись скелі, красується ялівець. А над ним зеленіють на самому вершку молоді бучки, покручені та цупкі. І вершки смерік. Море вершків, наче орда гостроверха, рине лявіною з гір.

Джерело хтось обложив камінням. У м'якому ґрунті безліч слідів. Ось видовбаний жолоб, повний води. Сюди сходять худоба з гір пити. Ось сліди дрібних ратиць. Це овечки, а може дик, а може положлива серна? А оце, мабуть, зайчик. . . Тут більші лапи. Не вміє вона читати знаків лісового царства.

— Може нап'єшся? — похилилась Галя над джерелом.

Зіна приклякнула й собі. Вода була холодна, наче льодова.

— Смакує! — сміялася Галя. — Наша Магура певно з льоду. А бачиш, який тут великий камінь! І ніхто не знає, звідки він тут узявся. Спробуй вилізи. . . Не можеш, а я вилізу. . . Тут ми все бавилися, як були малі, бігали довкола того каменя. Кажуть, колись то великан як тої води напився, аж отяжів і захотів присісти, то собі той камінь зі скали вирвав і на ньому сидів. Але ти не сідай, не сідай, бо сонце знайде, а ми не дійдемо.

Не радо йдеться від джерела. Зіна приставала щораз частіше, щоб перевести дух. Яка вона голодна. Очі мимоволі зупинилися на вузликах, що в Галини в руках. Багато усього несе Галя. Хіба попросити? Скаже, що з учора нічого не їла. Як тільки присядуть.

Але Галя не зупинялася на довше. Лиш інколи на затишних полянах, дожидаючи Зіни, вівкала дивним

гортанним зовом. Зіна вслухалася в нього. У цьому зові сила орла, що ширяє в просторах, туга самиці, що в лісовій гушці накликає самця. І дивна мелодійність у ньому. Такий, мабуть, був перший спів людини, перші слова її мови.

Нараз десь з гори долетів подібний зов. Недалеко вони мети. Справді, поляна, куриться дим, густий аж сизий від свіжого чатиння, що займалося на вогнищі. Таке димовище розведене навмисне, щоб гнати пріч кусливих оводів, що від них утікає худоба в гущавину.

Гурт пастушків, хлопчики й дівчатка. Тут і її учні. Ось Івась Гаврилик. Її таємний союзник. Він староста в їх класі. Він втихомирює пустунів. Вже підліток, голос-підбасок. Як гукне, страх іде на малеч.

Парася ось у полинялій квітчастій хустці. Невторплива, а пильна школярка. Маруся тут чорнявенька, дрібна. Багато тут ще дітей. А всі босоніж. Ноги чорніли, порепались.

Галя розв'язала один вузлик з їжею перед своїм братом. Корж вівсяний, ламається з хруском. З білим сиром він, мабуть, смачний. Недогадлива Галя, покинувши її, подалася корів доїти.

— І що ж, Івасю, — перервала Зіна мовчанку, — так то ви пасете своє йміння? А я не знала, що у вас тут так гарно. Може й мене приймете? Буду вам помагати корів завертати.

Діти засміялися, забувши свою настороженість і стриманість.

— А я вас здалеку пізнала і кажу: наша вчителька йдуть! — очка Парасі загорілися живим блиском. Вона несміливо подала вчительці свій дарунок, — подовгастий козуб з брунатної смерекової кори.

Який красний дар! Козуб, шитий тоненькими корінчиками. Корінчики облуплені, білі, наче ниточки. Йгоди темночервоні, запашні.

— Дякую тобі, Парасю! Який чудовий козуб!

— То Іван такі шиє.

Гаврилик щасливо усміхнувся.

— І мій беріть!

— І мій!

— І мій!

Чотири козуби вже в неї. Пахне солодь свіжої кори, пахнуть трави й гірське зілля. А ягоди — як цукерки. І голоду вже нема. Так привітно й мило між дітьми.

Погомонівши, підвелася Зіна й пішла вгору. Скрізь трави, між ними де-не-де дотлівають на сонці спорохнявілі пні. Тут ліс колись ріс. А там вище, лісу вже нема, ніколи й не було. Скелі стирчать чубатими гребенями. Кущики ягід, барвінковий лист борівок.

Внизу, наче під ногами, село. Як на велетенському рельєфі топографічної карти: хати, дороги, ріки, школа ось міжгірська, клюб, приходство. Ось церква на горбочку. Їй церква нагадує пагоду. Ну, не так. Не на те вона похожа. Три вежі в церкві і поверхів: п'ять, шість, сім. Вежі наче щогли. Обважніли на щоглах вітрила, опали в знемозі безвітря, зупинився вітрильник серед зеленого моря. . .

А там у роздолі знову село. Кругом схвильований простір. Гори знімаються могутніми хвилями, все вище й вище до сонця, і біжать зеленими хребтами, наче стадо велетенських китів пливе з заходу по цьому морі на схід.

— А ти ся задумала? — почувся позаду голос Галі.

— Чудово тут!

— А видиш, там уже границя.

— Так близько?

Зіна вдивлялась в далину, розпізнаючи місцевості. Там ліворуч, на краю третього села, станиця прикордонників. Туди раз їздила.

— Туди, — почала Галя тихо, — йдуть наші хлопці. Бо як тут нема життя, то що мають робити? Старий мучиться, а молодий пробує рятуватися. Гарні наші гори, але прийшов кінець світа. Такий тепер сум упав на гори, якби чума зайшла. І ще не таке буде.

„ — Справді, що воно буде? Жив і ріс народ, а оце все міняється, — подумалось Зіні. — Говорив їм Зозуля в школі: колгоспи тут закладати пора. А безглуздя. Поле — самі верхи. Межі, як гори. І трактором не роз-

ореш. Краще б людей забрати. У нас землі доволі, хай тут ліс росте та вівці пасуться”.

Дивне й невблаганне життя, — задивилися Зіна в далину. — Змінилися степи її країни. Щезли хутори й веселі села. Чи й тут лявіна лісів скотиться вниз, і не стане вже ні доріг, ні осель, тільки безкрає, зелене море?

**
*

Сходили вниз швидко. Зіна йшла обережно, щоб не спіткнутися, бо обладована добром. Цяцьковані козуби повні ягід, має їх ще три. Дарує один Розі, один Поліні. Окупиться так. Виправдає своє блукання поза школою.

А Галя попереду. У руках дзбани з молоком, глечики й вузлики. Йшла невтомно, співаючи:

Ой кувала зозулейка в зеленій ліщині,
Не виділа'м милейкого ні вчора, ні нині.

І знов, пробігши поляну:

Упав сніжок молодейкий, на борозні стаяв,
Як ся жениш, придивися, би'с ся пак не каляв.

Ой, упало на дорогу яворове листя,
Що ми з того, що я файна, кой не маю щистя.

На малій галявині Галя зупинилася, раптом поставила дзбанки з молоком на землю.

— Тут, Зіно, сядь і спочинь. А я піду в ліс... на гриби. Ти би подряпалася, я піду сама. А вовка чей ся не боїш? — підморгнула вона лукаво, бачачи заклопотану міну Зіни. — Як надбіжить, кричи, „а киш”, він і втече. Ха-ха!

Тут вона, не знати чого, захопила з собою вузлики та глечики і щезла в гущавині.

Нікого кругом, тільки ліс. У прогалину над поляною прозирає небо. Хмари надпливають із заходу, їх стис: щораз більше, вони перекочуються блакиттю, заступають сонце, і тоді ліс чорніє, понурий і непривітний. Потім хмари розвіваються, соняшна злива прояснює

все, і знову радісно на душі. Ось маленькі смерічки з дрібним віттячком у стіжок, з довгими, блідозеленими верхками. Хочеться їм догнати посестер кругом поляни, аж рвуться вгору.

Під деревами недалеко Зіни велика купина-муравлице. Муравлі — ідеальні комуністи, прихильники колективного життя. А чи справді все так ідеально в них, і тільки в людському колективі стільки недоладок і горя? Хто заглянув у нутро цієї будівлі? Хто читав їх закони? Чи всі рівні там? Чи для всіх справедливість?

Ось тягне мурашка шпильочку. Норма. Скільки шпильочок треба нагромадити мурашці, щоб виконати норму? Скільки, щоб перевиконати і стати героєм соціалістичного труда?

У них, мабуть, нема таких проблем. Одягу їм не треба, ніяких продуктів ширпотребу, що їх гостро відчуває людина. Зарплата простіша: їж муравлиний солод і май право сидіти вночі та в негоду в колективній квартирі. Гм, а навчання у них також повинно бути. Якись учителі, інженери. Хтось же мусів виміряти оту муравлину магістралю, що простяглася далеко і рівно краєм поляни в глибину лісу. Сотні-тисячі рівняли отой шлях. Кожну стебелинку, коріння трав, — все відгризено, вирівняно, і вже не росте траві на муравлиному шляху. Туди щодня проходять трудові бригади, змагаючись у соцбудівництві.

— Ти думаєш, що там так усе ідеально, як оце малював нам на лекції наш второпний Соломон? — згадується Зіни давня розмова.

Це вона з Олесем десь на прогулянці в лісі. Так сиділи перед муравлицем.

— Ні, не все так ідеально. Не так то вже муравлі випередили людський рід у розв'язанні соціальних і національних питань. Думаєш, що нема в них залишків буржуазного націоналізму? Думаєш, що знайшовся і між ними вождь, що одним худеньким томиком розв'язав всю оцю плутанину?

— Скажімо та мурашинка, що так жертвенно тягне шпильочку, сита чи голодна? Та й скільки міліграмів

муравлиного солоду призначили їй за її роботу? А отой товстий індивід, що швидко біжить муравлиним шляхом, необвантажений нічим, чи не комісар це або ж політрук, що дбає про втримування муравлиної роботи? Дивись, отой битий шлях, для чого він? Для мирного життя? А чи, може, це шлях колоніальних підбоїв? Може саме туди возять добро з експлуатованих піль у столицю?..

— А чи ти пробувала коли кинути мурашку з іншого муравлища в оте? Спробуй, і побачиш, як її зараз обсядуть, знищать. Отруять націоналістичною їддю. Так-так, Зіночко, — сміявся Олесь гірко і не зводив з неї очей, а голос його в тиші дарницького лісу ставав ще більш переконливим, ніби щоб ніколи не забула його слів.

— Ти думаєш, що національна проблема вже розв'язана? Що й нема більше такої? А от ті ідеальні комуністи-муравлі непоправні націоналісти! Вони пахнуть одним духом і чужого не терплять, на його запах скаженіють, бісяться. Правда, є такі муравлики, чорні, чорняві. Ті без їди вродилися! І гостя приймуть, і нагодують, і напоють. І за ворота проведуть.

— А є такі, червоні. Вони войовники їдовиті. Вкусить — смерть. Ідуть вони походами, руйнують чужі муравлища... Не чула? Не читала про це? Не в усіх, Зіночко, книжках про них пишеться. Так оті червоні винищують упень інших, зрівнюють усе з землею. Бачиш, які реакціонери муравлі! А люди? Люди! Ех, люди! Ех!..

Зіна здригнулася, схопилася на ноги. Якусь мить вона не могла усвідомити собі, де вона, в якому лісі. Глибинне, лячне почуття загубленості змутило всі думки. А ліс шумів, зідхав болючим стогоном. Ніби зойк з грудей любого друга, що однієї ночі пропав безслідно, і ніхто не важився сказати, де він, і в неї не було відваги розшукувати його.

Ліс стогнав у зворах, хмурнів понуро. Розкуйовджені хмари вкрили щільно небо. З заходу надходила гроза темним валом, а ліс схоплював її подих і тривожився.

— Галю!

Ніхто не відзивався, і дівчина гукнула голосніше.

— Галю!

— ... лю! — перегукнувся ліс.

— Галю!

— ... лю! — глузувала луна.

Зіна вхопила вузлики та кобузи. Ні, не понесе сама. Лишить усе тут. Піде сама шукати.

Ліс незайманий, густий. Нема ліку смерековим стовбурам. Височіють з обсохлим гіллям, тільки зелені верхки сплелися вгорі наче в густу кривлю. Гуляє по ній вітер. Хитаються стовбури, поскрипують. Шум, який шум! І щораз темніше. Це так у казці заблукана дівчина йшла. Бідна сирота. . . Ось край лісу.

Та й куди ж вона йде? Напевно заблудить, а Галя вернеться, не застане її, кинеється шукати. Треба добре придивлятися, куди вона йде. І гукати щоразу. Зіна ступила ще пару кроків, і раптом зазмерла.

За смерічками навпроти неї стояла людина. Мужчина в кашкеті, в зеленій блузі. А в руках зброя, націлена на неї. Він, очевидно, навмисне підпустив її зовсім близько. І не треба вже йому наказувати, щоб зупинилась. Стоїть вона перелякана, а страх холодною хвилею прокочується по всьому тілі. Він зараз застрелить її.

Нараз далеко позаду незнайомого за верхками смерічок щось зачервоніло. Галя!

— Галю! — скрикнула дівчина розпучливо і кинулася наосліп до своєї подруги.

Стріл не впав. Мужчина біг за нею і гукав раз-у-раз, щоб стала. Де ж червона хустка? Загубила з очей. Чи туди біжить? Щоб той не зловив її!

Раптом перед нею розкрилася невеличка галявина, а на ній повно людей. Дівчина стала, як укупана, збагнувши, що попала в само серце гірських тасмниць.

ПОКЛЯНУСЬ НА ПАМ'ЯТЬ ДРУГА

Коли б не зброя в декого, можна було б подумати, що оце чисельне товариство вибралося в гори на прогулянку. Здалека, мабуть, приїхали гості подивляти красу Верховини. Натомившись, зупинились оце на затишній поляні та їй покріпляються їжею. Розстелена скатертина, на ній всячина.

Тільки ж не їсться чомусь. Схопилися всі, не зводять очей з несподіваної гості. І Галя між ними. І той парубок, вона ж знає, це — Усташ!

Усташ завісив знову коротку кавалерійську рушницю на плече. Він підходив повільно, здавалось їй, що до неї, але заговорив до конвоїра, що стояв позаду неї:

— Павле! Як ти міг допустити її сюди?

Конвоїр висунувся вперед, став поруч Зіни, височений, плечистий. Зіна глигнула і тепер впізнала. Та ж це міжгірський парубок, бачила його не раз. Усташів товариш.

— Я не знав, що робити, — сказав той винувато. — Вона надійшла, я закричав, щоб станула, а вона побігла. Я не міг її зловити, а стріляти, я думаю... як тут стріляти?

— І що тепер буде? І що тепер буде? — підбігла Галя з гурту. — Зіно! Чо' ти не ждала там? Я тебе просила, — у її голосі вчувалася чужість і холод.

— Галю, я клянусь, я не знала. Буря йде, так я пішла тебе шукати.

— І що тепер буде? Підеш у село і скажеш усім, кого бачила в лісі. А ще ліпше, повіш Федьові, що Галя носила бандитам їсти.

— Галю! — зойкнула Зіна, вражена жорстокістю своєї подруги.

— Но-но! — сірі очі Галі були безжально холодні. — Повіш, повіш. А Міша за телефон і — в район. І завтра обступлять Магуру, обляжуть село. Заберуть Галю першою.

Зіна мовчала, вже не заперечуючи. Даремні тут слова. Ніхто вже не повірить їй. Вона глянула по присутніх, чи вчитас в людських обличчях співчуття й розуміння. Ось літній мужчина. Хоч у цивільному одязі, а так і видно, що військовий. Він, мабуть, тут найважливіша особа. Біля нього юнак. Може його син, бо схожі. І ще люди якісь. На них верховинські свити, а пізнати, що з міста. Самі мужчины, тільки одна жінка між ними, і хлопчина з нею.

Зловісна мовчанка, лише ліс шумить збурено, все нагальніше, і хмари, гнані вітром, опадають все нижче, все ближче гір. І гайвороння над лісом кричє, сполоханою зграєю на чесь безголов'я.

— Ви пізнали мене? — запитав Усташ.

Дівчина притакнула рухом голови. Як же не пізнати. Змарнів Усташ, обличчя засмагло в негодах і вітрах, неголене. Якийсь грізніший він тепер, якийсь, здається, вищий. На ньому сірий, поплямлений одяг, поруділі чоботи. Але в очах не чужість, а ніби співчуття.

— Ви можете нас усіх зрадити, — промовив Усташ. — Я не знаю, що маю тепер з вами зробити? — І він звернувся поглядом до гурту.

— Я не зраджу вас, — прошепотіла дівчина збілілими устами.

— Не зрадите?

— Ні.

— А ми не віримо вам! — сказав конвоїр позаду дівчини.

— Я даю слово.

— Ти мусиш присягнути! — прорекла Галя з полгшею, ніби знайшла вихід.

— На що вона присягне? — озвався тепер мужчина з гурту, підійшовши ближче. — Хто вона така?

— Наша вчителька.

— Вони в Бога не вірять. На що вона присягне?
— сказав мужчина. — Треба подумати, що з нею зроби-
ти.

Зіна здригнулася від цих слів. У них звучав уже наче присуд, заповідь чогось страшного. Що вони зроб-
лять з нею? Дівчина глянула розпучливо по присутніх.

З гурту вийшла незнайома жінка з хлопчиком.

— Звідкіля ви? — запитала вона.

Співучість і мелодійність мови були такі рідні, що дівчина задивилася з надією на незнайому землячку. На плечах у неї велика плахта цитринової закраски з узором кругом, дорога й хороша, і лице хоч помар-
ніле, а шляхетне.

— Я з Києва.

— З Києва? — здивувався літній мужчина, що ски-
дався на старшину. — З самого Києва?

— Так.

— З святого Києва, — мовив той до себе. — Де
жила?

— На Пушкінській.

— А хто ж твої батьки?

— Батька нема, згинув у революцію.

— А мати?

— Мати в Чернігові.

— І хто ще в тебе?

— Брат.

— А ти в комсомолі була?

— Була.

— Була... І як думаєш, хто ми такі?

— Не знаю.

— Не знаєш. Думаєш, що ми бандити?

Зіна замовкла вражено. Надія щезала безслідно. Здавалося, зустріла земляків, а оце і ті чужі. Нема
вже батьківської ласкавості на обличчі співрозмовни-
ка.

— Очевидно, ти вважаєш нас за бандитів. Хто хо-
вається в лісі від влади, той бандит, чи не правда?

— Ні, ви не бандити, — прошепотіла дівчина.

— Добре, так хто ж ми тоді?

— Не знаю.

— Не знаєш. Не було кому навчити. Не було кому розкрити очей на правду. Ні, не бандити ми. Це ти відчуваєш сама. Ми ті, хто не вмщається в цій системі влади, хто проти неї. Хто проти поневолення людини і народу. І тепер ми мусимо бути обережними, бо ти можеш нас погубити. Твоїм священним обов'язком комсомолки є донести владі, що бачила в лісі бандитів. Щоб ворогів народу знищити доценту. Отже, донесеш?

— Я вважаю, що ми даремне тратимо час, — озвався другий мужчина.

Зіна здригнулася знову. Той, що говорив, був ще молодий, наче її одноліток, студент з одного курсу. На ньому сіряк з гірського сукна з білими петлицями, але по мові і рухах видно, що інтелігент. Очі сірі, у них воля і впертість. І ще щось, що нагадує їй товаришів з комсомолу. З цією людиною так важко окреслити особистий зв'язок, вона є чимсь, що важко окреслити, а потім уже людиною. Ця людина, мабуть, фанатик.

— Вона комсомолка, — провадив той. — Це перерішує справу. Їй не можна вірити. Тут на вазі життя нас усіх, — глянув він по присутніх. — А спеціально, — звернувся він до літнього мужчины, — в цій ситуації ми не можемо ризикувати. Йдеться не тільки про наше життя, але про щось більше.

Зіна пробігла знову поглядом по гурті. Що це? Що вони думають робити з нею? Яка похмурість. У скигліні гайвороння над головою — присуд. Мовчить Галя, далека й чужа, мовчить Усташ. Конвоїр за плечима наче смерть, наче ось-ось торкне її плеча і поведе в лісову гущу. . .

— Ах, які ви стали страшні! — промовила нараз незнайома, скидаючи з плечей взористу плахту.

— Пані! — перебив їй той, що скидався на студента.

— Почекайте, друже Бір!

— Передусім, ви повинні зберігати бодай елементарні приписи конспірації і не вживати імен. Ми вже мали досі через це кілька моментів, коли всі могли пропасти. Якщо будете поводитись так далі, я не беру на себе відповідальности. Я не можу виконати при-

порученого мені завдання, — звернувся він до літнього чоловіка. — Нам ще залишилося зробити не багато, але хтось мусить відповідати за все.

Літній чоловік глянув благально на жінку.

— Добре, — притакнула вона. — Я признаю, що ми у виняткових обставинах і маємо право діяти винятково. Але все ж я вражена тоном ваших слів, — звернулася вона знову до молодшого розмовника. — Що саме пропонуєте ви зробити з цією дівчиною?

— Часи такі... — мовив той, не дивлячись на жінку.

— Часи такі, якими роблять їх люди. Зчерствіли наші серця. Боремося проти неправди й жорстокости і самі стаємо несправедливими й жорстокими.

— Ваші слова правдиві. Але життя ще правдивіше. Ми мали забагато болючих досвідів. У світі зовсім інші засади етики й моралі, і це треба нам нарешті зрозуміти.

— Слова, слова. Ви не бачите, як загубилися за тими словами. Я раджу забути це все. Погляньте і подумайте, ось перед вами молода дівчина. Що думаєте робити з нею?

— Я не знаю. Ми могли б приневолити її піти з нами за кордон. Але вона може зрадити нас по дорозі. На це я, відповідальний за всю акцію, не можу погодитися.

— Отже, що тоді зробите з нею?

Той змовчав, і ніхто не відзивався.

— Ах, які ви страшні! Та невже ж тут нема виходу? Та невже ж їй не можна повірити? Ти зрадиш нас? — запитала раптом незнайома Зіну благально.

— Ні.

— Не зрадиш? Не видаси на смерть мене?

— Ніколи.

— Ні мою дитину?

— Ні.

— Ні всіх інших?

— Клянуся!

— Клянешся? Гарзд! Я вірю тобі. Але на що поклянешся ти?

- Поклянуся на те, що найдорожче мені.
— Що найдорожче тобі?
— Поклянуся на пам'ять мого друга, — промовила дівчина тремтячим голосом.
— Хто він? Де він?
— Він далеко звідси.
— Де?
— Вона казала мені нині, як ми йшли, що її наречений так далеко, що там може і сонце не заглядає, — озвалася Галя.
— У Сибірі? У Сибірі? — ахнула незнайома.
— Я не знаю. Його забрали кудись.
— Бачите! Бачите! — жінка обкинула усіх переможним поглядом, підійшла й обняла Зіну по-сестринному, тепло.
— Я думаю, що ми можемо їй вірити, — озвався тепер Усташ.
— Так, нехай іде, — задумливо потвердив той, що його звали Бором. — Ідіть, бо буря буде. І нам не можна оставатися тут ні хвилини більше.
Далекий грім прогуркотів погрозово. Хмари торкнули вершків гір. А долом котилася гроза на Міжгір'я.

ПРО МИНУЛІ РЕЧІ

Як засльотилося, задоцилося, так два тижні пройшли в негоді. Закурилися ліси, окуталися мряками й дощовими хмарами. Змалів міжгірський світ.

Додолу лягли прибиті дощами жита, ячмені, поникли вівсики по верхах. Малі, нікчемні потічки поширилися в бурхливі річки, що підмивали береги, заносили поля камінням і намулом.

За Міжгір'ям всі оті потоки зливалися разом в широченну гірську ріку, що залила зарінки й дороги і котилася вниз, жовта від гірської глини, бистра й нестримна, несучи на своїх хвилях колоди, кладки, плоти, чатиння і всячину.

Заперлися верховинці в своїх хижках. Залили води броди й дороги. Не поженуть на норму ні сьогодні, ні завтра.

Роза Абрамовна висиплялася два дні підряд, а потім не витримала. Подзвонила до Аксакова, що гинуть із нудьги. Приїхав би хтось від них, та залило дороги. Тиждень минув. Тиждень!

Спересердя завшколи подзвонила тоді до Нахімова на кордон. Прибігла з сільради захекана, збуджена.

— Ви розумієте, ви розумієте! Нахімов їде до нас! Їде! І ще, каже, гостинця везе. Від них пробратися можна верхами.

— А Серьожа наче за морем, — посміхнулася Поліна, бо обидвом добре відомо, що недолюбляються Аксаков з Нахімовим. Лихий буде Серьожа, коли довідається про гостювання Нахімова. Та нехай вони обидва там ладнають між собою свої порахунки, а їм страшенно цікаво, що це Нахімов везе.

А може й роздумався, бо вижидали даремно пів дня. Аж нарешті таки дочекалися. Крита брезентом хала-

буда вкотилася з дороги на шкільне подвір'я. Вибігли всі три на ганок вітати гостя. З-під брезенту виглядав якийсь сполохано погонич. А потім виринула собака голова. Голова була неймовірно велика, як у рослого вовка. Очі собаки майже по-людському допитливо міряли незнайомих людей.

— Ну, пішов! Ну, пішов! — почувся з-під брезенту голос і грізний і одночасно пестливий. — Пішов, Орел, пішов! Нести тебе не буду.

Собака зіскочив неохоче на мокру землю, пішов уважно й став перед сходами. Зіна подалася назад. Поліна намірилася втекти в кімнату. Тільки Роза хоробро стояла попереду й гукала до Нахімова, що викарсувався з халабуди.

— Так це твій подарок, що ти везеш нам? Держи, бо боюсь. Та це ж велетень! Вовк! Ти б швидше, бо так на мене дивиться, ніби розуміє, що балакаю. Ніби розцінює, чи хороша я. А що, коли не сподобаюся йому?

— Це мій Орел! — промовив гордовито Нахімов, поклепуючи собаку по його могутньому хребті.

Справді, пара з них. Як подібні між собою пан і його слуга! У Нахімова фігура теж масивна, росту він не абиякого, широкогрудий. Сила б'є від обох стійна, груба. Певність і почуття переваги над усіма. І очі в обидвох подібні. Не знають ці очі збентеження чи вагання. Свердлять вони противника наскрізь, до самих глибин, чи своя це людина, чи підозріла.

— Ну, пішли, Орел! — промовив він, любуючись переляком учительок. — Пішли! Це свої! Свої! Пішов! А ви, — глянув не надто прихильно на Зіну, — не вертійтесь там, бо собака стане непокоїтись.

Зіна завмерла, пропускаючи собаку, за ним Нахімова, Розу, Поліну, потім увійшла сама, хоч як не хотілося.

Нахімов сів, скинув шапку. Його широке, червоне обличчя вогчло краплями поту.

— Дак ви отак живете! — розглянувся він по кімнаті, через короткий карк свій обертаючись при цьому всім тілом. — Йй-бо ви перелякались. Ну, й дурні! Лягай, Орел! Лягай!

Собака приліг біля ніг Нахімова, втулив байдуже голову між лапи.

— Це з тих германських, — мовив Нахімов. — Ви тільки погляньте, яка в нього шерсть. І які розумні очі. Ех, ви дури! І чого боятися? Це собака. Я от людей боюся, а собак зовсім ні. Людям не вірю. А собаці вірю. У нього все ясно і просто, він вірний. Да, вірний. А от люди, вони хвастаються своїм розумом! Но я заштую вас, що це таке розум? Ну, що таке отой розум?

Сірі очі Нахімова вперлися важко у його розмовниця, сам він нахилився через стіл своєю потужною фігурою. Зіна затримала віддих. І Поліна, хоч яка завжди безжурна й хіхотлива, мовчала. Тільки Роза Абрамовна усміхалася хоробро.

— Ну, й питання!

— Розум — то зрада, — Нахімов пригладжував набік долонею рідке волосся на своїй стовпцеподібній голові. — То підлість. Що чоловік простіший, то більше відвертий. А от стане користуватися своїм розумом, і виходить гадость. От чому я ненавиджу всяких інтелегентів. Такий завжди хитрує. Такому ніколи не можна вірити. У такого завжди якісь там проблеми. І начне такий мудрствувати, начне розводитися, диви, а він уже в контрреволюцію попав. Розум — то підлота. Мерзость! А собака в мене друг. Він не підведе.

Нахімов люб'язно погладив собаку; його гладко голоне обличчя проясніло з радості від того доторку до собачої шерsti.

— А ви скучаєте тут напевно?

— Ну, диви, яка веремія! — підхопила Роза нову тему. — Всі переправи залило.

— Відрізані ви від світу! — підморгнув білою бровою Нахімов, недвозначно натякаючи на те, що ніяк добратися Аксакову до Міжгір'я, потішити своїх горлиць. — Даа! — Нахімов якось пильно уставився на Зіну.

— Розо! Я піду приготую чай! — промовила дівчина, не витримавши погляду Нахімова.

— Іди.

У кухні аж відлягло від серця. Ну, яка вона смішна. Чого їй боятися Нахімова? А от боїться. Як дивно. Він же нічого не знає. Ніхто не знає... А цей страшний. Не знати чому втрачає панування над собою. Не може витримати його погляду. Немов винувата. А хіба ні?..

Мало полінець, ледве чи розведе вогонь. Розвела. І води мало. Але краще вестися тихо. Почне вона швендіяти, зверне на себе увагу.

— Та і в тебе тепер канікули, — долітає зальотний голос Рози. — Така погода. Відпочиваш. Ніхто через кордон не шляється тепер.

— Так думаєш? Помиляєшся, Розо! Та сволота саме тепер найбільше лазить.

— Але ж річка кордонна тепер широка й глибока. Втопитись можна.

— Це тут. А вони, сволота, знають свої проходи. Повище в горах, там річка мілка. Думають, що спимо, й захотіли погуляти... .

— Да ти зуби не заговорюй, давай сюди гостинця! — чути безцеремонний голосок Поліни. — Прибігла вранці Роза від телефону. Нахімов, каже, їде до нас і гостинця везе.

— А хіба ти варта гостинця?

— А чом же ні?

— А що б тобі?

— Золоті сережки.

— Не маю. Годинника хочеш?

— Золотий?

— Точно як Розин.

— Покажи!

Розглядають годинника. Всячина в Нахімова. Спершу не могла зрозуміти, звідки в нього стільки добра, ніде не виданого. Аж підслухала, як Роза з Поліною розмовляли колись. Який жах! Це все з людей, що попадають їм в руки на кордоні. Всякий переходить, і знатний, і багатий. Як зловлять, дехто пробує викупитися. Платить усім. А вони й так відберуть усе, ограблять і голих ведуть на станицю, в етап.

— Хороший! — чути голос Поліни. — Дякую!

— А що ж ти мені даси?

— Тобі? Ну, й чого ж тобі? А хіба ти мене чим коли обдарувала?

— А хіба не обдарувала? — несеться покотистий регіт Рози.

Чути галас, хіхоти. Кроки. Вийшов Нахімов, мабуть, по подарунок, вернувся.

— Може це тобі сподобається? — чванькувато щось показує Нахімов. Тиша. Оглядають так.

— Яке красиве! — гуде захоплено Роза.

— Для мене такого не маєш? — питає заздро Поліна.

Що воно там? Цікаво, що приніс Нахімов. Налле чаю, понесе. Не багато цукру, ледве вистачило всім. Може і їй пропонуватиме що Нахімов. Що скаже тоді? Не відмовиться, а гидко радіти награбованим.

Зіна з'явилася з чашками чаю. Чи спіткнулася вона? Чому похитнулась? Пожовтіло в очах. Полетіла чашка з руки. Хлюпнув чай на долівку, посипались черепки. Стрибнув собака, гаркнувши люто, мабуть, гарячі краплини оббризкали його морду. І Нахімов схопився, притримуючи Орла.

— Ти що? — гукнула сердито Роза.

Зіна стояла з розведеними руками. Мерехтіло в очах. Жовтіло. Жовтіє розпростерта на столі плахта, що нею любувалася Роза. Та сама цитринової закраски, з узором кругом. Дорога, велика. Та сама, яку носила та жінка в горах.

— Ну й роззява! — здвигнула Роза плечима.

— Чого ж стоїш, як укопана? Та хоч позбирай.

Позбирала. І вже несила ввійти між них. А вони й не турбуються тим. Ось напилися чаю. І їдуть. Запрошує їх Нахімов у гостину до себе. Таки поїхали.

Як добре, що не кликали її, бо ще й тепер червоніє на спомин про єдині відвідини станиці. Пияцтво, оргії. Кілька десятків бійців, відгодованих і здичавілих серед лісів. Не заплющила тоді ока серед реготів, криків, вигуків, серед настирливих і брутальних залицянь.

А сьогодні її не кликали. І як це чашка випала їй із рук? Добре, що випала. Якби не тес, може б і зра-

дила себе. Але чи справді це плахта тієї жінки? Чи може трапитися подібна? Коли ж вони саме йшли під кордон. Може Галя знає, чи перейшли щасливо.

Самота й тиша порожніх кімнат торкнули ніжно серця. Треба їй самоти, бо така стривожена, така стривожена. А й самота недобра. Ніби починає вона боятись людей. Уникати. Наче такий хворобливий стан у неї. Сьогодні і завтра не буде Рози й Поліни. Як добре було б, якби вона сама жила в цій школі. І чому вона не попала на інше місце? Може була б щасливішою. Ось ще кілька тижнів і вакаціям кінець. Наповняться клясні кімнати дітьми. Минатимуть дні швидше в науці, в корисній праці, повноцінні й непрогайновані. Здається їй, що цього року ще краще вчитиме. Не чужі вже їй оті малі школярки, а рідні й любі.

Як багато пізнала вона нового за останні тижні. Куди тільки не вплуталася. От з Федьом які історії. А тоді в лісі, що вони думали зробити з нею? Вбити? Ні. Що ж тоді? Не пустили б більше в село? А як поклялась на пам'ять Олесь, пустили як стій. Поклялась, що мовчатиме.

Мовчанка найбільша чеснота. Треба мовчати. Здавлювати крик, щоб не запропастити себе й інших.

Думас вона й боїться додумати до кінця. Боїться правди! А треба мати відвагу, треба не боятися. Якщо це правда, що Вадим видав Олесь, що її брат видав найріднішого друга, то чому вона боязко і вперто відштовхує цю думку від себе?

Невже ніколи не розгадати їй таємниці того холодного провесняного вечора, коли востаннє сиділи всі троє разом? Дивний Вадим, він брат, а наче ревнував її. Обоє росли разом, завжди разом. Рідко заходила до них мати на їх тісну квартиру. Завжди тільки обоє. Вадим наче не хотів дозволити, щоб хтонебудь ставав близьким до неї. З першого ж дня між ним і Олесем почалася ворожнеча. Вона відчувала їхню боротьбу своїм люблячим серцем. Коли ж Вадим завжди програвав. Дужий був Олесь, розумний і бувалий. І коли змагалися переплисти річку, Олесь був перший. І коли гребли на Дніпрі, Олесеві доводилося відбирати у Ва-

дима весло, щоб не понесло човна на скелі. І коли вгадували назву кожної биліни в гаях, Олесь знав їх найбільше.

А от про революцію, про твори теоретиків марксизму-ленінізму Олесь знав менше. Цього Вадим був певен. І, раз спробувавши, він уперто зводив розмови на політичні теми. Ніби виманював Олеся на ховзьке. Олесь помовчував здебільша. А Вадим розторощував його щораз новими цитатами, цифрами п'ятирічок. І переможно поглядав на сестру.

Якби він знав, які розмови вела вона з Олесем! Які думки в Олеся! Про це вона ніколи не скаже йому. Тут дійдено до межі. Він доніс би про все. Треба стерегтися.

Тільки раз не витримав Олесь. Говорили довго, до втоми нудно. Хотілося, щоб Вадим пішов кудинебудь, лишив їх насамоті. Або підуть вони обоє кудись. А Вадим вів невтомно мову про перебудову суспільства і сипав цитатами, що їх завчив перед розмовою.

— „Все йде, все минає. . .” — промовив знехотя Олесь.

Глянула годі стривожено, бо Вадим аж підвівся.

— Що ти хочеш цим сказати?

— Нічого.

— А все ж?

— І не мої це слова. Але тобі, мабуть, невідомо, чії вони. Надто зайнятий ти сучасним, щоб знати їх. Нових пророків читаєш. А інколи можна й старих почитати. Так це, Вадиме, великий Тарас в хвилину глибокої задуми прорік про добу не менше бурхливу, як наша, про добу Гайдамаччини. Здається, я мушу докінчити цей заспів, бо ти його не знаєш.

— А я все таки дивуюсь, чому саме його ти вибрав?

— промовив Вадим, прослухавши. — Думаєш, що і жовтнева революція — явище проминальне?

— Думаю, що все на світі проминальне, бо інакше не було б відродження нового. Що не минає, те стоїть. Що стоїть, те зупиняється в своєму розвитку, завмирає. Зупинка — смерть.

— Ти справді оригінальний.

— І зовсім ні, Вадиме. Я тільки недоладно повторю думки, висловлені старовинними й новітніми мудрецами. А для тебе це звучить як своєрідне об'явлення, — додав Олесь з дрібною іронією.

— Так, для мене твої погляди — правдиве об'явлення, — злісно потвердив Вадим. — Бачу, ти стоїш на порозі нігілізму.

— Нігілізму?

— Так. Ти ні в що не віриш.

— Ні, я вірю.

— У що ти віриш?

Олесь завагався. Яка чужа йому брехня! А сказати Вадимові, у що він вірить? Вадимові?

— Ах, які бо ви! — озвалась вона тоді. — Завжди тільки дискусії й дискусії. Та киньте бо! Заграйте в шахи. Або ходім куди. В Театрі Юного Глядача щось цікаве грають. Не знаєш, що саме? Ти згадував про це, Вадиме.

Тут вона замовкла, бо аж злякалася погляду брата: не знаю, мовляв, твоїх думок і хитрувань. Хочеш захистити свого приятеля! Хочеш вирвати його з халепи! Але йому сьогодні таки доведеться сказати прямо, що думає.

— У що ти віриш? — повторив Вадим, перевівши картаючий погляд з сестри на Олесь.

— Ти запитуєш з настирливістю слідчого, — посміхнувся Олесь. — А я зовсім не маю охоти до палкої суперечки. Власне, не маю охоти ні до якої суперечки. Саме тому повторив слова поета. А слова справді прості та глибокі. Варто інколи глянути на життя по-філософськи, безпристрасно. Тоді побачимо самі, які смішні ми часто-густо буваємо з своїми переконаннями, які інколи жорстокі до себе й до ближніх. Фантоми й уявлення ставимо вище від живого життя.

— Ти справді настроєний філософічно. Що речення, то загадка. Хто це такий смішний у своїх переконаннях? Хто жорстокий до себе й до ближніх?

— Ти не давав мені докінчити думки. І даремно присікуєшся до окремих висловів. Я хотів лише сказати, що інколи треба дати відпругу не тільки м'язам, але

й духові. Так втихомирюються наші звихрені думки й збуджені почування, так утрапляємо на берег життєвого потоку. Все пропливає попри нас, і в цій нашій відділеності наша сила. Ми раптом маємо можливість побачити все у вірній перспективі. І призадуматися: А може те, що з таким запалом і безцеремонністю здійснюємо, здійснював уже хтось невдало? А може труд наш видає гіркі плоди? Може позаду нас не благословення людей, а прокльони?

— Конкретно, конкретно, товаришу Яблонський! — промовив Вадим.

— Ти знову пробуєш зіштовхнути мене з берега в життєвий потік, — спокійно продовжував Олесь. — А я пропоную постояти ще мить на сухому. Чи ти не погодишся зі мною, що найбільшим даром людини є саме її змога рефлексії? Призадуми над пройденим. Над перешкодами і відкритим. Щоб оцінити його критично, безжально. Цим саме відрізняємося, мабуть, від інших істот. Скажи ластівці, що так клопітно клеїть своє гніздо он під дахом, що є ще інші способи будувати? Ба-чиш?

Виглянула тоді з радістю в вікно, з надією, що може розмова перейде на іншу тему. Під дахом високої кам'яної будівлі справді майнула ластівчина тінь. А над містом провесняні вітри й холод.

— Я не розумію, до чого це ти ведеш? — мовив Вадим, видимо збентежений.

— Не розумієш? А я хочу сказати, що може не добре людині наслідувати ластівку. Тисячу років тому будувала вона так само своє гніздо у піддашній княжих теремів чи в закапелках Золотих Воріт. А що, коли б і наші предки уявили собі, що отой терем і оті ворота, отой їх тодішній суспільний устрій, їхня зброя, їх ремесло — найвище досягнення? Чи можливий був би дальший поступ? Чи було б усе те, що маємо сьогодні?

— Очевидно, що ні. Але який це має зв'язок з темою нашої розмови? Ти ж не відповів мені на моє питання, хоч я двічі поставив його. І тепер втретє питаю. У що ти віриш?

— Здається мені, що в матеріалістичному світогляді нема місця на такі поняття, як віра, — мовив Олесь.

— Гаразд. Так скажи, що ти визнаєш?

— Ти відступив надто швидко. Я не викину цього слова з словника, бо воно міцніше за твоє „визнаю”, бо тут думка зміцніла почуттям людини, думка ожила теплом людського серця. Я вірю, Вадиме, саме в цю людську думку, завжди живу й мінливу. Вірю не в закам'янілу суміш глини й слинявих догм, що присохли на житті, як оте ластівчине гніздо. Вірю, що ніколи людина не скаже: ось я вже дійшла до мети, далі вже йти нікуди. Все, що збудоване мною, незмінне, непроминальне, це вже найвище досягнення.

— Так ти вважаєш, що жовтнева революція також не найвище досягнення, що вона — явище проминальне?

— Ти вже запитував мене про це, — відповів Олесь, — відповіси собі сам. Якщо ти погодився зі мною у моїх поглядах на механіку людського поступу, так тобі доведеться бути відважним у відповіді і на це питання.

— Гаразд. Так ти думаєш, що вчення Маркса і Енгельса — не найвищі досягнення людського духа?

— Закон законом, Вадиме. Правило правилом. Як не розтягати чи стискати ромба, сума його кутів буде завжди та сама, хоч одні кути змаліють, а другі поширяться їхнім коштом. Хочеш, щоб я заперечив цю істину?

— О, ні! До цього я тебе не силую, — усміхнувся несподівано Вадим.

— Але ж і завзялися ви сьогодні один на одного, — промовила тоді вона, зрадивши усмішкою брата. — Мало вам тих дискусій на зборах? І ще про таку всячину!

— А з нього хороший діалектик! — мовив Вадим на диво похвально. — Розбив мене зовсім. Варто, щоб ти коли на зборах виступив. А то чомусь там помовчуєш... А ти оце пропонувала в театр. Там грають сьогодні „Як гартувалася сталь”.

— Чудово! Ходім зараз. Ще не пізно.

Пішли тоді разом. Розважалися весело, ніби нічого між ними нехорошого й не трапилось. Дивувалася тільки, що Вадим покинув дискутувати з Олесем. Відтоді з дня на день він ставав усе сердечніший, веселіший. Ніби радів кожним приходом Олеся.

— Ну, і де ж твій шахіст? — запитав він того пам'ятного вечора, коли обоє сиділи в своїй тісній квартирі. — Чи просила його, щоб прийшов?

— Просила. А в тебе, здається, багато домашніх завдань?

— Подумаю. Уяви собі, — показав Вадим на стіну, де на клаптику паперу значили обидва з Олесем свої розгри, — дві його, дві мої — рівно. Вчора одна внічию. А сьогодні вирішимо. . .

— А ти сказала йому, щоб обов'язково прийшов сьогодні? — знову запитав Вадим через деякий час. Вона здивувалась тій настирливості брата.

— Обов'язково?

— Обов'язково! Ти розумієш, я не можу вчитися, я мушу знати, чия візьме верх.

— Чудний ти! Надто до всього серце прикладаєш.

— Думаєш, є в мене серце? — запитав.

Аж здригнулася на той запит. Дивився на неї Вадим не як брат на сестру, а якимось зухвало, визивно. І що це значить отой запит його?

Як добре, що нарешті прийшов Олесь. Промок на дощі. І задуманий якийсь. Але від її погляду його обличчя проясніло.

Тепер добре їй вчитися. Найкраще так вчитися, коли чуєш у кімнаті час від часу голоси їх обох, стукіт шахових фігур об дошку. Перерве тоді свою працю, підійде. Запекла і неугавна боротьба між Олесем і Вадимом. Якась страшна, але захоплююча. Змагалися словами у вічних дискусіях. А тут мовчать насуплено. Тільки думки, втілені в ходи фігур, переливаються нескінченним мерехтотом щораз нових комбінацій і можливостей, удач і поразок. Ось знову стук, фігура впала на стіл з руки Олеся. А обличчя Вадима почервоніло. Яка між ними незгода! Звела їх і не знає, куди їй

хилитися, по чийому боці стати, бо обидвох однаково любить. Ось знову програє Вадим. Нехай би не програв, бо страшенно він самолюбивий. Скаже вона Олесеві, нехай часом уступає йому, бо страшно чогось. . .

— Так! — промовив Вадим, коли закінчили партію. — Цим разом ти горою. Та я сподіваюсь, що ти даси мені змогу реваншу. Я мушу відбитися. Не сьогодні, не сьогодні.

Провела тоді Олеся аж вниз сходами.

— А ти б не виходила! — гукнув їй услід Вадим. — Холодно сьогодні, уже й так носом везеш.

Він так і стояв угорі, слідкуючи, як сходили вони вниз. Якась неясна тривога зродилася у неї на серці. Хотіла щось сказати Олесеві. Невідомо що. Щось скаже. Скаже, щоб уступив Вадимові. Нехай програє партії, нехай той радіє.

Крига скресла на Дніпрі вже давно. А холодно і непривітно. Пірнув у сутінках вечора Київ, тільки ген на кінці вулиці блимає жовтавим огником самотня ліхтарня. Тіні дерев, тіні невідомого чого й кого. . .

— А ти вертайся, бо справді холодно, — прошепотів Олесь, пригортаючи її.

Стиснула йому тепло руку, хотіла сказати щось. Що саме? Як висловити цю дивну тривогу, що на серці?

— Іди, люба, — промовив він, — у мене ще багато роботи. Побачимось завтра. Я прийду. . .

Почекала мить, супроводивши очима дорогу поstatь, яка маліла між тінями дерев. Чомусь здавалось їй, що стоятиме так, аж поки ліхтар на розі бульвару не пригорне і не роз'яснить його.

— Чого це ти так довго не вертаєшся? — гукнув Вадим, збігаючи по неї на вулицю. — Промокнеш до нитки, хто ж потім ходитиме коло тебе?

Він настирливо тягнув її всередину. Невже ж це правда? Чому така настирливість була тоді в його руках? Невже він провокатор? Невже для цього обов'язково мав прийти до них Олесь, щоб розіграти останню партію? Для того, щоб схопили його непоміт-

но в темні вечора і повезли кудись, щоб уже ніколи не побачила його? Чи не „чорний ворон” темнів тоді зловісно між деревами?

Який невимовний біль був на обличчі Олесевої матері, коли холодним ранком прийшла запитувати.

— Олесь... — і більше не сказала нічого, не допитувала далі. Все було ясно. Її передчуття сповнилося. Та невже ж це була Вадимова робота?

ГІСТЬ

Хтось постукав у двері. Зіна схопилася злякано. Чого ж їй лякатися, подумала вона в наступній хвилині. Чому вона завжди боїться чогось, чому чекає удару? Може Галя побачила, що „ті” поїхали, і йде розважати її? Може гостинці свої скромні несе?

Зіна відчинила двері й здригнулася. Чорний мундир. Федьо.

Вона інстинктивно хотіла була зачинити двері, але не годилося так. Вижданннн чогось неприємного огорнуло її.

— Та чого'сте стали, як укопані? Напудили'сте ся мене чи що?

— То ви, Федоре! — Заходьте! — проказала Зіна, перемагаючи себе.

— Зараз, йно собі черевики обхарю, бо вам болота в покої нанесу.

Федьо дбайливо чистив узуття спереду, з боків, ззаду. Крізь відчинені двері вривався вітер і холод, що їх принесла з собою негода.

— О, то'м вже почистив! — Федьо нарешті ввійшов в кухню. Чорна блюза промокла злегка, кашкет блищав. Під пахвою тримав Федьо пакунок, загорнений у газетний папір. Стояв він отак з тим пакунком і шапки не скидав, та дивився на Зіну якось значуцо.

— То 'сте сами?

— Сама, Федоре! — потвердила Зіна, злякавшись ще більше свої самоти й несподіваних відвідин. Від часу останньої пригоди під приходством уникала зустрічатися з цим парубком. І вечорами нікуди не виходила, знала, що чатує на неї. Навіть до вікон боялася підходити. Казала ж раз Роза, що якийсь чорт шляється попід школою, у вікна заглядає. Прямо безобразіє! Наче вони серед дикунів живуть.

— А ті де ся поділи? — розглядався Федько по кімнатах, ніби нічого не знає й не бачив.

— Поїхали кудись, Федоре.

— О! Поїхали. Та й не борзо ся вернуть. То певно на команду поїхали, бо видів я того з команди. Вони там ся забавляють. А ви тут самі та й видиться мені, що вам сумно. То я прийшов вас дечим розвеселити.

Тут Федько усміхнувся ще загадковіше, зняв шапку і завісив на цвяху, а потім висунув пакунок з-під пахви і подав Зіні.

— То для вас!

Вона тримала пакунок у руках і не розгортала, така була ошарашена.

— Та подивіться! — говорив Федько, широко розкривши рот від розкошування тією хвилиною, а його сірі, малі очі, осаджені глибоко в костистому обличчі, виявляли безмежну радість. — Не бійтеся, не вкусить вас. Нич звідтам не вискочить. А може й вискочить, а чи я знаю. Тільки ся не бійте, то не бомба.

Тепер, з його усмішки, Зіна догадалася. Розгорнула газетний папір. Так воно і є. Куски мануфактури. Червоногарячі квіти. Ситець у смужки. Шовк. Панчохи. . . Казав же їй тоді під приходством, що принесе. Довго збирав, чимало наскладав усього. Та й яке хороше!

А Федько стояв збоку і не зводив очей з дівчини, і радість, що з'явилася мимохіть на її обличчі, наче опромінила його. Він блаженно усміхався широко відкритим ротом, і руки його, не знати чому, легко піднесені, застигли в безрусі в повітрі.

Нехай знає його красна панна, який Федько Череп! Нехай бачить, яке в нього серце, то, може, догадається, що в тому серці ся діє. А що в тому серці діється, того він уже й сам злякався. Сам уже себе боїться. Думав про ту панну, відколи ввидів. Ба, коли не для пса ковбаса. Ходив, банував, зазиравав вечорами у вікна, щоб хоч тінь її побачити. А по тій історії під плебанією, як тримав її в своїх руках, як притиснув до своїх грудей, запаморочило його зовсім. То з тими в кооперативі мало не побився. Міша гнівається на нього донині.

Перепрошував його на другий день, як міг, але що з того.

А ті мешти, що їх вона оглядає, скільки йому коштували! Пся кров Орун, той усе має ще передвоєнне. Тільки, мовить, скажи мені, для кого то має бути. І який номер. Ба, чи він знає, який номер. То ходив за нею, її слідів шукав, і ті сліди мірив, щоб угадати, який номер.

Та може недаром він так воював та побивався, бо ось тримає його красна панна в руці той кусень полотна, що за нього так з Мішею воював, тримає і не надивиться. Певно міркує, що собі пошис. Може стане зараз приміряти до стану дівочого. Ні, не приміряє. Випустила нараз шовк з руки. Відсунула від себе.

— Ні, ні! Дякую, Федоре! Я не можу прийняти цього. Я не повинна.

Її мова урвалася, вона хитала заперечливо головою щораз повільніше, щораз непевніше. І зупинилась. І віддих затримала.

Малі очі Федя не зводилися з неї. Щось нелюдське в них. Яке страшне роздратування й диявольська лють!

Вона зблідла, хотіла закрити обличчя руками і боялася ворухнутися.

— То гордите мною! — повільно говорив Федьо. — Гордите хлопом! Дурень я, дурень. Але більше дурнем не буду. І ніхто мене дурити не буде. Вже мене не здурить ніхто і не впросить, аби навіть на коліна падав, аби плакав і присягав.

— Федоре! — прошепотіла дівчина. — Федоре! Що ви говорите?

— То, що чуєте. Я такий ся вродив! Я йду просто. Як хто мені, так я йому. Ви зо мною добре, і я з вами добре, ви зо мною зле, і я з вами так само.

— Федоре, чи я заподіяла вам що лихе?

— Чи зробили? Та не зробили, не зробили.

— Ви певно образились, що не хочу від вас дарунків приймати?

— А ви би ся не образили?

— Ой, які ж бо ви! — промовила Зіна бадьоріше, перемагаючи себе. — Ви образилися. А я зовсім, Фе-

доре, не подумала таке. Мені тільки ніяково. Стільки всього нанесли! І грошей витратили. А я вам нічого доброго не зробила, тож не знаю, завіщо це. Пробачте мені.

Вона говорила й усміхалася навіть при цьому. Її слова й не її. Але вона мусить так говорити, вона мусить усміхатися. Коли Федько розкаже у гніві всім про ту ніч під приходством, яка буде ганьба!

Її усмішка була жалісна, боляча. Ще хвилинка, і не видержить вона, розридається нестримно. Федько мовчав спантеличений і зачудований. Вона сміється, а в очах сльози. І кричи на таке! І гнівайся! Та як мож' гніватися! Та то як дитина. Така то його красна панна. Ще трохи, і розплачеться. А він підійде, піддержить її. Хлоп з нього грубий, дурний. А то треба говорити делікатно. Отре її сльозу. Не буде вже встидатися, що його рука тверда. Торкнеться її м'яке волосся його лица, почує тепло її віддиху.

Але нічого з цього не збулося Федькові. І не розплакалася вона і не похитнулася. Стояла біля столу хоч жалісна, та висока, мабуть рівна з ним, і струнка. Хоч безпомічна, та недосяжна, як королівна.

— То так було мені казати, — промовив Федько.
— То 'сте вигадали! Трачуся на вас! Ба, та на кого мені ся тратити? Мислите, що то слідно на мені? Подивіться!

Тут Федько витягнув з кишені шкіряний гаманець, розкрив його. Повно там було рублів та червінців.

— Треба вам, Зіно? Як вам треба, тільки слово писніть. Я не той, я не жалую.

Він пом'яв у руці червінця, і, на превелику радість Зіни, сховав його назад у гаманець.

— То є так. Як вам треба буде грошей, то тільки мені заікніться. А полотна то вже ваші, того ся не відмовляйте!

— Дякую вам, Федоре. — Зіна сама зликалася свого кволого голосу і додала жвавніше: — Я дуже рада вашим дарункам. Я дуже рада.

Тут вона замовкла і стояла вичікуючи, але Федьо не відходив. Він присів біля столу в кухні. Це, мовляв, щойно початок відвідин. Вечір же довгий.

— Та що ви вшиєте си? — питає він, розстібаючи блюзу. — О, а я собі також пошив. Дивіться, чи не файна сорочка?

Строкатий ситець визирає крикливо з-під чорного мундира. Червоні круги перекликалися з червонуватим Федьовим обличчям, сірі квадрати з його сірими, воднястими очима.

Федьо пригладив гордовито волосся. Здавалося йому, що красний тепер і величний, і дівчина дивиться на нього з захопленням. Нема вже на ньому тої сорочки з грубого полотна, з тими брижками. Ні тої спінки, що в неї літовіщанські збуї заглядали на ярмарку, волосся причісуючи та його запитуючи, а звідки ти, бойку? Ой, дістав не один за те, і варувався потім Федя Черепа.

А він дурень, бо похватався дуже. Як побачив, що ті поїхали, а Зіна сама в школі, зараз ухопив давно приготований пакунок і побіг. А то треба було ще щось з собою взяти. Булку білу має крамар. Ковбаси є доста. Ріжуть люди худобу, свиней, як подуріли, та все поїдають, бо має бути колгосп, то хай чоловік сам з'їсть. Ая! Сало має вуджене. І добру горілку. Зараз би веселіше було. А то Зіна якась сумна. А як келишок вип'є, зараз зміниться і посмілішає.

— Зіно, — підвівся раптом Федьо, — я побіжу і принесу дещо. Я маю готове. Я зараз вернуся.

Рум'янці загорілися на лиці дівчини. Вона хотіла заперечити, але, згадавши недавній гнів свого поклонника, завагалася.

— Ах, Федоре! — усміхнулася вона силувано. — Так не годиться! Сідайте! Сідайте, кажу! — і вона посадила Федя силоміць на стільці. — Не годиться так. Сьогодні ви мій гість, сьогодні я вас частуватиму.

Від доторку її руки Федьо присів, як заворожений. У цьому доторку, здавалося йому, було стільки ласки й сердечности, що він став слухняний, як мала дитина.

— Та чим ви мене погостите? Мислите, я не знаю, як вам тут ся поводить?

— Чим хата багата, Федоре. Ось я зараз розведу вогонь. Тільки ж дров нема...

— Чим ви ся журите! У шопі повно дров. Я зараз принесу.

Тут Федь підвівся по-молодецьки і услужливо метнувся в двері. Його чорна постать злилася з птьмою непроглядного вечора. Дівчина причинила двері й озирнулася з безпорадністю. Що робити? Рішатися сразу. Куди пішов він? Чи по дрова? А як в кооперативу? Якщо принесе зараз горілки? Не відмовиться, не посьміє відмовитися, сп'яніє. Знепритомніє. Який жах! Замкнути двері! Не впустити його більше. Не можна так. Ще більший буде його гнів. Виломить з люті двері. З помсти розкаже всім, що бачив її вночі під приходством, що ходила до попа. Хіба втекти з хати? На передні двері?

Дівчина пробігла неосвітлені кімнати, тихо відчинила двері на ганок. Темно, понуро. А може він з цієї сторони? Ні, він таки з тої. Ось уже ввійшов у кухню, гримнув в'язанкою дров.

Затаїла віддих. Що робити? Що робити?

— Зіно! — чути голос Федя.

Ще не озивається.

— Зіно! А де ви? — цим разом голосніше.

Тепер чути його хід. Треба якнайшвидше вибігти звідси на світло. Чи не догадався чого? Дивиться на неї підозріло.

— Майте, — мовив Федь. — Ви си думаете, що я не знаю, де дрова. Я виджу вночі, як удень. О, які брвена наколола ваша Галя. Лінива дівка аж смердить. А пащекує, що мой-мой. Але Федь дасть собі з тими брвенами раду.

У руках в Федя з'явився ніж. Який гострий! Він усе, мабуть, з тим ножем ходить. Летять трісочки, багато трісочок. Взяв Федь з стола газету, що в неї загорнений був гостинець. Черкнув запальничку, запалив. Загоготів вогонь під плитою. Тепер тріски. Спрагло вхопився вогонь смерекових полін.

— То варіть що, — мовив Федьо тріюмфуючо.

І що тут варити? Зварить чаю. Ще є трішки. Один закіпчений горщик, що в ньому варять усе. А води в відрі тільки на дні. От піде вона по воду. Піде й не вернеться. Втече. А може він вийде за нею, ніби їй помагати. Ні, ні.

Дівчина вицідила рештки з відра. Присунула на розжарену плиту. Так що ж далі? Хліба нема зовсім. Ось чай на дні пуделочка. А цукру нема. Рештку зужили, приймаючи Нахімова недавно. Треба йти в темну спальню, може пощастить знайти в кишнях одягу Рози. Тільки ж як їй іти туди, у темну кімнату? Він може піти за нею.

— Води мало, Федоре! — промовила вона тихо.

— Води? О, то кажіть! Бже ви для мене води носити не будете. Моя жона не буде носити води, — додав він багатозначно, врадуваний своєю хитрою заввагою. — Воду то має носити хлоп, то не для жінки робота. То тільки на селі велять жінкам носити воду.

Тут він вибіг по-молодецьки, подзенькуючи відром, наче забавкою.

Тепер можна їй піти в спальню. Дівчина побігла швидко поміж ліжка. Ось шафа. Одяг. Це Поліни сукня, ця теж. А ось халат Рози. У кишені якийсь дріб'язок. Цукерки. Ось сукня. Нічого...

Скрип дверей. Федьо вже вернувся з водою. Дзенькнуло глухо відро. А в неї нічого нема. Може під подушкою цукор. Ховала ж Роза інколи під подушку.

Зіна занурила руку під подушку. Є! Три, чотири, п'ять кісток. Вона згорнула їх у жменю й збиралася вийти, коли в дверях спальні зарисувалася сутула, ведмедювата постать. Здалека чути було нерівний віддих Федя. Мабуть з того, що поспішав, щоб показати, як легко йому носити воду і як його жона буде за ним панувати. І охляпався в темряві, наливаючи. І дощу налилося за комір. А як зайшов у кухню і знову Зіни не застав, ще дужче йому дух захопило. О, перше, як по дрова ходив, її не було. У спальню ходила, потім вийшла змінена якась, якби сама себе встидалася. І тепер знову в спальні. Може розстелила вже ліжко,

може жде його, а він, дурень, не догадується. О, дійсно стоїть між ліжками. Хоч темнуватو, а він усе видить.

— А ви тут, Зіно? — прошепотів, змагаючись висловити свою ніжність і придушити пристрасть, що спалахнула.

Дівчина метнулася від ліжок, пішла просто до дверей, але ведмедювата постать не відступала, щоб дати їй дорогу.

— Зіно! — кліщуваті руки Федя простяглися до неї, а вона відступала повільно, щоб оминути їх докторку.

— Що вам, Федоре? — холодно промовила вона.

Власний голос підбадьорив її, і вона заговорила ще суворіше. Хіба кричати? Зараз кричатиме. Може хто почує.

— Федоре! Що ви, куди ви йдете?

А далі йти вже не було куди. Стіна. Ліжка. Федьо зупинився, сопучи. Голос дівчини не кликав, не приманював, а охолоджував, відштовхував. І вся вона, хоч близько нього, відсовувалась від нього, наче хотіла ввійти в стіну. Як у тій грі, застукана в кутку, чатувала, щоб прослизнутись і втекти. Битиметься з ним? Із обличчя вдарить, коли посміє. Ні, він не посміє! Але який він страшний. Хіба він розуміє, що діє? Хіба крикне, що скаже Аксакову? Може спам'ятається. Може злякається того.

Федьо знесмілів. Хоча була так близько, а не торкнув її.

— Ба, а що ви тут робите? — запитав, і тепер по його голосі чути було, який він збуджений. Його руки опали в непевності, і в ту мить дівчина проховзнула боком попри нього в двері.

— Ах, Федоре, які ви чудні! — промовила вона тепер, перевівши дух. — Я ходила по цукор, що Роза ховає під подушку. Ось дивіться. Я зараз чаю наллю.

У кухні відрадніше. І Федьо не пішов за нею. Підкрутила лампу, щоб видніше стало. Налила чаю в чашки. Все готове. А Федьо не йде... Що він там робить? Ні поруху. Тихо, наче там нікого й не було.

Вона надслухувала довгу хвилину і вагалася, що робити. Збожеволів? Чекає на неї?

— Федоре! — крикнула вона. — Готове вже. Ну, та де ж це ви?

Федьо присів на ліжку й кутив. Вогник папіроски загорявся і пригасав у півтемній спальні. Пристрасть клубилася димовими спалахами й розвівалася, пригасала, попеліла. . .

І ніяк не хотілося виходити на світло. Щось, гейби сором, зродилося в душі. Справді стидно! Таке вона про нього подумає. Ще подумає, що він, як той парубок з села. Делікатности не знає. Але вгамувався. Не рушив її. Але то вечір має!

Федьо гладив рукою м'яку подушку, водив пальцями по накривалі, колихнувся навіть злегка. Свідомість, що він сидить на ліжку, де спить його красна панна, наповнила його серце несказанною гордістю. І видалося йому, що недалеко вже він від мети. А ліжко панське, ще по давньому вчителеві лишилося, як той утік торік з родиною. Отут прилягти б. Такого їм треба. Ще лише в Макара такі.

— Та ходіть, Федоре! — кликала дівчина, стривожена мовчанкою свого гостя.

— Та йду вже, йду, — Федьо виходив на світло, прижмурюючи очі.

— Ба, та нащо вам мене? — питав він добродушно, навіть жартуючи.

— Ось чай. Я й охолодила його трішки. Пиймо.

Він сів біля столу. Мале, смішно мале порцелянове горнятко. На ньому вінок з дрібних квітів. Поки взяти його, Федьо обдивився добре. Його пальці незграбно вхопили тендітне вушко філіжанки. Такі ті його пальчища страшні, такі аж чорні коло тої розмальованої порцеляни. А за нігтями чорно. І як ті пальці класти на біле вушко? Чей вона не бачить того! Ні, не бачить.

Федьо підніс обережно горнятко, сьорбнув раз, другий. Чай був солодкий, побуджуючий, аж здивувався. У Літовищах у Шльоми чаю собі не раз на ярмарку купував, але то були помії, а не чай.

А це таки чай. Ще такого не пив. Ніколи й не думав, що то таке добре. Багато є приємного на світі, а чоловік про те не знає. А хто мудрий, то ся дізнає, а хто дурний, то і так вмере і не буде знати, що добре на світі.

Сьорбнув іще й задивився на свою красну панну, що сиділа потойбіч стола. Таке то делікатне, як та філіжанка, та його панна. Личко гладеньке, біле, як питльована булка. Носик рівний, невеличкий. І очі має лагідні. Тільки крихке ото, крихке, не дай Боже з руки випустити.

Він упер очі в дівчину, забувшись зовсім, сп'янілий її красою. Від цього впертого погляду набігли рум'янці на личко дівчини.

— Може ще чаю? — запитала.

— Дякую красно. Але добрий був, добрий. Дуже солодкий. То би'м собі жичив, аби моя жона все мені такий варила. Нич би'м не пив, тільки той чай, і на жону дивився. То будьте ми, Зіно, здорові. Мушу йти, бо маю службу при телефоні. Тепер дощі, ніхто не лазить, ані не дзвонить, але ану ж яка біда задзвонить, а коло телефону нема нікого.

Тут Федько підвівся, застебнув блюзку, наложив шапку.

— А з того то собі щось вшійте, — промовив він, щоб пригадати ще раз про свій дарунок, що лежав на другому краю стола.

— Пошию, Федоре, пошию, — запевнила дівчина і ще головою притакнула, щоб повірив та щоб уже пішов собі.

А він ще хотів протягнути приємні хвилини свого вечіркування, став ще коло дверей, споглядаючи на неї.

— Добраніч, Федоре!

Провела б його до сіней, але не піде. Несила. Знову в серці нічого, крім страху.

Федько оглянувся ще раз і поринув у п'ятьму.

ВІДНАЙДЕНА СТЕЖКА

Дверей Федьо чомусь не зачинив. Вітер хилитав ними злегка. Дівчина стояла без руху, наслухуючи, чи хлюпотить дощ, чи Федьо чалапає по болоті. Пішов чи причаївся за одвірком? Може стоїть оподалік і підглядає, що вона робитиме? Може ще вернеться?

Перемагаючи страх, вийшла вона в сіни, зачинила двері. Повільно засунула засув. Може загнукає знову? Довго тягнулося вижидання. Але ніхто не стукав, і дівчина вернулася в кухню.

Тепер вона прикрутила лампу, щоб не світила так ясно. Ще нижче. Тільки малий вогник жевріє. Виглянула обережно в вікно. Ні світел не видно під кичерою, ні сліду життя. Вернеться чи не вернеться він?

Зіна згадала останній загадковий погляд Федя, його примирливу поведінку після вибуху, і чомусь здалося їй раптом, що він вернеться неминуче. Ось почалапавав болотами в клуб, візьме горілки, їжі. Загнукає в двері незабаром.

На цю думку вона дмухнула нагально на жевріючий вогник лампи. Тепер непроглядна темрява влилася з шумом дощу крізь вікна, наповнила кімнати. Втікати! Втікати звідси мерщій. Не гаяти ні хвилини. Не спатиме вона сама в цьому мертвому домі. Але куди йти? Піде до Галі. Справді, піде й понесе їй гостинця. Того, скаже, вона й прийшла. А крім того зовсім забула, вона ж уперше думала, що треба піти, розпитати, може Галя знає, що з тими сталося, що їх бачила в горах. Адже привіз Нахімов злощасну плахту Розі Абрамовні.

Дівчина намацала покинені на краю стола тканини. Не пошле вона собі з цього нічого. Не хоче. Який сором. Гидко. Привіз Нахімов гостинці для отих, а оце і їй гостинця носять з пограбованого добра.

Вона згорнула все в хустку, накинула на себе плоченьке пальто і вийшла на передні двері. Тут і ключ у дверях остався, замкне хіба.

Замкнула й шугнула з східців на подвір'я, на сільську дорогу. Бігла, не зважаючи на калюжі й болото. Зушнялася, наслухуючи, чи хто не йде. А може Федько позаду? Як тоді під приходством. І котра ж це хата Галі? Не так легко тепер у темряві знайти. Десь вона отут, подалі від дороги.

Мабуть оця. Зіна проховзнула у розхилені вороти. У хаті не світиться, тільки якісь тьмаві відблиски спалахують. Мабуть, топлять у печі. І монотонне гуркотіння. Галя меле на жорнах.

Зіна штовхнула широкі сінешні двері злегенька, поки не подалися. Гуркіт жорен затих.

— Хто то? — почувся голос Галі.

— Це я, Зіна.

— Боже! Ти? В таку погоду? Сталося щось?

— Нічого, Галю. . . Нічого не сталося. Я. . . от прийшла до вас. Маю тут для тебе дещо.

— То ходім у хату.

У хаті, справді, не світилося. Стільки всього світла, що від вогню з печі. Щойно охоплені вогнем поліна горіли ярко. Буїне полум'я, змішане з димом і іскрами, лизало челюсті і стрибало зухвало аж у димар. Від грайливого освітлення обличчя Галиної матері, що стояла коло печі, то ясніло й молоділо, то сіріло, старілося. І дід Яким, що сидів за столом, маячів, наче привид, наче дух.

— Не свіtimo, нафти багато нема, то ся скупимо.

— Не треба світити. Так саме хороше. Не світи! — заговорила Зіна, і зразу, не знаючи, що діяти далі, ткнула Галі в руки свого несподіваного гостинця. — Це для тебе, для вас усіх.

— Ба, а що то таке? Полотна чи що? Господи! Мамо, дивіться, що вона принесла!

Полум'я гуляло весело по взористій матерії, що її розгортала Галя. Яка краса! Гарячочервоні квіти ще гарячіші в світлі вогню. Перкаль у смужки, тут ще інше, квітисте таке. Тільки ще, як війни не було, про-

давши на ярмарку в Літовищах підсвинка, ходила таке купувати. На спідниці, на блюзки. Нема більше ярмарків. Нема чого й продавати, нема чого й купувати. А тут така краса.

— Ба, а звідки ти то взяла? — запитала Галя і зразу, подумавши, що не випадає так говорити, додала: — Та чого ти нам то принесла, як тобі самій треба?

— Не треба мені.

— Ай, не кажи! Я знаю, що тобі треба. У тій блюзці ходиш, відколи до нас приїхала. І одну суконку маєш чи дві.

— Не треба мені, Галю. Візьми. Ти так багато мені допомгла, дай же мені чимсь віддячитися тобі.

— Ага. То тобі красно дякую. Сідай собі, а я піду молоти, бо дрова згорять, а тут ще муки нема.

— Я тобі поможу.

Жорна стояли за дверми в сінях. Зіна спробувала обернути жорновий камінь, крутнула кілька разів і пристанула безсило.

— Я хочу тебе щось запитати, Галю, — прошепотіла вона.

— Говори.

— Чи ти могла б піти ночувати зі мною в школі?

— Я? У школі? Чому?

— Ті поїхали на кордон. Я сама.

— І що?

— І приходив Федьо.

— Господи! А сміються в селі. Я не повірила, як вчула. Та то як який дик виріс під лісом. Говорили, що колись давно ярмарчанина задушив. Знайшли в лісі мертвого чоловіка, ограбованого. Краяли потім доктори того трупа і казали, що хтось того чоловіка задушив. Ходили жандарми по селі, вишитували, Федя щось із тиждень у повіті тримали. І випустили з браку доказу. Відперся всього. А то напевно він. Ба, а чи не він ті полотна приніс тобі?

— Він.

— О, так воно і є. Бесідують, що мало з Мішею не побився в кооперативі за якусь полотно. Ба, та він тебе чіпався?

— Не питай, Галю!

— Господи! Кінець світа! Де не подивишся, всюди нападсть і людська кривда. Але я не можу піти в школу. Ще потім скажуть, що я там що витворила поночі. То би мене ще до того причепили, що там сталося з тими образами.

— А звідки ти знаєш про це?

— Знаю, Зіночко. То переночуєш у нас, зі мною.

— Добре, дякую тобі. І ще одне. Сьогодні був у нас Нахімов, знаєш, з тої другої застави, куди передають усіх втікачів, як їх зловлять. Привіз він гостинці. Скажи мені, чи та жінка, що тоді була в горах, жива?

— А що?

— Бо Нахімов привіз Розі таку саму плахту, як вона мала.

— Таку саму?

— Точно. Скажи, вони перейшли щасливо через кордон?

Галя змовчала.

— Скажи! — прошепотіла Зіна. — Мені страшно подумати, що їх зловили. Я ту жінку бачила тільки раз у житті, вона мені як рідна сестра. Ніколи її не забуду і так тривожуся за неї. Жива вона?

— Жива.

— Зловили їх?

— Ні.

— Але це мусить бути її плахта.

— Так, це її плахта.

— Як же так?

— Вони кинули все, що мали в руках.

— І де вони тепер?

— Не знаю, Зіночко. Не питай. Мелім, мелім, бо багато треба для голодних.

Багатомовність останнього речення приневолила Зіну замовкнути. Журна гуркотіли довго, вперто. Потім внесли велику копаню муки в хату. Галя місила тісто,

виробляла паляниці, багато паляниць. Їх засовували в гарячу піч.

Тепер засвітили лампу, застелили ряднину на столі. Видно стало в хаті. Ось пастушок лежить на постелі, в глибокому сні. І дід Яким підвівся з-за стола повагом.

— Просимо до вечері!

Тепло і запах страви заспокоювали думки, вколисували. Відчула аж тепер, яка вона голодна. А на столі парували вже бульба й рідкий вівсяний кисіль.

— Та сідай, Зіно, ближче. Будь як у себе вдома! — припрошувала Галя.

І Галина мати усміхнулася приязно, і дід Яким ще раз припросив.

Хотіла вже сісти. Але дід Яким не сідав, він поклав на собі знак хреста. Разом з ними перехрестилися Галя й Галина мати.

Зіна зашарілася. Вона піднесла відрухово руку й опустила безрадно. Ніколи ще в житті не хрестилася. Не вмів. І не розумів. Не вірить. Чи вірить? У що вірить вона? І в що вірити?

А колись уже так було... Так само стояла, червоніючи з сорому й непорадности. Так само сідали вечеряти. Це коли дядько Юхим забрав її та Вадима з міста на свій хутір. Голодуєте, мовляв, у тому місті, а в мене всього подостатком.

Молоко було, мед, млинці, коржі, пироги, гречані вареники, сметана. Як наставила дядина повен стіл на вечерю для малих гостей, споглядала на все з безмежним захопленням. Ще ніколи не бачила так багато і таких страв серед злиднів війни й революції. Чекала нетерпляче, щоб сісти. Вже простягала дрібну, худу ручку. Зукоса поглядали на неї діти, кругом столу стоячи. І ніхто не торкався їжі, чекаючи на щось.

Це дядько Юхим мив руки по праці. Запізнився, загаявся на своєму великому хазяйстві. Але ось і він підійшов до столу. Врочиста тиша. І дядько Юхим підніс руку, робить на собі якісь чудні знаки. І всі за дядьком Юхимом повторюють те саме. Тільки во-

на й Вадим стояли і дивилися здивовано то на дядька, то на дядину, то на двоюрідних братів і сестер. А потім Зіна залилася гарячим рум'янцем. Щось воно не гаразд, бо сміються з них діти, штовхають одне одного ліктями та переморгуються. . .

Слова молитви лилися повільно й урочисто. Ті самі, що їх колись проводив дядько Юхим, ті самі, що їх проказували діти в школі, коли вперше заїхала в гори. Прості, архаїчні своєю формою слова. Славлять чиясь ім'я. Щоб воля його була на небі й на землі. Про хліб просять. І прощення гріхів. Знову знам'я хреста кладуть на себе.

Сили. Галя підсунула Зіні дерев'яну ложку, припрошуючи. Їсти треба з однієї миски. Бульба м'яка, пахуча. А кисіль гіркий, не такий, як було. Мовчать усі довгу мить, поволі носять ложки. . .

. . . А тоді в дядька Юхима не мовчали. Як тільки скінчилася молитва, гамір і сміх запанували кругом столу. І вже не сміхи, а нестримне хіхотіння та перешіптування дядькових дітей.

Нахилився одне до одного, шепне словечко, а тоді хі-хі, ха-ха-ха. Аж під стіл ховаються. І їй уже не їсться, хоч страшенно хочеться скуштувати тих смакощів. І голодна. Це про неї щось, видно, про неї, бо й дядина посміхнулася. Потім сміх з очей прогнала трішки, та не дуже. А грізно ніби гукає:

— Сказ на вас! Подуріли чи що? Та їжте!

Ще дужче розвеселилася дівчора. І дядько Юхим теж чи не посміхається й собі? Та так непомітно, у вус?

— Ну, що таке? Смішка з'їли? Раденькі, що дуренькі? Чого так розходилися?

— Вона ось навіть хреститися не вміє! — промовив старшенький хлопчик.

— От-от! — мовив поважно дядько Юхим. — Що ж, не порадиш. Баришня з города. У них інакше. . . У них Бога нема. . . Вони вірять у машину. . . От. . . А хліб родиться їм і на камені. . . От так прямо з-під прилавка на прилавок вистрибує, тільки сягни рукою. І по воду

їм не треба ходити з відрами. Вода в них прямо зо стін пливе.

Затихла дівтора, слухаючи дядькових казок.

— Так таки зо стін ллється в них вода, — продовжує дядько Юхим. — І з коровами морочитися не треба. Молоко саме мандрує в місто тітчиними ногами. Ковбасами там підперізуються. От тому думають вони, що їм Бога не треба.

Добрий дядько Юхим! Закінчив він свою фразу лукавою посмішкою. І частував потім, частував. Милим сном здається їй перебування на хуторі. Єдиний світлий момент з усього похмурого дитинства. Веселий, трохи задиркуватий дядько Юхим. Ніколи не знала, чи він справді, чи жартома. А все гостинця принесе. І розпитує далі, як там у Києві. І чи то правда, що там руками їсти не вміють? Виходило б, що ногами їдять. Та ні! Ножем їдять! Який жах! І чи то правда, що сплять там не вночі, а вдень? А що ж, мовляв, уночі роблять? Гуляють!

А потім, наче казку, слухала розповідь про свого батька. Ніхто досі не розказував їй про її батька, ніби в неї його й не було. А дядько розказав точно. Незнані події з минулого вривувались в пам'ять на все життя.

Казка була про двох братів. І не бідних і не багатих, однаково веселих і роботящих. Тільки молодший землі не злюбив. Пішов у город гомінкий, зрадливий. І покохав Комуно. . .

— Це дівчина така?

— Ні, не дівчина. А може й дівчина, — відповів задумано дядько Юхим. — Чарівниця така. Тільки інакше було її ім'я, а молодший брат не знав цього і звав її Комуною. І любив її палко любов'ю селяка. Осліпила його, наче невидючий став. Зрадлива, пусто-порожня повія.

Тоді старший брат став говорити-умовляти:

— Підмальована й фальшива твоя красуня, брате! Не буде тобі добра від неї. Не буде!

— Ой, буде!

— Не буде, Йване!

— Ой, буде! Вийде моя Комуна з міста на села. Всі поклоняться їй, бо серце в неї ласкаве й справедливе для всіх. Стану я кочегаром на паровозі. Це не те, що по землі топтатись. Візьму я свою красуню на паровоза і повезу між ланами, поміж полями. . . Загуде гудок, і до твого хутора поклик долетить. Почуєш і ти, вийдеш і задивуєшся, яка вона гарна.

І не кинув молодший брат Комуни. Віз її — наречену — на паровозі на весілля. А серце його було гаряче, як жар вугільний. Став він на площадці з червоним прапором, як налетіла куля і скосила його. . .

Сумний кінець казки. Сум на все життя лишився. Вона слухала дядькову розповідь, а дядина тулила її до своїх грудей і нишком плакала. Потім мила їй голівку, розчісувала волосся, заплітала кісоньки. Яка ласка була в дядиних руках, яка ніжність!

Взяли її діти в круг, гри завели. А потім пізно ввечері полягали спати. Та не спалося їй. Молилися всі, а її лишили саму. Соромно. Всі сплять уже, а вона заснути не може від думок, що обсіли дитячу голівку. Який чудний світ! Вона з міста, баришня! Сміється дядько, а за усмішкою біль і жаль на когось.

— А ти, Юхиме, спиш? — почувла тоді в тиші голос дядини.

— Ні, не сплю.

— То може б їх молитви навчити? — каже дядина.

— Думав про це. Не знаю. І що воно виросте з цих дітей! Без опіки, без доброго прикладу! І що ти порадиш, чого навчиш за кілька днів? Воно ж пропаде там! А ще ота. . . Довідається, що ми дітей її молитви вчили, то скажуться: „Ти знаєш, хто я? Партійна!“. Повія вона — от що!

Довга павза в розмові. Така порожнеча.

— Коли б хоч одружилася, — каже згодом дядина. — О, того одного вже так від когось придбала.

— Одружиться вона! Що пів года з ким іншим живе! Свобода, мовляв. Далой забобони! Ех, Іване, Іване! Як подумаю, як марно пішов він із світу, так місця собі не знаходжу. . . І діти пропащі. Хай діється Божя воля. . .

Притаїла тоді віддих. Це вони так про її матір говорять. У самий глиб дитячого серця впали слова. Невже ж така її мати? Тяжко вірити, але дядькові й дядині треба вірити. Справді, покидає їх часто мати і додому не приходять, і одягом їх не турбується дуже. А сама вдягається, чепуриться. І часто мужчини в них чужі гостюють. Така то її мати. Так кого ж поселити в своєму серці, щоб не було там такої страшної пустки?..

— ...Та їж, Зіно! Не смакує тобі?

Голос Галі розвіяв на мить спомини. Зіна притакнула, що смакус, ковтнула гіркого киселю, але несила було заговорити. Та сама пуста в серці й досі. І все минуле як рана. Торкнеш необережно, і защемить, заболить. І досі болить, наче це вчора було.

Як вернулася тоді від дядька Юхима, ніби постарілася на декілька років. Стала ще більше мовчазна, затаєна. Дядько Юхим відвіз їх до поїзду. Цілувала дядина востаннє ніжно, по-материному. Сумно усміхався дядько Юхим на самотній станції серед степу, пробуючи жартувати. Цілували двоюрідні сестри, уквітчуючи її волосся польовими квітками.

Чужим видалося по повороті з хутора рідне місто. Ні простору, ні проходу, тільки сотні чужих тобі людей, тільки камінь. Не вийшла мати по них. Самі добилися зі станції додому.

У матері хтось гостював саме. Мужчина в мундирі споглядав допитливо з-за столу на малих пришельців. Глянула на матір, і її лице загорілося соромом. Це вже не був байдужий і наївний погляд дитини, і мати збагнула це.

— Ну, що? Нагостювались у хахлів? — промовила вона. — Їли вареники й галушки? Так довольно. Більше не їстимете. Більше я вас туди не пущу! А вони тебе там уже й прикрасили! Дивно, що вінка не сплели!

Торкнула тоді мимоволі волосся. Вплела двоюрідна сестра Ярина в кісоньку незабудьку. Спомин з хутора.

— Да! Оце! У городі сором так заквітчуватися! — мати зірвала незабудьку і кинула її в сміття. Потім

сердита пішла кудись із своїм гостем, залишивши їх самих.

**
*

— А лле, як із відра! — промовила знову Галя, пробуючи розбити якомсь мовчанку і розрадити свою задуману гостю. — У вас, Зіно, такі дощі не падуть?

— І в нас інколи бувають.

— Всюди такі дощі падуть, — промовив дід Яким. — Ще огненний дощ зішле Бог на землю і спалить усе.

— „А села як вигоріли згодом, — здригнулася Зіна, зустрінувшись з глибоким та безумним поглядом діда Якіма. — Ніби справді впав на країну огненний дощ.”

Це вона вже підлітком. Часи не ті, тривожні. Опустів базар. На прилавках нічого. Увечері страшно виходити. Голодні жебраки вбивають ніби дітей і їдять. Пропала однієї днини русява, товстенька Валя. Вийшла з хати і не вернулася. Шукали довго і нарешті викрили. Повновиду Валю заманули в підвал і вбили. Похожа на ропуху жінка пекла пиріжки з цього м'яса і продавала зголоднілим.

Тож пробігала швидко, минаючи прошаків. Боялася й глянути на них. А їх щораз більше. Лежали по під мурами, по парках і скверах, безсилі, опухлі. Проводили її гаснучими поглядами. Куди йшла, скрізь очі. Страшні в свосму безсиллі й німому проханні: Хліба!

А в них хліба було доволі. Щовечора, вертаючись додому, приносила мати всячину. Тож якомсь уранці, за сніданком, заховала шматочок хліба між книжками, і, проходячи, подала його людині, що лежала на краю пішоходу, посиніла, опухла. Шматок випав з задубілої руки. Не підняла його, втекла, і тільки здалека, оглянувшись, побачила, як людські тіні повзли по той шматок біля конаючого.

Прийшовши зі школи, нарізала тих шматочків багато. Всю велику хлібину скраяла і побігла на вулицю. Ішла і давала по шматочку в кожную простягнену руку. Вже нема нічого, а тремтячих, простягнених рук

так багато, і дівчина, наче прикована до місця, не знає, що робити далі.

Тоді чиясь рука тяжко впала на її плече. Подумала спершу, що то прошак. Але позаду неї стояла людина в уніформі.

— Ти, девушка, чия? — запитав той.

Перелякано прошепотіла своє ім'я.

— Да. Підеш зі мною. А ви чого тут валяєтесь? — вилаявся він на них на землі.

Ті відповзли, а вона ступала з порожньою торбинкою поруч людини в уніформі. За нею був великий злочин. Її допитували довго, потім замкнули в темний підвал. На другий день випустили. На неї чекала вже мати. І слова не промовила мати до неї, тільки підійшла і вимірила болючого ляпаса. А вдома розходилася ще більше. Що вона собі, мовляв, думає? Нещасне насіння куркульське! І чи міг уявити хто таке: її дочка, дочка партійної робітниці, роздає хліб куркулям! Підлим зрадникам суцільної колективізації! Гади! Знищити їх треба, як клясу. Тут їм і кінець.

Холодні, провесняні вітри полетіли в інші країни. Весна м'яко і ніжно спускалася на місто. Зеленіло все — і дерева, і мурава. Каштани вже сипали білим цвітом на тротуари. Обержно йшла, щоб не розтоптати квіток. Їм напсвно боляче, коли їх топтати.

Тіні опухлих з голоду темніли вже рідко між зеленню, покинені, зайві. Щораз буйніша зелень. Виросте вона швидко і над тіннями. Хтось притрусить їх землею, а весна засіє травою, вкриє муравою. Не добре бути людиною. Може краще бути калиною. Недарма у піснях дівчата в дерева обертаються. Може воно і правда. Стала б вона тополею. Або ж черемхою. Схилилася б над муравою, що людське горе покрила, і сипала б білий, жалібний цвіт. Вбирала б своїми корінцями соки. І білий цвіт порожевів би від крові й падав би, як пекучі сльози, в траву.

Тільки ще раз наважився хтось турбувати її. Вже недалеко хати була, йдучи зі школи, коли хтось окликнув її.

Глянула, і книжки висунулися з рук. До неї підходив дядько Юхим, а біля нього, чи не Ярина? У дядька ціпок і вузлик. Схилився, хитається, як тіль, веселий колить, міцний дядько Юхим. Обличчя сіре, як земля. А Ярина аж змаліла, тулиться до дядька.

— Ми довго ждали на тебе, ледве дійшли, — дядько присів немічно на пішоді.

Що почати? Що робить? Чи не дивиться хто за нею? Або зараз надійде Вадим, скаже, що вона знову з прошаками водиться. Вадим скаже, він завжди з матір'ю, мати його більше любить. Не може вона просити дядька в хату. Та й що сталося з дядьком?

— А де ж дядина? — прошепотіла вона, згадавши дядину ласкаву руку.

— Нема. І Семен, і Петро, і Христя. Поховали ми їх... Та добилися аж до тебе... Уже хоч би нас хто поховал...

Покинула їх тоді, щоб вийти до них увечері. Винесла їм крадькома хліба. Нехай прожене її мати, коли запримітить, що знову хліба мало. Їй однаково. Візьме тоді дядька Юхима за руку, а Ярину за другу і підуть. Та й куди ж підуть вони? Та й куди ж пішли вони? Безсилий, виснажений голодом дядько Юхим і сестриця? Тільки згодом десь хтось переказав: Ярина в Донбасі шахтаркою. А дядько вже не живе...

**

... — Прийде знову потоп на світ, — чути голос діда Якіма. — Люди стали безбожні, безвірки. Нехрещені.

Дід Яким блідий, безкровний. Він уже й не водить ложкою, ніби його тілу непотрібна жадна їжа, крім слова Божого. Тільки очі сяють спалахами невгасимого внутрішнього вогню. Багато бачили ті очі за довге життя. Пам'ятає дід Яким, як ще зеленіло Міжгір'я суцільною лісовою смугою. Як паслися по верхах стада волів-кайлів з рогами метр завдовжки. Отари овець просувалися полонинами, пили воду з повноводних потоків. А довкола зорили зграї вовків. Не раз треба було відбиватися від цих хижаків.

Доводилося відбиватися й від людей. Захотіли пани забрати їм зелені гори, якось там у мапах помішали все — і приписали собі. То ходив дід Яким аж до Відня на послухання. Три пари ходаків сходив, заки дійшов. Довго ждали, низько кланялися і не відступали, поки свого не добилися, поки цісар їм гір не присудив довіку.

Не стало потім цісаря. Щораз дивніший ставав світ, щораз більше чужий дідові Якимові. Котилося все в долину до загибелі людської. Убивство, насильство. Тож щораз більше вдавався до святих книг. Там про все написано. Все в знаках і символах, а хто їх розуміє, той читає, що буде. Все збувається, як написано. Щораз ближче Страшний Суд. Постануть Христоси неправдиві, і неправдиві пророки будуть чинити ознаки і чуда, щоб спокусити вибраних. Сонце затьмиться і місяць не дасть свого світла і сили небесні порушаться. І вийде з моря звірина. І дано буде їй владу діяти сорок два місяці. І відкрив вона своїми устами зневагу проти Бога і тих, що на небі. І дана буде їй влада над кожним племенем і народом, і язиком, і людом. І їй вклоняться всі, що на землі живуть, що їх імена не записані в книгах життя Ягняти, заколеного від сотворення світу. І зробить вона, щоб усім — малим і великим, багатим і вбогим, вільним і невільним — було дане знамено на їх правицю або на їх чоло. Щоб ніхто не міг ані продати, ані купити, коли не має знамени звірини. Коли хто має вухо, нехай слухає. Тут мудрість. Хто має розум, хай порахує число звірини, бо воно число людське. А число її 666. . .

— А у вас книг багато, — промовила Зіна і зраділа, що вигадала щось сказати.

Очі діда, несамовиті в своїй проникливості, все ще заглиблені в йому тільки видні примари кінця світу, проясніли.

— Наші дідо книжки страх люблять, — відповіла за діда Галя. — Їм би треба було чимсь іншим бути, але як дідо були малі, ще шкіл не було, і вони самі вчилися читати. І читають та читають. То вже їх люди називають чорнокнижником.

— А можна поглянути на книжки? — запитала Зіна.

Дід Яким і Галя переглянулися заклопотано.

— Та то дідо читають таке собі. Тобі не буде цікаве, — сказала Галя.

— А все таки я погляну. . .

І Зіна простягнула руку по перетикану стяжками книжку на верху малої полицки в кутку за столом. Якось неспокійно ворухнувся дід Яким, ніби хотів перехопити свій скарб.

Книга стара, багато вже разів читана, пожовкла. Вона в шкіряній оправі, потемнілій від старости, заклозений. Розгорнула, де червоніла стяжка-закладка.

— „В началі бі слово. . .”

Прочитала ще раз перший рядок. Такий знайомий! Наче вже десь колись читала. Де читала? Ні, хтось казав так. Але хто?

Вона згадала раптом і з недовір'ям ще раз вп'ялила очі в книжку. Та це ті самі слова говорив їй Олесь. Так він читав оцю книгу! Олесь читав! Ці самі рядки!

З хвилювання Зіна забула про все, забула і де вона, і чого прийшла сюди, і хто сидить біля неї, дивуючись. Читала сторінку за сторінкою, наче йшла з милим знову однією стежкою, віднайденою стежкою.

Стежка виходила на широкий шлях, що його протоптали вже мільйони людей і ще мільйони верстатимуть у гарячому бажанні знайти істину — відповідь на загадку й тривогу неспокійного людського серця.

Йшла шляхом до Вифлєсму, до Назарету, напувала дивного Пана водою з криниці, торкалась його одежі, як жінка з товпи. Спраглим серцем слухала його притчі, покорялася його чудесам. І поволі сходила з ним через пониження й терпіння на Голготу, куди привела його зрада. . .

Читальня української мови
“МОЛОДІ”
Ім. Митр. А. П.
Філадельфія — 23-а і Вранн

СТАРИ І НОВІ ПРИТЧІ

Двічі вибирався Аксаков у Міжгір'я і двічі зупинявся перед гірською річкою, що виступила з берегів і сваволила безкарно, не опадаючи.

Дивлячись на каламутні хвилі, Аксаков пригадав собі весняну пригоду свого колишнього начальника, вічно п'яного Федора Яригіна. Мабуть було це саме тут, де він стоїть, вагаючись, що робити, і кінь неспокоїно стриже вухами, боїться, щоб не веліли йому зануритися в це розбурхане море. Об'їздив Яригін свій участок не на коні, а у захопленому з якогось двору диліжансі. Було це справжнє чудо транспорту, вигідне й затишне, зокрема, коли пасажир нетверезий і може легко випасти з воза. В ньому то Яригін із своїм візником каталися від сільради до сільради. Так верталися вони додому навесні, здорово підхмелені. Зупинив візник колясу на краю броду, не вагаючись в'їжджати. Проснувся Яригін, бо щось коляса не колишеться.

— Чого став? — гукнув люто візникові.

— Та дивіть! — вказав візник батогом на високі хвилі.

— Їжджай! Їжджай! — вилаявся по-п'яному Яригін, не бачачи нічого.

І поїхали вбхід. Збилась вода, підхопила колясу, перекинула. І так з півкілометра котили хвилі і колясу, і пасажирів, і омотаних в упряж коней. Розбило колясу. Потоплених коней прибила згодом хвиля до берега. Тіло Яригіна виловили аж десь на Дністрі. Тільки візник врятувався чудом і розказав опісля, як воно було.

І не може таке отому Нахімову трапитися? Хай би йшов к чорту, бо вже стає їм обидвом тіснувати. Довелося донести про ту історію в школі, тільки посміхався, єхиди! І досі навіть не згадає про це, а думає напевно.

Приведеш йому впійманих у терені підозрілих осіб, а він навіть не розпитає. Наче ще мало йому, наче ще більше чуйности треба!

А до того чортового Міжгір'я ніяк добратися. Хіба об'їхати гори довкола. Але тоді ж доведеться вступити до Нахімова. Ні, не поїде туди. Почекає.

Змарнувавши так ще декілька днів, вирушив нарешті Аксаков наново в Міжгір'я.

Кругом видніли ще сліди недавньої повені й довготривалої зливи. На рінях жовтів свіжий пісок, лежали занесені з гір деревини, кущі. Річка змінила тут і там своє русло. Кінь поринав у воду по живіт, і Аксакову доводилося підносити ноги високо на сідло, щоб не намочити їх у воді, вже прозорій, бистрій і свавільній.

Він завернув коня праворуч від річки гірською стежиною. Стежина проходила якраз повз самотню каплицю, змуровану з дрібних плиток, з річки. З глибини каплиці з-між вінка диких зел виглядав різьблений з дерева Богочоловік.

Сотні таких придорожних фігур і каплиць уздовж доріг цієї країни. Густіше, мабуть, їх, як телефонних стовпів. Він спершу дивувався, чому, потім звик. І тепер, відірвавши зір від свіжозелених лісів, глянув на Розп'яття байдуже. Рука невідомого сільського майстра витесала його спроста, грубо вирізьбила обличчя. Одначе в цьому примітиві було заворожене життя. Нараз здалося Аксакову, що це обличчя наче ожило. Біль і важкий докір були в ньому і настирливий запит. Чому? — Савле! Савле! Завіщо переслідуєш мене?

Аксаков зачудувався, як чітко пробриніли ці слова в його ухах. Він аж оглянувся і, подумавши про недоречність свого поруху, нахмурився. Ех, який він! Сам не знає себе! І що це з ним?

Аксаков натиснув коня острогами і помчав від цього незвичайного місця. Зупинив коня аж біля старого млина на краю Міжгір'я. Услужливий Оврум вибіг, запрошував його в хату, новеньку, що її вибудував саме перед війною.

— Та прошу! Та прошу! Чогось до нас не заходите.

— Може згодом, — зупинив його Аксаков.

— А прошу. Я маю вам багато повісти.
— Добре, зайду потім. А тепер візьми коня і на-
годуї.

*

Пусте Міжгір'я. Тільки дівтора слідкує за ним, ви-
глядає, покинувши гру, притаївшись за ворітьми, зо-
рить, куди він піде.

А по полях, попід горою, по вузьких загонах ряди
косарів. Спізнилися гірські жнива, треба поспішати. Не-
ма часу гайнувати. Так і добре. Не дуже бачать, хто
йде.

Аксаков забрів прогоном з дороги аж на приходське
подвір'я. Поросло все кропивою та лопухами. Стайні
й стодоли стоять без дверей, без воріт, з повисмику-
ваними стріхами.

Приходство, наче мертвий дім з великими вікнами,
з скляними верандами. Тільки липи, скупані в сонці,
застигли розквітлі, як невідступна окраса всіх при-
ходств.

— „От буде хороший колгоспний будинок,” — при-
гадав собі Аксаков слова секретаря райпарткому.

Роздивившись уважно, Аксаков увійшов у чималу
кухню. Стара бабуся вижидала його тут. Біла хустка
змалила й без того мале її обличчя, зробивши його
мертвецьки безвиразним. Руки бабусі схрещені на гру-
дях. До бабусі тулиться злякано малий хлопчик.

— Здорова, бабушка! — промовив Аксаков привіт-
но. — То ти тут живеш чи тільки зайшла?

— Живу.

— А це чия дитина?

— То сирота.

— От! А ти що, попа годуєш?

Схрещені руки тиснулися до грудей.

— Ну-ну, не бійся. А де ж піп? — запитав Акса-
ков ласкавіше.

— Не знаю. Кудись пішли. Не знаю, — говорила
селянка, і не знати було, чи її голова тремтить зо
страху, чи зі старости.

— А нам його треба, — сказав Аксаков і пішов прямо, розглядаючись по кімнатах.

Нікого. А кімнати хороші, просторі. Отут можна б відкрити медпункт.

У меншій наріжній застелене ліжко. Картини, гравюри на стінах. Ось скрипка, ще якийсь інструмент. Невеличка полиця, на ній кілька десятків книжок.

Аксаков уже намірявся був поглянути, що це піп читає, але глипнув у вікно, що виходило на приходський город, і задивився. Хлоп'я-сирота бігло стежиною, поміж грядками, тупотіло, поспішаючи, малими ніжками. На оте тупотіння з-між грядок, покинувши роботу, виринув священик у чорному одязі. Хлоп'я вказувало на приходство.

Аксаков відступив углиб кімнати, придивляючись батющці, що надходив з городу. Молодий ще отой батюшка, рослий. Ні бороди довгої, кошлатої, ні кіс. Темне, хвилясте волосся. Вродливий з себе та поважний. І йде, не поспішаючи, ніби й байдужий, що в нього такий гість. Задума на обличчі.

Незвичне заклопотання огорнуло Аксакова, коли священик ввійшов у кімнату. А той вклонився і подивився на Аксакова, як дивиться господар, вітаючи вперше незнайомого гостя. Аксакову здалося нараз, що перед ним стоїть не сільський піп, а — вояк. Він силкувався збагнути, чому саме таке враження в нього, і зрозумів: чорна сутана лежала на попові гладко, як мундир, а білий комірець ще підкреслював оту форменість одягу і штивність всієї його постаті та серйозність його мужнього обличчя.

— Пробачте, — почав Аксаков, — я оце зайшов до вас. Дивлюсь, нема нікого. . .

— Прошу сідати! — промовив отець Сава.

— О, дякую! — Аксаков шпарко вклонився, аж остроги задзвеніли. — Хочеться мені, батюшко, поговорить з вами. Думаю, що ви знаєте, хто я такий? — запитав він, дивуючись спокоеві й привітності співрозмовника.

Отець Сава хитнув притакуюче головою, але отой порух здався Аксакову надто повільний.

— Ну, хто ж я? — запитав він, розсідаючись вільніше та підсуваючи кашкет з-над спітнілого чола. — Ну, хто ж я? Савло? Що? Савло?

Він голосно розсміявся, захоплений своєю несподіваною дотепністю.

— З вас, батюшко, хороший оратор, — продовжував Аксаков, зрадівши, що по обличчю отця Сави пробігла легенька тінь. — Так ви мене своєю наукою зрушили, так серце сокрушили, що з того часу не маю слокою. Саме тому сьогодні до вас прийшов. Хочу поговорити по душах. Давно вже вибирався, але повинь була, залило шляхи. Може й добре. Було багато часу призадуматися над вашими словами. Отож, Савло я? А якщо так, то чи правильне оте ваше порівняння, ця, так би сказати, історична паралеля, якої я удостоївся в ваших очах? Ви не заперечите, що іменно таку паралелю ви в своїй проповіді провели і за такого мене й сьогодні маєте?

— Я розказав тільки одну євангельську історію, — промовив отець Сава.

— Гаразд. Ми розуміємо. Але якщо ви думаєте, що тут є будь-яка паралеля, хочу сказати пряма паралеля, так ви помиляєтесь. Савло був представником старої єврейської віри. Він поборював учення, яке на той час було прогресивним. А якщо я є новий Савло, то яке вчення я поборюю, нове чи старе? І захисником чого являюсь — регресивних чи прогресивних ідей? Старих пересудів і забобонів чи нових суспільних концепцій? Признаєте, батюшко, що саме тут ваша логічна помилка. Але я можу потішити вас. Тут не тільки ви помилилися, але й я також.

На цю останню фразу обличчя отця Сави оживилося.

— Так, так, — промовив Аксаков, завваживши оце оживлення. — Наша розмова все ще суха й нецікава. Можу навіть сказати, що давно не чув цікавої розмови і сам не розмовляв — продовжував він мелянхолійно. — О, як нудно на світі! А коли вірити книжкам та їх героям, бували ж розмови, був блиск думки, що освічував спалахом темні закутини незнання. Було дер-

зання, що зрушувало схему утертих понять і пересудів. Уклалося все знову в схему. Ось я представник влади, і кожна моя фраза — відгомін наказів, директив, інструкцій. А за вами вікові догми, канони тисячолітньої давности. Ніяк і воружнутися в цій тісноті.

Аксаков зняв шапку, завісив її на крісло і розстебнув мундир.

— Так ось я хочу сказати про те, що думаю й почуваю як людина, — промовив він, пригладивши волосся та вилоги мундира. — Хочу потішити вас, що помилились не тільки ви, помилявся і я в полоні старих уявлень. Пішло, батюшко, життя вперед. Відгомоніли вже старі євангельські історії, що їх ви з таким хистом розкажете. Постають нові легенди, і їх треба розказувати. Хочете, я розкажу вам? Нікому ще в житті не розказував, а вам розкажу. — І Аксаков почав:

— Так був уже Павло. Може він ось і сидить перед вами. Не жорстокий, нетерпимий Павло, а смиренний, лагідний, христопоклонний Павло. Вславився він пошухом і побожністю серед питомців духовного училища. Ні одного гріховного упадку не знала його молода душа, і серце його було сповнене найкращих намірів.

— Да, — продовжував Аксаков, уже ніби й байдужий, чи слухає його співрозмовник, чи ні, — і в своїй смиренності став він перед старшиною і почав просити, що молодий він і чує в собі покликання. Нехай дадуть йому змогу робити благочестиві діла. І дано було йому письмо, що має він скріплювати віру в серцях тих, що воюють за царя і батьківщину.

І з тим письмом проблукав він довгі місяці з армією в поході. А коли раз п'яні офіцери, вистрілявши кількасот людей і натомившись бити шомполами, повпивались до нестями, відійшов Павло від їх і побрів самотньо вуличками донецького міста. І зустрів його жебрак у лахмітті і зупинив.

— „Хто ти?“ — запитав здивовано Павло.

— „Я той, кого переслідуєш під знаменом, що його носиш на своїх грудях.“

— „Я не розумію тебе!“ — промовив Павло.

— „О, чоловіче! — сказав жебрак. — Ти сліпий! Ти благословиш хрестом тих, чії серця сповнені ненависти. Тих, що гонять мене і таких, як я, вдень і вночі. Завіщо вбивають вони невинних? Завіщо переслідують нас? Чи за те, що проповідуємо любов між людьми, рівність і справедливість? Що сіємо в людських серцях надію на краще життя? Хвалять тебе за твою сліпоту облудні воєводи. І тремтять невинні люди, плачуть жінки і діти, що їх сиротами роблять твої бійці, і невинно пролита кров волає до неба про помсту.”

Простягнені руки жебрака затиснулися гнівно в кулаки. — „Схаменись, Павле! Схаменись, людино! Глянь на своє життя. Твоє серце обросло жиром і богузтвом! Виступи проти неправди і катування, бо людська кров і сльози не дадуть тобі спокою і радості. Прозрій!”

— І я прозрів, — промовив Аксаков. — Як дивно, ще нікому не розказував я цієї своєї пригоди, аж вам сьогодні відкрив. Так я зняв тоді з грудей знамено. Я став апостолом нової віри. Да, тепер я згоден з вами в одному: я — апостол нової віри! — повторив він і випростався в кріслі, аж остроги дзенькнули на його чоботях, і наган стукнув об край стола.

Далека і невловна, гірка усмішка промайнула в очах отця Сави, але він мовчав, ніби все ще дивуючись отій новій свангельській притчі.

— Ну, і що ж ви думаєте, батюшко? — запитав Аксаков. — Мені цікаво почути вашу думку. Ви згодні зі мною, що я і тисячі таких, як я, вирішили тоді правильно, справедливо, що ми стали по стороні справедливості? Ви не заперечите, що ми будемо новий світ?

— Так. Ви будете новий світ, — потвердив отець Сава.

Аксаков насторожився. Цей урочистий голос перебіс його на мить в освітлену свічками, переповнену іконами церквою на горбку, і дальших слів у першій хвилині він наче не чув.

— Але роджене від тіла — тіло, а роджене від Духа — Дух.

— Як? . . . О! Хотите вказати на матеріялістичні основи нового вчення? — промовив Аксаков, спохватившись. — І здається вам, що матеріялізм не може стати основою корисного вчення? Обов'язково треба будувати таке вчення на вірі в надприродні сили? А чи не думаєте ви, що людство виростає вже з дитячого віку? Що пора вже відкласти послідовно в реквізит усіх янголів, чортів, саваофів? Туди йдемо. У найстаршого в світі народу — китайців це зроблено вже давно. Конфуцій — людина, звичайний реформатор. Магомет — людина. І знаєте, батюшко, так послідовно йдучи, я можу назвати себе християнином, але під умовою, що проповідуватимете не про Сина Божого, але про Сина Чоловічого, великого реформатора й революціонера. Його вчення дуже близьке нашому. Ми ж однаково хочемо справедливості й рівності для всіх.

— Для всіх? — як відгомін, перепитав отець Сава.

— Само собою, що для всіх! — potwierдив Аксаков. — Я дуже радий вашому запитові. Продовжуйте, продовжуйте!

— Мовив Христос: „Ви чули, що сказано: любіть ближнього і ненавидь свого ворога! А я вам кажу: любіть ворогів своїх, благословляйте тих, що вас проклинають, творіть добро тим, що вас ненавидять, і моліться за тих, що вас переслідують. Коли бо ви любите тих, що вас люблять, то яку ви заслугу маєте? Хіба не так само і митники роблять?”

Слова гомоніли урочисті, важкі. Здавалося, ця людина, що ось сидить перед Аксаковим, заперечила себе, віддала свою волю, свою мову у владу комусь іншому. А Той, завжди живий, ген з-за віків, утисячне воскреслий в людському серці, проповідує свою науку.

— Так, це добре сказано. Я пригадую собі ці слова, — промовив нарешті Аксаков. — Але ви скажіть, чому саме ці слова свого вчителя ви повторили? Чи не хочете ви цією цитатою сказати, що, кінець-кінцем, я апостол не нової віри, а старої, ще передхристиянської? Що ми не прогрес в історичному аспекті, а — регрес? Я певен, що саме це мали ви на думці! І якщо ви не заперечите мого запиту, я вправі ствердити, що

ви дивитесь на наше вчення як на наскрізь регресивне. „Ви чули, що сказано: люби свого ближнього і ненавидь ворога.” Це ніби про нас! Бо ми кажемо любити ближніх і ненавидіти ворогів. І це зовсім правильно. Я уточню. Любов пролетаря до пролетаря, селянина до селянина, робітника до робітника — це природні речі. Всі вони об'єднані одною долею. І чим же як не ненавистю обдаровувати їм тих, що живуть їх кров'ю. Отих паразитів з круглими животиками і пухкенькими ручками?

Я й справді вдячний вам за вашу цитату, бо так ми можемо усвідомити собі різницю між нашими вченнями, так я можу виявити забріханість вашого вчення. По-вашому робітник має любити капіталіста, що живе у розкошах, в той час, коли діти робітника чахнуть у напіврозвалених кварталах? Або ж по-вашому бідняк повинен молитися за куркуля, щоб той дозволив йому проливати свій піт на куркульській ниві за десятий сніп. Це практика вашого вчення. Замість справедливості ви утверджуєте несправедливість, вчите, як гнути шию. Чи не покора найбільша чеснота вашого вчення? Я пригадую собі. Вчили й мене! Кривду терпеливо зносити! Бог нагородить тебе за кривди на тому світі і покарає пеклом тих, що наживались на тобі. Які зворушливі басчки розказувалося народові-дитині! І розказується й досі. А це чи не культ рабства?

Отець Сава похилив у задумі голову, ніби й справді не мав що відповісти своєму противникові.

— Чи ви, батюшко, думаєте, що ми можемо толерувати таке вчення? Що воно потрібне нашій владі? — запитав Аксаков настирливіше, майже погрозово, аж злуда свободної розмови розвіялася зовсім.

Отець Сава підвів очі на Аксакова ніби з полегшею. Все ясне. Це ж тільки оригінальний допит.

Він заговорив, і голос його був уже без того відтінку чогось урочистого. Легкий сум бринів у його словах:

— Я думаю, що кожній владі корисне вчення, яке виховує громадян, навчас їх, як поборювати свої пристрасті й асуспільні інстинкти.

— Хорошо, батюшко. Але як же з цією любов'ю до ближніх і ворогів?

— Думаю, що без визнання безумовної любови до ближнього, любови навіть до ворогів, кожне вчення в етично-моральній площині буде псевдовченням, воно стане кінець-кінцем ученням ненависти і розбрату.

— Такі ваші думки про наше вчення?

— Такі факти історії. Бо яке мірило дається людині, кого любити, а кого ненавидіти? І завіщо любити, а завіщо ненавидіти? Чи не стане тоді кожний собі суддею і свою мірку буде примірювати? Невже ж не штовхається людину на шлях найбільшого зла, коли вмовляється їй, що приятелем її є той, хто приносить їй користь і вигоду, а ворогом, хто стоїть на перешкоді до цього? Хіба не освячується так егоїстичних стремлень, які є найбільшим дезорганізатором суспільного ладу?

— Такі то ваші погляди на класову боротьбу! — похитав головою Аксаков, помовчавши хвилину. — Здається, ви висловились тут ясно, і мені нічого повторювати, які, на ділі, має наслідки оце ваше заперечення класової боротьби.

Я хотів би ще тільки запитати вас одне: чи не думаете ви, що ваше вчення, при всіх цих помилках, жакливо понуре? Це не тільки культ покори й рабства, але й культ терпіння. Хрест... розіп'ята на ньому людина. На цю замучену людину, натомившись за тиждень праці, сходяться дивитися в церкву ваші миряни. Ніхто не покаже їм ні радості, ні усміху, не дасть відпруги по трудах. Вони мусять вдивлятися в покорчені в смертних судорогах суглоби... І коли проїжджаєш дорогами, нема як любоватися красою ваших гір. Скрізь, густіше як телефонних стовпів, стоять вздовж доріг фігури, хрести з отим мерцем. Чи не думаете, батюшко, що це безглуздя? Що це наскрізь неестетично? Що пора вже змінити цей понурий красвид? Чи не краще поставити на майдані серед села статую здорового парняги, кращого ударника, що вславився в труді для колективу? А замість йти в задимлену кадиллом, підгнилу церкву-капище, хай ідуть люди ши-

роким шляхом у гомінкий клуб на веселу розвагу. А в школі... батюшко, як же зі школою?

Тут Аксаков зробив довгу перерву і не зводив очей з свого співрозмовника, бо ж дійшов до основного.

— А як же зі школою? — повторив він настирливіше. — Як же там бути? У кого, у що має вдивлятися змалку дитина? Кого має нести в своєму серці молоде покоління? Чи подобає великих будівничих нашої щасливої соціалістичної батьківщини, чи ваше знамено покори, терпіння й рабства? Я запитую вас, батюшко, і ви повинні відповісти, бо для цього сьогодні я до вас прийшов.

Останні слова проказав Аксаков повільно, ваговито, наголошуючи склади.

Отець Сава відвів погляд від далеких гір і глянув зачудовано на Аксакова.

— Так-так! — повторив Аксаков. — Для цього я сьогодні до вас прийшов! Сьогодні мусимо остаточно порішити, кому красуватися на стінах вашої школи, — портретам вождів чи хрестові?

— Я не розумію вас, — промовив отець Сава надивно спокійно.

— Невже?

— Не розумію, чому саме до мене цей запит. Я не маю жадного відношення ні до школи, ні до того, що там діється.

— Гм. Не маєте жадного відношення і не знаєте, що там діється?

— Не знаю.

— А якщо знаєте?

У голубо-зеленкавих очах отця Сави не було нічого, крім щирого здивування.

— А якщо знаєте? — повторив Аксаков, намагаючись сколихнути оту чисту голубінь.

— Пробачте, ви дивусте мене своїми запитами.

— Да, я дивний, — ствердив Аксаков. — Я не тільки дивний, — додав він шорстко й нетерпляче, — я здивований! Факт, що стався в школі, мусить бути вам відомий.

— Який факт?

- Не знаєте?
- Не знаю нічого.
- Гарзд!

Від рішучого заперечення Аксаков утратив зовсім рівновагу. Він відчув, що дійшов до знайомого на допитах перелому, коли нитка хитрих вступних запитань вимотана, і то безуспішно. Даремні круті ходи, даремні балачки на загальні теми, ні до чого здалися вимацування ґрунту, нерозумно вже ждати, що допитуваний проговориться. Що ж тепер робити? Тепер треба звузити коло запитань, треба знати з себе костюм джентлмена, треба заговорити твердо й одверто. Але ж як тут говорити твердо?

Аксаков витягнув папіроску і запалив. Це все так відрухово й не думаючи про те. Справді безглуздий був його плян втягнути цього попа в секоти. Погано знає він людей. Адже міг він врахувати зразу, що тут не з заляканим попиком діло. За м'якістю голосу й гармонійністю рухів цієї людини вчувається непорушна твердь, за мрійливістю отих синіх очей — холод металу. Чимало відомостей призбирав про цю людину. Селянський син з Поділля. Музика. Знаменитий диригент. Ідеаліст. Фантаст. Дивак-аскет. У ще молодому тілі горить полум'я безумної віри у свого Вчителя. І звідки він такий узявся? І чом не попав оцей твердий горішок Нахімову? Нехай би він з ним справився. А вони ж і культзбір на церкву сплатили! Десять тисяч! Хіба новий накладати? Або признати свою недолугість і віддати його таки прямо Нахімову, нехай з ним розраховується, нехай, це ж його справи в цьому терені. Ні, не можна так. Якщо б зразу віддав справу Нахімову, то воно й не було б погано. Але тепер — ні. Задовго він уже затягнув, треба самому кінчати, треба якось кінчати.

— Пробачте, — промовив Аксаков, затаючись димом, — я навіть не почастивав вас. Але ви напевно не курите.

- Ні.
- І не п'єте?
- Ні.

— От! Святий із вас, батюшко! А святі, кажуть, усе знають. І не хочеться мені вірити, щоб ви не знали. Якщо ж знаєте, не годиться святому говорити неправди. Ви розумієте, ми не обов'язково мусимо бути ворогами. Припустімо, що за вами теж великі заслуги, тобто, я думаю, за вашим ученням. Майже дві тисячі років. Справді багато дечого зроблено. Розумію, розумію. Уговтано людські пристрасті, грамотою і законом оцивілізовано дикі племена. Збудовано храми й собори, університети, дано поштовх мистецтву. Не обов'язково нам воювати. Будьмо, батюшко, реалістами. Знайдімо компроміс. Шляхи співпраці двох вір — вашої й нашої. Ви знаєте, я можу похвалитися успіхами. Не всі батюшки в моєму участку такі мовчазні, вперті й короткозорі. Є й хороші. Вони зрозуміли, що з нами можна співжити, співпрацювати. Ви догадуєтесь, про що я. От хоч оте ваше вухо. У нього секрети села вливаються на сповіді. Ми справді заздримо вам. Як приємно і просто було б. От сів би собі Сергій Миколайович у сповідальниці на м'якенькій подушечці. І без позову, а з власної душевної потреби підходить тоді такий собі парняга і шепче в решітку прямо в вухо Сергія Миколайовича: — „Согрішив я такими гріхами. Сумнівався деколи в комуністичній вірі, але сумніви оті поборов. . . Два рази не пішов на мітинг, полінувався. . .” — „А книжок злих не читав?” — „Ні.” — „А до розмов контрреволюційних не прислухався?” — „Признаюся. Раз прислухався.” — „А доніс?” — „Ні!” — „От, сволота ти.” — „Каюся!” — „І ще що?” — „І ще один гріх маю, товаришу начальник. У запамороченні гріховному зважився я на велике святотатство. Закрався вночі в школу і витягнув з кляси образи будівничих нашої батьківщини, а на те місце повісив знамено контрреволюції”. — „Вот-вот! — ахнув би Сергій Миколайович. — Велике твоє гріхопадіння, але милосердя наше безмірне. Прощається тобі цей гріх. За покуту. . .” — Ну, щоб ви, батюшко дали за покуту грішникові, що допустився такого гріха?

Аксаков тріюмфально засміявся. Уперше за всю розмову краска набігла на обличчя отця Сави. Ввесь

він став якийсь безпорадний, і спокій щез з його синіх очей. Здалося йому, ніби це не людина заблукала до нього в погожу літню днину, а сам Сатана прибрався в уніформу, викликав його на розмову і ось дмухає в обличчя клубами диму й богохульних слів.

— Замалу покуту ви б дали! — реготався той справді по-диявольськи. — У вас обійшлося б дурничкою. А нам годі. І до сповідальниці треба призивати погрозою. І сповідь крута, ой, крута! Не раз здорово натомишся і — покута інша. Не завдаси йому помолитися три рази „Свята Комуно” чи десять разів „Інтернаціонал” проспівати. Грішили б за такою покутою. А нам треба, щоб не грішили! Так от, батюшко, довгенько ми посиділи. . . Все ясно! — промовив він, підвівшись і застібаючи гудзики мундира. — Да, підемо, батюшко.

Він любувався збентеженням, що з'явилося на обличчі отця Сави, навмисне підкреслюючи мовчанкою загадковість останньої фрази.

— Якщо мені йти з вами, — промовив отець Сава, — так дозвольте переодягнутися і взяти дещо з собою.

— Якщо вам іти зі мною. . . — Аксаков сміявся беззвучно прямо в обличчя священика. Справді, це буде знаменито. Він сам піддав йому думку. Підуть обидва нібито в школу. Ніхто й не догляне. Покаже йому отой хрест. Ще й попитає більше. А в міжчасі задзвонить у район. Приїдуть автомашиною. Повезуть його тихо-мирно. Добалакались уже, про що ще балакати?

— Так. Мені буде приємно, коли проведете мене. А переодягатися нічого. Вам і так хороше в цьому чорному. Проведете мене недалечко, в школу. — Аксаков урвав мову, глигнувши в вікно.

Ще недавно порожнє приходське подвір'я не знати коли залюднилось. Попід крилатими липами, перед ґанком стовпилися селянки. Скільки їх? Десяток, два? І ще надходять он з піль, з городів. У руках серпи, мотики. Загорілі на сонці обличчя закам'яніли в рішучості. Десятки очей вп'ялись у приходські вікна. Чекають, готові.

— Що це таке? — запитав Аксаков погрозливо, відступивши подалі від вікна.

— Не знаю.

— Ви кликали їх?

Отець Сава мовчки заперечив.

— Даа! — Аксаков хотів запитати ще, чого зібранися тут селянки, але такий запит видався йому нерозумним. Він стояв якусь мить, не знаючи, що почати. Ота розфанатизована юрба збіглася, кинувши працю. Самі жінки! Ні одного чоловіка! Жінки! Не допоможуть тут погрози та залякування. Ота молодиця попереду, з закасаними рукавами, яка здорова. Хіба злякаєш її? І ще он ідуть якісь прогоном з села, з усіх-усюд... Як вийде з попом, не пропустять його. Ще сорому набереться, і знову піде слава про його невдачі. Побили, мовляв, баби. І стріляй у них. Сумашедші!

— Проведете мене, батюшко, іншим разом, — промовив Аксаков. — Мені спішно. Можна туди, через город?

І він рвучко відчинив двері на веранду і пішов швидко, не оглядаючись, ніби втікав від товпи, що супроводила його ненависними поглядами.

ДОСВІД, ЩО ПРИГОДИТЬСЯ

Як тільки дізнався Михайло Ковбан, що Аксаков у селі, мерщій почимчикував на Усташівку, на свою нову садибу. І хату підмів, і скатертину на столі застелив. А зверху поставив дві пляшки сливовиці, хлібину й кільце ковбаси. Та ще раз обкинув усе оком, чи все готове, чи добре виглядає, і знову подався в село довідуватися, де Аксаков перебуває.

Той був у школі, тож терпеливо ждав Ковбан на дорозі, поки не вийде. Годин зо дві довелося чекати, поки нарешті виринув на шкільному ганку Аксаков, а за ним огрядна Роза.

Надходив похмурий та непривітний, і Ковбан знесмілів на перших же словах.

— А я на вас чекаю, — промовив він, вклоняючись.

— А то чого?

— Та прошу, зайдіть до мене, — Ковбан уклонився знову.

— Чого?

— Та зайдіть. Ще ви в моїй новій хаті не були.

— Коли ж у мене справ багато, — заперечив Аксаков, подумавши, що треба буде ще кілька годин просидіти в Оврума, щоб списати інформації з села, і ще дещо запитати та сплянувати.

— О, то не буде довго. Та ходіть та перекусите що з дороги.

На цю пропозицію Аксаков трохи злагіднів, справді ж бо голоден був як собака. Дві години просидів, зайшовши з приходства в школу, і навіть не почастивали нічим. Мабуть, нічого у них нема. І ще злий був на Розу Абрамовну, хоч і не дав знати по собі. Їздила Роза до Нахімова, гостювала там. І Поліна їздила та гостинців навезли. А ота хохлушка бліденька і якась

залякана. Геть змінилася останнім часом. Наче уникає його, втікає від нього. Зовсім дичавіють і нінащо переводяться люди в цих горах. А таке гарне дівча було...

— Оце ти добре придумав! — похвалив Аксаков Ковбана, ввійшовши в його хату. — Натомився я. І зголоднів. І не припрошуй, сам візьму. Та й ти їж — удвох воно веселіше... Так-так, за цим столом я не раз гостював, — продовжував Аксаков, хильнувши сливовиці та закусивши запашною сухою ковбасою. — Це хто таку робить?

— А крамар мені роздобув.

— Хитруни ви! І мене колись Усташ такою частував. Такі то діла, Міша. Живемо та й живемо... А все кругом міняється. Були ось люди, сиділи, хороші люди були... І до сьогодні жаль, що більше до них не можу заходити. Про Василя чув що?

— Ні.

— А може чув, та брешеш? Ти не бреш. Десь він тут мусить бути. Кажуть, у горах ховається. А мені здається, що таки в селі. Шкода парубка, хороший був. Коли б він так на нашу сторону став, я б з нього бригадира зробив. Розумний був, от що! Не багато таких родиться. І от все чорти побрали, — промовив Аксаков з досадою і випив знову. — Людина — загадка. Коли б то тії люди хилилися куди треба, а то раз сюди, раз туди. І от сидимо ми сьогодні в цій хаті, а завтра може хто інший сидітиме. „Что наша жизнь — игра...“

— То я хотів вас запитати, — Ковбан підсунув Аксакову горілки, — як то тих людей записувати, що за кордоном були? Чи всіх взагалі?

— А всіх! Обов'язково всіх! І з яких пір, і як довго хто був, і коли вернувся, і чого їздив. І як тепер ведеться...

— Та бо я також був за кордоном.

— То й себе пиши. Обов'язково.

— Та запишу вже. Але чого мене писати? Або ви мене не знаєте, хто я такий?

— Знаю. Добре знаю. Одначе... чого ти за кордон їздив?

— Біда тут була, мусів їхати, не було життя за панської Польщі.

— Біда, кажеш? Де ж ти бував?

— У Канаді.

— А там добробут?

— Та який там.

— То чого ж ти їздив?

— Не було розуму.

— Не добре там?

— Не дуже.

— А от костюм і досі носиш. Мені ж позичав, пам'ятаєш? Не може так бути, щоб там злидні були, бо чого тоді їхати.

— Та воно не зле так, але чоловік за своїм банує.

— От воно що! — Аксаков подивився на Ковбана уважніше. Справді, не поганий дядько. І мова його чистіша, зрозуміла. Можна б йому і вірити. Тільки якийсь він не такий, як інші... Щось носить на серці. Від такого завжди несподіванки треба ждати. Молодий Усташ такий самий був...

— А що ти там у Канаді робив? — поцікавився Аксаков.

— У лісі працював, ми ліс рубали.

— Ага! Це дуже цікаво. Так ти вже значить з досвідом? — засміявся він весело. — Як до нас попадеш тепер ліси рубати, вже тобі легше буде.

Ковбан сполотнів. Галка в його горлі забігала з браку повітря.

— А чим ви різали?

— Пилками.

— Руками тягнули?

— Ні. У нас мотори були. Тільки часто псувалися.

— А в нас тільки руками тягнуть. Це повільніше, але певніше. Пиляють і пиляють... Та ще пиляють... Тільки шум та шум. Та вигуки, та хрускіт падаючих дерев. Та цокотіння сокир.

— Мене раз і потовкло.

— Трапляється. І довго ти там був?

— Три роки. А потім якось забрів у нашу колибу один товариш.

- Хто?
- Товариш.
- Який товариш?
- Ну, один добродій.
- Так і кажи. І що?
- І приніс нам книжок читати.
- Яких книжок?
- Та наших.
- Яких наших?
- Та комуністичних.
- Невже?
- Так. І каже: „Ви — робітники, ви повинні записатися в комуністичну партію”.
- Оце гаразд. Дуже цікаво. І що далі?
- І оставив нам книжок, то ми всю зиму читали. І ще до нас приїздив потім. І записав нас усіх. І ми платили гроші.
- От-от! Він збирав від вас гроші. І кому їх давав?
- Та партії. А я книжки тоді дуже полюбив. Бо в них писали таке саме, як я думав, товаришу Аксаков. Змерзілося мені то життя в нас, і поїхав я в світ. Не міг дивитися, як люди капарять і ділять те поле, і гризуться, і плодяться. То мусів прийти інший порядок, з поля всі вижити не можуть. Треба йти на фабрику, треба вчитися механіки. І дороги треба побудувати, електрику запровадити. То на одній нашій річці як поставити під Магурою турбіну, то ціле село буде мати чим світити. . .
- От такий ти! — промовив Аксаков, ніби збагнувши вже наскрізь душу свого розмовника. — Це ти добре кажеш. А покажи, які ти книжки привіз.
- Та отут вони! — зняв Ковбан з полиці книжки.
- Не багато вже лишилося, люди розібрали. І Оврун того в мене набрався та кудись повиносив.
- Так оце ти читав? — Аксаков перегортав книжки. — „Історія культури.” Це, Міша, похоже на капіталістичну книжку. Так воно і є! Нінащо воно! І це якась чортovina! Вінніпег! . . . Ага, там воно друкувалось. . . Це, Міша, срунда. Наші книжки треба читати. От Енгельс! Це хороша книга! Тільки вони ж, дураки,

там неграмотні: „Анти-Дірінг”, треба „Анти-Дюрінг”. Якась неграмотна сволота. Це, Міша, брось! У нас книжок хватить. Наші книги читай! От, і дякувать за гостину!.. Мені ніколи, ще справ багато.

*

Аж до воріт провів Ковбан свого гостя, ще раз низько вклонився і вернувся в хату. І до сільради вже не пішов. Вже й звечоріло, стемніло, а він з хати не виходив.

Нехай лежить темрява над селом. Не хочеться бачити ні тинів, ні ясенів і верб, ані голих стін Усташевої хати. Не хочеться бачити й себе. Думка снується в темряві і ніщо не спиняє її льоту. Уявляє собі Ковбан, що він в канадійських лісах. Може й краще зробив би, коли б сидів у колибі. А потім заробив грошей і пішов у місто жити. У місті весело було.

А він начитався книжок і затужив за своїми горами. І думав собі, що світ переверне і все перебудує.

Темрява надійна і певна. Не зрадить вона нікому його чудних думок. У темряві якось легше признатися, що не так збувається, як думалось. У славі він, голова громаді, а власна голова ходором ходить. Щодня накази, телефони, за все відповідаєш. Податки, наддатки, школа, клуб, церква, колгосп організує, підозрілі особи вештаються. Еге! І як то він сказав: „Сидимо у цій хаті, а завтра хтось інший буде сидіти”. І книги нікудишні! Наші читай! І що ще він сказав? Ковбан аж зірвався з місця: „Так ти вже з досвідом. Як до нас попадеш ліс рубати, вже тобі легше буде”...

Цвіркун співав монотонно за давно захололою піччю. Єдиний співмешканець Ковбана. Співав уперто, озивався настирливо, як ті думки.

Нема пуття з цього всього. Вони нікому не вірять. Ніколи нема спокою. Все чекаєш чогось неприємного. Ненавидять тебе люди, проклинають. Можна б терпіти. Або вони розуміють, що воно діється. Вони знають тільки своє село, більше світу не бачили. Але якось у нього самого зникає віра, що буде краще, як було.

Буде інакше, але не так, як він собі думав, не по його серцю, не так, як у книжках написано. . . А вони ніби читають його думки. Як прозрадиться, зараз відгадають, що думає.

Хтось зайшов на подвір'я. Тінь стояла якусь хвилину непорушно навпроти середнього вікна. Ковбан схопився з ліжка, притаївся в міжвіконні. Може Василь? Ніч темна, поночі все хтось лазить по подвір'ю, по загатах. Нікому не каже, бо що казати. Напевно Василь заходить, зухвалий той парубок і відважний.

Хтось загнукав у двері.

— Міша! Спите чи що?

Ковбан, пізнавши голос Федя, зідхнув легше, почалапав у сіни і відсунув засув.

— Ба, а то що за порядки? — гуготів у темряві голос Федя. — Чому ся в сільраду не покажете? Спите чи що?

— Я маю свої справи.

— О! Я прийшов вам сказати, що був телефон. То на позавтра маємо вигнати двадцять фір на норму.

— То ти міг би з тим до завтра почекаати, — буркнув Ковбан.

— Ба, кой то дуже важна справа. І аби всі були на восьму годину коло млина, а там прийдуть з району з команди і поведуть їх куди треба.

— То виженеш завтра.

— Ба, а кого?

— Вже ти не знаєш кого?

— Ой, не знаю, не знаю. Потім то на мене ворогують, а другі добрі. То аби ті другі також своїми очима посвітили.

Міша помовчав. Ніяк не хотілося впускати Федя в хату, такий противний той чоловік. І не можна зрадити цієї своєї ворожости.

Але Федько вже сам ішов у хату без прохання, присвічуючи ліхтариком, що ледве блимав. Ковбан засвітив неохоче лампу, умисне не підкручуючи її високо. Федько повертав повільно своє товсте карчило і з задоволенням оглядав пустку Ковбанового мешкання. Чорні, закурені горшки на припічку. Голі стіни. З ліжка

звисає солома. Пусті жердки, що колись вгиналися від одягу. А долівка...

Федьо чвиркнув з презирством на глиняну долівку і розітер старанно плювок. Ковбан відвернувся, його обличчя пересмикнулося з люті. Сміється клятий душоуб. З таким він має в селі владу ділити. Злодій! Якби не загарбав собі тоді отої шовкової матерії, веселіше було б у Ковбановій хаті. Пішла б Кася жити з ним, була б господиня, була б чиста хата і рука в селі, бо в неї три брати. А як почувла про ту їх бійку в кооперативі, то вже нічого приймати не хоче.

— То таке на тім світі, — промовив філософічно Федьо, витріщившись на Ковбана.

Очі його були почервонілі, позначені жилками. Ковбан згадав, як ці жилки в гніві набрякають і серединою Федьового лоба виступає сиза пруга.

— Вип'єш що? — спробував він усміхнутися примирливо і відсунув двоцалеву дошку-накривку з стола, куди сховав рештки своєї гостини з Аксаковим.

— О, і стіл який старосвітський! — завважив знову презирливо Федьо, глипнувши в глибокий сховок у столі. Ще й тепер валялися там покинені ложки Усташів.

Міша витягнув пляшку і поставив на столі.

— І не заходіть си! — покрутив Федьо головою. — Від тої зарази пак голова болить. Мо' маєте чай?

— Чай? — здивувався Ковбан.

— Так. Я тепер п'ю чай щодня, — заговорив Федьо, пиховито, насолоджуючись враженням, що його справили ці слова на Ковбана. — Проше я вас, то є таке делікатне, то пахне. Як насиплете в то цукру, то є чого напитися. Я собі такі порцелянові горнятка купив, кажу вам, файні. Але ви собі не марикуйте з тими напитками, і повідайте, кого маю гонити на норму.

Ковбан слухняно став вичисляти по родинях, по кругах, а Федьо перебирав свої пальці, як на лічильнику. Не ті вже пальці в Федя — грубі, неохайні. Нігті він пообрізував, мис щодня руки пахучим милом від Оруна. Аж ся мати дивує, які то запахи в хаті.

А він стоїть гордо, як пан, плюскається в дерев'яних
ночвах і ще збиває піну. А після миття натовщує руки
маслом, аби шкура зм'якла.

— То буде доста! — прорік Федь, перебравши дві-
чі всі свої пальці та налюбувавшись ними. — Ая, така
то наша робота. Сушиголова з людьми.

Тут він позіхнув на весь рот.

— О! спати хочу, що гину! Як чоловік висидиться
цілий день коло того телефону, то якби ся наїв чеме-
риці. Ой, спати буду, спати, що ня жадні громи не
збудять. Та й ви лягайте. Добраніч!

„І чого він приходив? — намагався вгадати Ков-
бан. — Про норму міг сказати завтра, ще час. Чогось
приходив, а чого?“

Ковбан задумано дмухнув на вогник лампи.

У ГЛИБИНАХ ТЕМРЯВИ

Як тільки погасло світло в Ковбановій хаті, Федьо, що причаївся за плотом, висунувся з укриття і став наслухувати. Вже десь коло півночі. Тихо, тільки десь на горбі заїло рве пес. Хтось там ходить. Затихло.

Зір не видно. Холодно вже між горами, такі мряки падають, як восени, густі. Така ніч, як за очі би хопив.

То стишуючи хід, то приспішуючи, Федьо йшов дорогою, але не вгору до своєї хати, а долі селом. Здалося йому, що хтось іде назустріч, тож сховався між чотирма соснами коло фігури. Потім знову посунув тихо попри тини.

А то вже не тини. То смеречаний живопліт.

Федьо зупинився раптом, чуючи, що дрижить на всьому тілі. Він відкрив широко рота і довго наслухував, але чув тільки, як б'ється його власне серце в приспіненому ритмі і стримуваний віддих проривається глибокими зривами.

Ба, та що він задумав? Чи не на страшне діло важитья? Два тижні обдумував. День і ніч. Ніч і день. Відколи вийшов від своєї красної панни з гостини, думати не переставав.

Не може він жити без неї. Мусить вона бути його. А хто стане йому на заваді, то варуйтеся. Не пожаліє нікого і не настрашиться! Сватав би її вже, та куди її поведе? У свою кучу під лісом? Бодай вона запаляся! Бодай згоріла! Поведе він свою панну в новеньку хату, таку, як у місті. Під червоною дахівкою, з смеречаним живоплотом. Де три ізби і кухня. І ліжка яворові поліровані, тканими смугастими коцями застелені. А подушки білі, ой, м'які, як її личко!

Чия ж то голова спочиває тепер на тих білих подушках у міцному опівнічному сні? Лежить там Ма-

кар, а коло нього Параска. Головами до вікон. Під саме вікно. Оте, що посередині.

Підповзти через подвір'я до вікна. А в вікні засувка. Не заціпка гачкувата, як то буває по хижках. У Макара все як у панів. Засувка у вікні з такою малою галкою, у віконні рями врізана. Цілий тиждень добре придивлявся до неї. Три сорочки пошив підряд, щоб у Макара посидіти. Пив Макар сорочки, бо відмовити Федьові боявся. Жартував, чи часом Федьо женитися не збирається, приговорював усяко хитро, щоб вивідати, що Федьо задумує. А він лише сміявся потиху і, спершись ліктем на підвіконні, чекав, поки Макарова голова не схилиться над шитвом, поки не застукотить швейна машина. Тоді хапався малої галки. О, потиснути, і засувка йде вгору. А в варцабі видовбана ямка. І вгорі така сама засувка. То як то зробити? Обидві засувки, як відсуне, то вітер повіє і відчинить вікно. Не можна обидві. Одну треба зовсім відсунути, а другу не зовсім. Щоб ще трохи притримувало. Та котру? Відсуне зовсім горішню.

Не так то легко було це зробити. Треба, щоб ніхто не завважив. А Параска, скільки разів входила в хату, все пильно на нього дивилася, ніби чогось додумувалася. Аж третього дня вийшов Макар чогось, і Федьо стягнув засувку. А з долішньою не так уже було тяжко. Відсунув раз, штовхнув вікно злегка і замалим ціле вікно не відчинив. То був би Макар помітив, що щось не теє. Тож знову притягнув вікно, випробував і таки врегулював. І ще сьогодні перевіряв, як до Макара забіг з листами.

І тримає вікно і не тримає. Вітер його не відчинить. А Федьові пальці як схоплять за раму знадвору, то подається легко, без стуку.

Федьо просунув голову крізь смечаний живопліт. Галузка вдарила його колючками в обличчя, але він не чув цього. Його пальці обмацали холодне лезо ножа в глибокій кишени. А в другій кишени револьвер. Кулі новенькі. Але то галасливе, а він галасу не любить. Треба, щоб усе збулося тихо, як у лісі. У лісі все проходить у великій тасмниці. Тільки дурний за-

яць ячить голосно, коли зуби лиса протинають його горло. А смереки байдужі глушать його зойк своїм шумом. Нікому не скажуть. Зронить смерека спілу шишку на устелену мохом землю. І тихо. Щоб ні сліду, хто й чому.

Федьові пальці зімкнулися, в'їлися до болю в долоні, а він ще стуляв їх, наче випробовував силу. Щоб тільки без галасу відчинити вікно. Макара треба вхопити за горло першого. У нього шия тонка, нездалий то хлоп. Треба так сильно, аби не пікнув навіть. Аби Параска не нарбила крику. А потім її... А тіла їх у гать, туди, де вода найглибша. До голови й до ніг по каменю прив'яже. Мотузки має готові в лозах. Щоб не випливли наверх.

А якби й випливли, то правда наверх не впливе, і ніхто не буде знати, чиї руки прив'язували ці мотузки. Не такі тепер страхи. Не той світ. Колись би йому за те мотуз самому на шию присудили. А тепер чоловіка, як хробака, роздави на дорозі, як того пса закопай у городі. Аво закопали пограничники в Полонинськiм щось троє. Чоловіка, жінку і дитину. Якiсь багаті були. Втікали за границю, а граничники поломили і так у лісі побили, поздирали з них усе й закопали. Пси недавно відгребли, то мусіли людей посилати, аби назад загребли й камінням приметали.

А Макара мусить зглядити. Іншої ради нема. Міша з ним, Орун з ним. Тим з району убрання шис... То пустить чутку, що Макар утік за кордон. А хату візьме він. Або його, або нічия!

Федьо раптом припав до землі. Його чуйне вухо, привчене до найменших лісових шерехів, вловило відгомін людської ходи. Він втиснувся між смерічечки, притаївся звично, як це робив багато разів малим хлоп'ям, блукаючи по лісі. Хтось справді надходив, але не з дороги, а з поля. І не один. Найменше два. Може три. Навмисне тихо йдуть, скрадаються. Так, якби йшли прямо на нього.

Федьо витягнув зброю і чекав. Його рука опала по хвилині і весь він обернувся в слух. Не дійшли до нього. Пролазять попри живопліт коло стодоли...

З напруги привиджується, ніби їх трос. А може тільки двос. Нічого вже не чути. А потім легкий стукіт у шибку. Стук-стук, стук-стук. По два рази.

У лад цим ударам почув Федьо, що і його серце калатає, наче розколихана мідяна куля всередині дзвона. Лящить в ухах і дихає він швидко, голосно. Страх напав на нього і разом з тим така радість, аж не знає, що робити. Коби то ще хто з ним був тепер! А не казав він, а не казав! То Міша і Орун з Макаром кумпанують, а Макар їх за ніс водить. З тими бандитами з лісу знається. О, вийшов! Відчинилися двері. А хто ж як не Макар. Хто поночі від поля скрадається, як не ті банди? О, шепчуть... Пішли в хату... Зачинили двері...

Федьо ждав, наслухуючи довго. Здалося йому, що не всі пішли, що хтось десь притаївся. Він застиг у напрузі. Ні згуку. Ба, а тут ждати нема як. Треба щось робити. Візьме і підпалить хату. Ну, і що? Ті згорять. Та де згорять! То дурне видумав, свою хату палити! Треба їх тут впіймати. Усіх разом.

Побіжить він у сільраду і зателефонує. Приїздіть, тут банда. Якби тепер тут був Аксаков або той, другий, молодший, той ще ліпший... Знов дурне видумує. Поки він добіжить у сільраду, поки прийдуть ті з району, вже ся розвиднить! Будуть ті в Макара чекати!

Може побігти по Мішу? Дурний Міша! Вчений страхопуд, все би за нього ховався, з людьми хоче бути добрий. Що він тут pomoже?

Федьо виліз з-між смерічечок, став скрадатися подвір'ям під хату. Він трохи й здивувався собі, бо нічого не видумав, а так ніби його самі ноги несуть.

Він схилився, а його довгі руки наставились у темряву, готові в кожній хвилині зловити і зім'яти все, на що натраплять. Зброя стирчала в правій руці незвично, чужо. Стріляти Федьо не любить. Зброя зрадлива. Зброї не вірити. Він почувається краще, коли схопить револьвер за цівку. Щоб у руці було щось тверде й замашне. Щоб давало розмах. Так, як тоді в Сагана на весіллі. Притиснули його під стіною, гадали, що вже йому там ребра поломлять, а він як відір-

вав з Саганового дзигаря дві ваги, як замахнувся, то, гей ті кури, розбіглися моцаки. Вже ся його варували потім.

Піде далі, нема як ждати. Та як прийде до чого, то він ся не боїть. Він би ту хату перевернув, якби заперся. О, тут деь двері.

Федьо схитнувся нараз. Щось тверде гупнуло об його голову. Задзвеніло в ухах. Зброя випала з Федьової руки, і сам він зцідився на землю повільно, боком, і весь час здавалося йому, що його руки хапають несподіваного противника і здавлюють немилосердно.

А то, очунавши, відчув, що лежить розпластаний на землі, вп'явшись у неї пальцями, і гребе, наче кігтями, скажено й сліпо. А на ньому сидить хтось великий і важкий, приляг на нього всім тілом і пробусе запхати йому в рот шапку.

Збагнувши оте, Федьо зімкнув міцно зуби і раптом ухопив за оті чийсь руки, що втискали шапку, раячи болючо ясна.

На мить обидва застигли без руху. Шапка випала з Федьового рота. Він зідхнув вільніше, набрав повітря в груди і став стискати оті чийсь руки наче обценьками, все дужче, аж пальці його вгрузали в чийсь тіло.

Незнайомий шарпнув сильно руками, щоб вирвати їх з Федьових кліщів, але це йому не вдалося. Тоді він скотився з Федя і став відсуватися подалі, і так зчепилися вони якусь мить наче два раки, що скліщились у бійці. Потім Федьо відчув, як незнайомий вагою свого тіла і силою поволі та невхильно намагасться перевернути його горілиць.

Короткі й незграбні Федьові ноги задрігали, зачовгали по землі, щоб опертися об щось. Хто то такий силач? Ніхто його ще не зборов дотепер. То певно він, то Павло! Грицак! Напевно, такий великий. . . Зараз його переверне догори животом, а в животі він найбільше беззахисний і слабій.

Федьо випустив раптом праву руку противника, крутнувся і вільною рукою вхопив його. Болючий удар упав на його голову, на плечі. Обидва вони заборса-

лися в хаотичних порухах, б'ючись правицями, пробу-
ючи підвестися, придушити один одного.

Тільки щоб тихо, — задихався Федьо в останніх
зусиллях, — щоб без крику. Вибіжать ті з хати, і він
пропав. Щоб не крикнув той. . .

Федьова рука пригнула голову противника до зем-
лі. Ось карк незнайомого. У цю мить і ліва Федьова
рука об'єдналася з правою в залізний стиск довкруги
горла. . . Ще. . , ще. . .

Раптом пекучий спалах наче підніс Федя вгору. Ще
один, ще один. Федьові руки зів'яли, він розкинув їх,
припавши до землі, потім згорнув, склубившись. За-
жарчав. Гарячі потоки вдарили в ніс, у рот. І більше
вже думок не було.

ПРО МИНУЛІ І СУЧАСНІ РЕЧІ

Цієї щасливої миті чекав Аксаков довгенько. І ось можна поплескати доброго Миколу Васильовича по плечах, сказати йому жартома, нехай дзвонить до всіх красунь у районі. Щоб не заснув. Не засне. Складатиме рапорти, зведення, випише розпорядки. Для цього він єдиний, для такого діла наче вродився. Щоб привезено в пору харчування, щоб райпарткомові відповісти, щоб... Чорт з ним!

Аксаков жбурнув шапку на стіл, закладений паперами й книжками, і став розстібати мундир, що забрало йому чимало часу, бо мундир був новий і тіснуватий.

Скинувши мундир, він розстебнув сорочку, щоб ніщо не спутувало вільного віддиху. Потім завовтузився коло чобіт. Стягнувши один чобіт, мимоволі оглянув його звідусіль і кинув спересердя насеред кімнати, згадавши по безлічennих дряпинах на шкірі, якими дорогами доводилося ходити в ті останні дні.

Чортове Міжгір'я! Ніби в нього стільки всього діла, що про оте Міжгір'я думати! Скрізь усе більш-менш налаштується, а в Міжгір'ї все якась новина. Як заалярмував їх тоді поночі переляканий міжгірський голова сільради, що в селі чути стріли, що якась банда гуляє, так декілька днів ніяк було й чобіт стягнути.

Всю станицю на ноги підняв, лише кілька десятків людей залоги осталося. Гнали, як скажені, серед ночі по бродях поміж горами. Під Міжгір'ям кілька бійців у річку загачену в'їхало, та таку якусь глибоку, що один боєць таки потонув, а вони й не доглянули цього поночі і аж на другу днину витягли його з води.

Зовсім наче на війні в атаку йшли. Пустили ракети. Та не далеко можна було бачити серед проклятої мряки.

Заляканий Міша Ковбан, що в нього ще за день перед тим гостював, не міг точно сказати, що воно було. Тільки і всього, що почув три постріли в долині села, а потім ще багато пострілів. І страшний рух зчинився, якось біганина, то він покликав район.

Довелось ждати до ранку, оточивши село. Підходили поволі, як уже розвиднілось, обшукували хату за хатою, поки нарешті не натрапили на сліди. І то де! На подвір'ї секретаря сільради лежав у калюжі крові, звившись у клубок, міліціонер Федьо Череп.

Довкруги стоптана трава, сліди боротьби. Покинений револьвер. . . А міліціонер понівечений зовсім. Зблизька стрілено на нього, зовсім зблизька.

Кинулися бійці в хату секретаря. Не багато було чого оглядати. Одне вікно вибите, друге відчинене навстіж. Покинули все господарі в неладі.

Аксаков жбурнув другим чоботом із ще більшим пересердям. І кому тут вірити з цих горців? От годі собі відтворити картину, як воно було. Голова сільради каже, що ввечері був міліціонер у нього, опісля пішов додому. Мабуть, вертаючись, завважив щось підозріле. І застукав банду в самого секретаря.

Тут його і викинчили, а самі втекли. Сучий син отой секретар! Здавалося, хороша людина, а то теж зрадник. І кому тут вірити?

Два дні бушували по селі, по загатах, по стодолах. Звітував про все Нахімову. Прислав той допомогу. Перейшли разом розстрільною ввесь гірський масив. Всю днину з досвіта до ночі бродили по гущавинах, аж на верхи. Тільки серен наполохали, та настріляли дичини. А з банди ні сліду.

Аксаков засунув босі ноги в капці. М'яка кроляча шерсть залоскотала ніжно, скерувавши думки в інший бік. Капці — дарунок Марти Тимофіївни, що недавно приїхала в район. Не першої вже молодости Марта Тимофіївна, а чомусь щораз частіше думає про неї. Оце там її квартира при вході до тартаку. Там і поштова контора. Там вона урядусь.

Аксаков став біля вікна. З гір віяло холодним подихом. Кінець літа. Тумани між горами густішають.

І якось чужо б'ється в темне, безмісячне небо гупання, що зринає знизу, з тартака.

Тепер там поночі завели гуляння. Зійшлися бійці, спрагли розваги. Булат між ними, той не промине ні однієї гулянки. Гармошки вже й не чути. Її й не треба. Тіла самі, зчепившись у коло, в несамовитому кружлянні знаходять свій розгульний ритм. Наче вулькан, клекоче людська пристрасть, б'ється по-звіриному об дошки помосту, об стіни тартака, об темне, холодне небо.

Аксаков Зачинив вікно. Неприємно слухати цей розгул. Накрутить патефона, щоб зазвучало щось рідне. Або ж писатиме листи. Ні, сьогодні не писатиме. Нічого вже не хочеться робити.

Аксаков приляг на ліжку, взяв зі столика книжку. „У третій імперії”. Це німець розказує про своє перебування в концтаборі. Нудно! Нічого нового. Аксаков відклав книжку, взяв другу. „Капітальний ремонт”. Початки революції. Не те, не те. Треба дочитувати, що читано вже не раз і завжди читається з незрозумілою жагою. Про минуле життя — зачароване майстром у барвисту тканину. Ось шелести кренолін, дзенькіт острог, метушня служби, фрази вишуканої розмови, пристрасне любовне шепотіння, блиск і велич померклої імперії:

— „... А там видно буде, — сказав про себе Степан Аркадійович і, підвівшись, одягнув сірий халат з голубою підшивкою, закинув китиці в вузол і, набравши досить повітря в свою широку грудну клітку, подзвонив.

На той дзвінок надійшов камердинер Матвій, несучи одяг, чоботи і телеграму. Вслід за Матвієм увійшов і голяр з приладдям до голення. . .”

У папаші халат теж був сірий з голубою підшивкою. Погляд Аксакова відірвався від рядків, застиг у порожнечі. Цигарковий дим слався загадковими узорами, тендітно легкий, наче думка.

Голяра в них не було. На це папашу вже не стати було. Голився папаша сам, покректуючи перед великим стінним дзеркалом у дерев'яних, хитро різьблених

рямах. Бакенбардів у нього також не було. Була борідка густа, коротка... Потім, попихкуючи, вмивався у великому рожевому тазі, розчісував густе, вже сивіюче волосся й бороду. Не дзвонив, а так, відкривши двері, гукав камердинера.

Камердинер їх, він же й кучер, звався не Матвій, а Семен. Всі вони, мабуть, такі хитрі та безсоромні вдалися. Тільки ж Семен так фамільярно з папашею не поведився, як отой Матвій з Степаном Аркадійовичем. Не було у папаші й таких пригод любовних та неполадок подружніх, як у Степана Аркадійовича. Нічого було приховувати. Жили мирно. Тільки його одного, Серьожу, мали, на нього спрямовували всю свою любов. А от мамаша чомусь нагадує нещасну, зражену Дарію Александровну, „в спідниці, з пришпиленими на потилиці косами вже рідкого, а колись густого й красивого волосся, з помарнілим, худим обличчям і великими, ще, здається, більшими від худости обличчя, заляканими очима”. І смерть її, рано-рано, в молодості чомусь і досі незрозуміла, нерозгадана.

Якийсь страх таївся в їх домі, якась тривога — і аж згодом стало йому зрозумілим, де джерело цього неспокою. Папаша був його причиною. І коли хитрий Семен, на поклик папаші, приносив чорний сюртук, чоботи, тоді рухи папаші ставали неспокійні, побігущі. Він одягався швидко, наказуючи Семенові рухом руки, щоб той зник. Семен задкував уклінно, а як причиняв двері, на його обличчі з'являлася гримаса сміху. Згодом виявилось, що він підглядав, що діятиметься. Видовище було справді своєрідне:

Як тільки Семен зачиняв двері, папаша починав свої ранні молитви перед стемнілою старинною іконою, що знала ще часи татарських набігів. Він брав за руку малого Серьожу, що вже чекав на той урочистий момент, зодягнений та зачісаний. Молилися обидва довго, до втоми, аж голос папаші ставав хрипкий. За імператора молився папаша. За Росію! Гине, пропадає Росія! Він щодня їздить по земству, він бачить, що діється. Злодії, душогуби, змовники скрізь. Підточу-

ють, як шашелі, вікове дерево монархії. Молися, сину, бо гине, пропадає Росія!

— І не згинула і не пропала, — усміхнувся Аксаков, перегортаючи листки книжки. — Це тільки тобі, зубожілому дворянинові, здавалося, що кінець усьому. Хотів ти покласти мене на жертівнику, як старозавітний пророк. А потім не витримало твоє серце великих змін, коли твій камердинер став твоїм начальством. Одчайдушний Семен, ідол його дитинства, його правдивий виховник.

Не згинула Росія! А чомусь жаль за померклим світом, і не знати, куди подітися з незрозумілою тугою. Розгул сп'янілого босяцтва. Лайки і прокльони. Б'ється об вікно гупання похитливої гульби простацтва...

Аксаков раптом підвівся. Хтось енергійно застукав у двері, і зразу, не чекаючи, виринув у них схвильований Микола Васильович.

— Що сталося? — кинув Аксаков книжку.

— Телефон. Нахімов зове. Там на кордоні недобре. Іди, він чекає.

Аксаков пішов швидко, таки босоніж, вхопив слухавку.

— ...Негайно! Негайно! — чувся голос Нахімова, і здавалося аж залізо захлиналися від цього вигуку. — Негайно виїжджати! Банда пробує прорватися через кордон силою. Її відкинено. Бандити втікають углиб. Заступай від Міжгір'я. Обстав усі дороги й переходи. Посувайся лісами, поки не зійдемося. Скоріше!

Голос Нахімова раптом затих.

— Виїжджати! Всі! — гукнув Аксаков. — Усі! Гукай! Біжи! Алярмуї на сполох!

І сам біг, скидаючи на ходу халат. А внизу вже грала сурма.

ПІД КОРДОНОМ

Спалахи світляних ракет погасли над ранком. Гори, осліплені ними, оглушені пострілами, злякані людськими зойками й окликами, потонули в хвилевій тиші. І лісисті верхи й долини окуталися легкими надранними туманами.

Поволі загорявся схід, рожевив хмарини, верхи гір, наче здіймав з них тендітний серпанок і поступово скочував його вниз, відкриваючи первинну красу лісів усе нижче, все нижче.

Раптом з-за Магури виринув берег вогняного круга, поширшав, відірвався від гори сліпучий, розжарений.

— Боже! — Галя зойкнула і перехрестилась. Сліпуче соняшне коло пекло очі, знімаючись вгору майже ввидіжки, як гігантська ракета, що виднітиме над землею весь день. І нікуди вже сховатися від погоні в її яскравому світлі. Хіба гребти руками в нестямі, щоб накритися землею й травою. Нехай розступиться під ними земля і, замість на весільному ложі, ляже вона у спільну могилу з своїм судженням.

І вона ще міцніше пригорнулася до свого милого.

Усташ обняв дівчину, щоб заспокоїти її. Він теж ледве переводив дух від довгого, виснажливого бігу. Двічі вже тільки якимсь чудом оминули вершників, що гасали оскаженіло по полях в супроводі сторожових собак.

І тепер, добравшись до лісу на горі, в густі ялівцеві корчі, вони присіли на хвилину, бо дівчина вже падала з ніг.

Ранній вітерець налетів з простору, студив обличчя. І в ясності сонця минула ніч здалася чимсь нерезальним, недійсним. І годі було погодитися Усташеві з думкою, що це все сталося. Що так нещасливо повів він свою групу через кордон.

А стільки разів проходив успішно через оту долину, що перед їх очима, через знайому петлю кордонної річки. Підповзав до сторожі на кількасот кроків. Прислухувався до їх тихої балачки. А коли граничники поверталися назад у своєму маршруті, він спокійно розтинав ножицями драти огорожі, пролазив, скручував знову розрізане плетиво, щоб не викликати підозри, і сходив на рінь. Бистра вода своїм шумом по кам'яних порогах заглушувала його кроки, а ліс потойбіч бовванів усе ближче великим захисним шатром.

І от доходився... Це ніби ланцюг нещастя. Ніби так присуджено їм, щоб не довго вже гуляли. Полковника з тією жінкою й хлопчиком та ще з кількома людьми ледве живими перевів. Просив Бора, щоб підждали, бо води глибокі в ріці, а той уперся. Ще трохи і були б потонули в річці. Все кинули, як їх застукали. Пішли виплав. Напився хлопчик води, ледве відчували. А та жінка, як мужчина, сильна, відважна. Врятувалися.

Не везло їм. Щось з Павлом негаразд. Задумливий став, забувається, необережний такий. Тоді ж у Макара могло все тихо пройти. Могли спрятати Черепа тихо, без сліду.

А він став стріляти, убив його і потім спереляку і їх наполохав, що кинули все. Нікуди вже дітися, щораз тісніше. Дозволив Бір відвести Галю й Макара з жінкою за кордон. І ще кількох хлопців. І ось вивів!

Не треба було довіряти Павлові! — зідхнув важко Усташ, облизуючи згорілі уста. Вів їх Павло, йдучи попереду, і нарешті пристанув, кажучи, що не знає, де вони. Зблудив.

Аж затремтів тоді, бо перед тим не приглядався дуже, куди йдуть, ще й до кордону, здавалося, не близько. Вирвався наперед. Розглядав замрячене небо, прислухався до далеких гомонів, чи не почує часом собачого гавкоту з якого села. Припадав до землі, намацуючи ґрунт. Єдине було певне: йти треба вниз, туди спливають усі потоки. Але, пройшовши глибоку угловину, вони стали спинатися вгору, і тягнулася ота го-

ра довго. Хтось відійшов убік і натрапив на bagno. Пішли за отим багnistим струмком. Застрягли в баговинні.

Треба було вертатися. Але куди? Куди дорога до повороту?

Багnistий струмок увіллявся в потік, а той повився круто сиглами, ведучи їх на манівці, ніби щоб загубилися дорешти. Потім, нaтомивши їх та наводивши по лозах, повернув рішуче праворуч.

Тут Усташ пізнав нарешті місцевину, наче хто зняв йому з очей полуду. Ось широкі луки. Потік поплив боком, потім прямо під дерев'яний міст, що на дорозі попри кордон.

На мості завжди сторожа. Там вони найохочіше сидять. Під мостом ховаються від негоди, курять проти наказу. Там причаюються, чекаючи на необачного перебіжчика. Отже, треба йти просто тими луками. За ними буде дорога, її перебігти, і вже річка.

Він ішов уже впевнено, поспішаючи, бо здалося йому, що не багато часу вже осталося, що довго блукали і ось зараз засіріє. Але їх хід сповільнювали невеличкі стіжки скошеного сіна, розсіпані, мабуть, по всій леваді.

Ті стіжки стелилися під ноги мандрівникам, м'які, незугарні. Люди падали і вставали, щоб за хвилину знову спотикнутися на черговій перешкоді.

Ступав попереду, виставляючи застережливо ноги, щоб не впасти. І раптом ступив на щось тверде. Хтось гаркнув дико в темні, наче сполохана звірина, скочив.

— Стой! Стой! — почувся пронизливий крик, а за ним постріли. Один, другий. Дві світляні ракети знялися високо над левадою. Темна ніч відступила аж за береги кордонної річки. Стало ясніше, як удень.

— Вперед! — крикнув тоді, кинувши гранату в постаті прикордонників, що залягли за стіжками.

Але ніхто не послухав його, і він з жахом спостеріг, як зтікають усі назад. Тільки Павло ось біля нього, біжить вперед, замахається гранатою і раптом припадає до землі. І Усташ припадає до землі, бо серія по-

стрілів прошуміла над його головою. Не підводиться Павло. Поцілили його на смерть, мабуть.

Горять у небі нові ракети. Добре вже знати, куди тягнеться кордон. Наче вогняна смуга простелилася через гори. А ті з-за стіжків підводяться і вже кидаються в погоню. Не поцілив гранатою нікого, живі, двоє їх чи троє. І хто ж це зовсім близько біля них, наче хоче попасти в їх руки. Це ж Галя! Біжать до неї, зараз зловлять її.

— Вони були б тебе зловили, — промовив Усташ, — коли б я не кинув у час гранати. Один напевно згинув, а той другий чорт не пустив нас.

— Господи! — дівчина приклонила безпомічно голову на плече милого. На очі напливали сльози такі пекучі, як вогонь. Ой, надівувалася вона, надівувалась. Не сповниться те, що гадала. Обдурила її зозуля, як в глибоких магурянських лісах на ярі кувала, що буде Галя газдинею, багачкою. Що хоч бідна вона з роду, та багацького сина полюбила, і той її любить. І хоч як його рід проти неї, а він нікого не послухас. Буде Галя перша господиня на все село. На те вона личко россою вмивала, співанок наспівалася, полотенцюнайтонших наткала. Обдурила її зозуля. Не розплетуть її косу, не пов'яжуть, не обійде короваю на столі, не завадіснуть свахи.

Васи! Видиш? — зойкнула вона нараз, глянувши вонк.

Унизку серед досягаючого півсика бовванів вершник.

Усташ припав до землі, припала й дівчина.

Зарано сіли спочивати, ой зарано! Хоч і треба було, бо Галя зовсім вибилася з сил. Малий той ліс, легко його оточити, і вони як в мішку. Треба звідси чимскорше видістатися. Коби на Магуру! Коби перебігти полями!

— Галю! — шепнув Усташ. — Повзи за мною.

Вони поповзли корчами углиб лісу. Тепер уже можна підвестися й бігти лісом аж до другого його краю. Ось дорога, що перетинає ліс.

Усташ виглянув уважно з гущавини і зразу присів. На дорозі в недалекій віддалі стояв вояк з наготовленою зброєю. Ліворуч на повороті теж вояк.

Вже обставили всі дороги. Поволі підходять знизу, з піль до лісу. А ті з другого боку. Вони в пастці. Над деревами вгорі кружляють сполохано птахи. Всюди люди, всюди вже повно.

Усташ перевірів мовчки зброю. Пробувати перебігти через дорогу. Він проскочив би, він швидший від тої кулі, що мала б переловити його. Але вона? Для неї тут певна смерть.

Він глянув на свою хоробру дівчину. Розсипалося волосся в неладі, хустка загубилася десь у бігу. Та чи мали б ті вічка погаснути навіки, що в них стільки любови й віри в нього? Хоробра вона і вірна. Стільки небезпек уже перейшов з нею. Годувала їх в лісі, сорочки їм прала, про небезпеки попереджала. Не лишить він її тут, хоча б і що сталося. Обом перебігти разом через дорогу буде небезпечно. Треба, щоб бігло кожне окремо. І треба так, щоб його побачили спершу. Кинуться за ним, а Галя тоді перебіжить непомітно. А він уже дасть собі раду. А впаде, то впаде. Однаково здасться, наче доходить до якоїсь стіни. Стільки вже зазнав пригод і небезпек, а тепер чомусь чує, що ця буде остання. І жаль за Галею, жаль життя непрожитого.

— Галю! — шепнув він, пригорнувши дівчину. — Ходи туди ліворуч. Там на дорозі стоїть вояк. Бачиш? Не вихилийся надто. Обійди вище вартового. І там чекай. Я буду перебігати дорогу тут, де стоїмо. Як кинуться бігти, вони будуть стріляти за мною, а ти тоді біжи через дорогу поза вартового. Біжи на Остре, в Долинки. Я тебе там знайду. А як не знайдемося, то йди до вуйка Митра. Вуйна тебе сховає. Та будь ми здорова.

Вона дивилася на свого милого, а вічка стали наливатися сльозами. І чого вони розлучаються? Не треба їм розлучатися. Не хоче вона без нього жити. А як підуть тепер, як підуть, то вже їх дороги ніколи не зійдуться. Але вона покориться йому, він такий розум-

ний, він знає, що робить. Тільки чому вони не разом, усюди разом?

— Боїшся? — прошепотів Усташ, бачачи вагання дівчини.

— Ні, Васильку. Ти знаєш мене. Я боюся тільки за тебе.

— За мене? Вже я собі дам раду. Ти себе пантруй! Біжи в Долинки, у колодязі, я там тебе знайду, як погоню згублю. Іди!

У його голосі чути було вже нетерплячість. Задовго вони стоять, і ввесь він готовий до вирішного скоку.

Пішла хильцем поміж куці, обережно, здалека. А тепер треба підповзти до дороги. Ось і він... Чи не завважив її? Стоїть посеред дороги, у руках рушниця. Стоїть непорушно, наслухує.

Треба трохи вище підійти. А там же знову вартовий. Як підсунеться в цьому напрямі, побачить її той. Ні, треба таки тут ждати. Які страшні ці люди. З закам'янілим серцем. І що з Василем, що так довго не дає знати про себе?

Василь вигулькнув раптом з кущів на дорогу. Уже потойбіч, в кущах. А вартовий аж прикляк. Серіями, серіями сипнуло по лісу. І той, що перед нею, кинувся вниз і собі сіє по лісу. За Василем, усі за Василем услід. Тільки шум і свистіння.

І вона вже потойбіч дороги. Доглянули, мабуть, і її. Такий шум між деревами, а вона біжить і біжить, і вже не знає куди, коби тільки подалі від того смертного шуму.

Кінець лісу. Поле... Долинками вниз. Вже видно село.

Глибокий потік. Треба йти самим долом, водою. Гостре каміння ранить ноги... Скеля. Водоспад тут. Не можна скакати, глибоко, заб'ється на скелі... Мусить вийти на берег. Ще побачать її... Нема нікого. Лишить вона отой потік... Ось Лаврів ліс, такий густий, туди треба перебігти.

Добігши до Лаврового лісу, Галя нарешті зупинилася і оглянулася. Тихо й мирно кругом. Не чути пострілів, наче все причулося. Ні сліду з страшних лю-

дей. Десь чути дзвінки. Худоба підходить знизу потоками, пасучись по стрімких берегах. Тільки співанок не чути сьогодні. А потойбіч велична стоїть Магура, височіє над Міжгір'ям. Наче манить до себе. Вона пригорне, вона заховає, як мати. Велика й могутня. Коби Василь добіг туди. Але, де ж він тепер може бути?

Галя напружила зір, розглядаючись кругом у болочому вижиданні. А що коли надбіжить за нею услід з потоку? З цього лісу було б добре на Вільхivecь. Щоб тільки переховатися до вечора, щоб погасло те сліпуче сонце... Вночі перейшли б удвох кордон, і вже вони в іншому світі, де нема таких страхів та небезпек.

Хтось справді йде узліссям. Господи! Та то ж вони! Вже вони тут усюди на полях. Вже їх більше, як лісу. Два йдуть просто до неї. І вже не можна втікати, бо вони побачили її. Буде вдавати, що вийшла на гриби.

Дівчина схилилася раптом до землі, стала блукати повільно між кущами. Грибику, грибику! Де ти? Назбиралася я вас, назбирала! Чому ж тепер хоч один не покажеться мені? Ось рижки... Чудові, вірні рижки з посинілими головками.

Дівчина згортала їх у запаску. Як добре, що їх знайшла. І вже справді здається їй, що вона вийшла на гриби. Назбирає того, наварять потім. Набере нової бульби. Буде що їсти.

— Гей, ти! — почула вона позад себе, оглянулася і вирівнялась, тримаючи гриби в запасці.

Ті два поглядали на неї згори вниз. Один височенний та довгоший, а другий присадкуватий, червонощокий.

— Ти чого тут? — спитав височенний.

— Не видите? — показала на запаску. — Гриби збираю.

— А ти брешеш!

— Не брешу.

— А брешеш! Ти ось від кордону втікаєш.

— Від якого кордону?

— Не крути. З бандитами йшла. Да-да. І тепер з нами підеш.

— Я не знаю про жадних бандитів, товаришу. Я си вийшла на гриби, як все ходжу.

— А пострілів не чула?

— Чула. То десь собі стріляють. А чи я знаю, що мені, бабі, до стріляння? Десь, видно, військо якісь вправи робить.

— Хитра ти.

— А красива яка! — мовив присадкуватий. — Покажи но, що ти там збиравш, — глянув він у запаску. — Хороші грибики, і ти хороша.

— Нам дано наказ нікого не пропускать. Потім розберемо. Підеш, девушка, з нами, — сказав височений.

— А не піду.

— То поведемо.

— Чого? Чого ви хочете від мене? Я вийшла на гриби. І зараз маю жати жито.

— Пожнеш, пожнеш. А тепер ступай з нами. Ну, чула?

Господи, і що тут робити? Як візьмуть її, зараз пізнають на команді. Чи один її знає? Пропаде вона!

— Товариші! — прохала дівчина молитовно. — Пустіть мене. І що я, бідна дівчина, вам винна? І нащо вам мене?

— А ти нам пригодились би! — заскалив око присадкуватий і став розглядати тії грибики в запасці, і водити рукою поза запаску.

Обличчя дівчини загорілося. Коли б він один, коли б не два. Ось рушницю тримає необережно збоку. Вхопила б і застрілила. Стріляти вмів, навчив Василь. Так і казав: „Такі тепер часи, як колись були, коли люди від татар відбивалися. Тоді й жінці треба було знати, як рушницею орудувати. І тепер знову такі часи прийшли, бо ті люди такі, як татари:”

— Не руште мене! — скрикнула дівчина, відштовхуючи нахабну руку.

— Диви! А що, коли рушу? А що? — і присадкуватий ухопив дівчину за руку.

Дівчина пробувала вирватися, і так зашамоталися обоє. Пропала вона тут, пропала. Яка ганьба! Яка на-

руга! А тут ще один надходить. Та й хто це? Той самий старшина, що в школу приїздив раз з Аксаковим. Той пізнає її, той знає, хто вона. Тепер пропала вона на правду.

— Що тут діється? — мовив той третій, надійшовши поспішно.

Присадкуватий випустив дівчину.

— Вона от каже, що на гриби ходила. А то з банди. Так ми хочемо її забрать, а вона опирається.

— А, мати твою! — закликав той третій страшенною московською лайкою, аж дівчині похололо на серці від цього несамовитого крику. — От ви її киньте. Бже я тут з нею поговорю, як на гриби ходить, сволота... А ви чого відстали? Не бачите, куди наші йдуть? Прямуй повз село на оту велику гору. Полею попід лісом і дивіться добре! Пішли!

Пішли ті слухняно полем до потоку. Тепер вона сама з старшиною. І що той задумав? Дивиться ось на неї якось так чудно і раптом усміхнувся. Щойно ляв страшно, а тепер усміхається!

— Ти пізнала мене?

Дівчина аж здригнулася на звук рідної мови.

— Пізнала, — шепнула вона. — Ви приїздили раз у школу і я туди зайшла.

— Пробач, що налякав тебе сьогодні. Інакше годі було. Гарно, що не забула мене. А я про тебе з цього вечора думаю й думаю. Збирався гостинця тобі привезти, погомоніти, поглянути, як живете. А воно не так вишло. Добре, що хоч сьогодні впору трапився. Саме впору. Як твоє ім'я?

— Галя.

— Галюся! — промовив той, вдивляючись у неї. — А матері твої як ім'я?

— Марія.

— Марія... Маруся! От і зустрілись ми знову нарешті!

Дівчина мовчала. Боже! Що ця людина говорить? Який він дивний отой старшина. В його очах якийсь сум. А може так підступно заманити її хоче? Тепер вона в його руках. Він знає, хто вона. Поведе її ось

поруч себе лісом та лісом аж у Літовища на заставу. А звідти в тюрму... Далеко...

— А вони тебе зневажали, — промовив той лагідно. — І що ж мені робить, куди заховати тебе? Попадеш другим у руки, пропадеш. Так іди тепер, Галюсю. Біжи скоренько, бо діла погані. Все лісом іди, щоб ніхто не бачив тебе. Ну іди ж, бо ще хто надійде непроханий, а тоді вже не обороню.

Дівчина ступила слухняно кілька кроків у гущавину.

— Не туди, не туди! — зупинив він її. — Там вони в потоці стоять з кінями. Іди краєчком лісу та бережись! Вірю, що ще побачимось. Будь здорова, моя Галочко!

Дівчина пішла слухняно, куди їй наказано. Ген аж на кінці лісу оглянулася. Нікого вже нема позад неї. Мов привиділося. Тільки останні слова ще бринять і досі в ухах: — „Будь здорова, моя Галочко!”

ОЙ, ПОПІД ГАЙ ЗЕЛЕНЕНЬКИЙ...

Аж у магурянську розточину добіг Василь Усташ, втікаючи від погоні. І вже не біг, а йшов, і не йшов, а волік ноги. А кровця спливала й спливала з молодого тіла. Поруділа від неї синя сорочка, ствердла як кора.

Солодко й солоно в роті. Прибила його куля хижим ударом аж до землі. Як торкнув уперше тієї рани на шиї, як глянув на свої скривавлені пальці, аж підвестися не міг, аж присів, перебіг рукою по всьому тілі, бо здалося йому, що весь він від цього смертного шуму подірваний, понівечений.

А потім схаменувся, зірвався на ноги, затиснув рану — і біг, і біг.. Рука опала безсило, і кров плила собі вільно. І ноги в'ялились, плутались. Коби до Магури! Коби добігти до Магури! Коби змити погоню! Заховатися в криївку, прийдуть друзі, вилікують його.

І ось він у своїй Магурі. Іде попід лісом, а що крок стане, то пристане. Стрімка ти, Магуро, ой стрімка! І яка неласкава. Забула про свого сина, про свою дитину. Не стелишся їй покірно, як колись, під ноги. Хи-зуєшся тепер своїми висотами, спиняєш хід.

Та постелися рівно, та вниз, бо пече в горлі і темніє в очах. Сісти б, ой, сісти б! Ні, не сяде! Не можна ще. Застукають його тут. Треба йти ще в глибину.

Ось дзюрчить потічок, з Розточини випливаючи. Припаде він до нього устами. Обмиє своє лице, залите кров'ю й потом. Обмиє рану...

Галю, Галю! Та де ж ти тепер, моя білявка? Чи пробігла щасливо, чи вирвалася з рук? Чи й тебе скосила куля їдка? Може лежить твоє біле тіло бездушне серед лісу, може погасли ясні оченята? А як пробігла ти щасливо, то чому не приходиш на рятунок? Ой, несила вже допомгти собі.

Змішалася кровця з водою, і пливе і пливе... і про-
чищується вода... Все понесе з собою. І мою силу, і
моє життя. Якби бабки прикласти до рани, то стрима-
ла б. Стерти, зім'яти, видушити з неї зелений сік та
й залити рану, зараз кров спинить. Та де тут бабки діс-
тати? Самий малинник, лопухи, зілля якесь, може трій-
ливе.

А смереки плачуть над ним живицею. Покладе тої
живиці на свою рану, та чи добре буде? Ні, краще
обв'яже рану. Відірве рукав. Ой, нема вже в нього
сили навіть рукав відірвати. Торочаться його куски...
Пов'яже їх. Ще води напитися. І піде далі. Аж до дже-
рела. Там ширше, там і бабка росте...

Сп'янів він від води. Ніби сили вернулося трохи,
а в усьому тілі наче ковалі гупають молотами. Візьме
костур, підпреться. Легше так іти. Ой, і легінь він те-
пер, легінь! З костуром. А йому б тепер топірець: ішов
би, як той Довбуш, як у пісні:

Ой, похід ліс зеленейкий
Ходить Довбуш молодецький
Топірцем ся підпірає,
Кровця з тіла іспливає...

Іду я, пане отамане, як ти колись ішов. Зв'ялила
тебе зрада жіноча. А що ж мене поцілило? І мене зра-
да поцілила, куля зрадлива. Зрада тут на кожному
кроці, за кожним корчем.

Є в мене побратими, пане отамане. Та далеко вони
тепер! Не почують вони мого голосу, не знають мого
горя. Не з'являться коло мене, не візьмуть мене на
ялинові ноші, не понесуть на високу Чорногору. За-
пізно прилетять вони. І тільки могилу висиплять ви-
соку.

А ось і джерело. Доплентався він до нього ліською
доріжкою понад глибоким потоком. Наче дійшов до
свої мети, і далі вже нікуди йти. Поширшала поляна.
Скелі над джерелом, вершки смерік, покручені молоді
бучки, кущі.

З-під скелі вода пливе, вливається в жолоби, сті-
кає вниз, створюючи потічок, щораз ширший, щораз глибо-

ший. Обабіч ліс відступив слухняно, трави тут по берегах.

Нап'ється ще води. Ой, і яка ж холодна! Спочине трохи і піде шукати бабки, щоб рану закропити. Ось велика каменюка. Обіпреться об неї. Каменюка майже рівна з ним... Отут бавилися не раз, вилізали на цю каменюку, бігали кругом неї. Йміння смакувало воду з жолобів і, напившись, ішло пастися далі по лісу, а вони заводили гри.

Отут і з'явилася вона, князівна його дитинства. Лісова мавка. Панна з міста, що казочки їм розказувала, а вони плели їй кошички з щонайтонших корінчиків...

Не знать коли Усташ зісунувся безсило на землю під кам'яну брилу, присів, притулився, розкинув руки.

Чужинко, що ввійшла в моє дитинство! Ти посіяла в моєму серці неспокій, ти вщепила тугу за чимсь великим і славним. Ти розказала про Довбуша. Ти влила в моє серце бажання, щоб ці гори були вільні. І з роками кинене тобою зерно розрослося, і вже іншої думки не було в ньому. Ой, як палить мене тепер в серці, як гаряче! І хто забере від мене цю гаряч? Хто забере той пекельний жар і передасть далі й далі? Щоб ті гори наші були, щоб від них пішла воля по всій країні...

Візьміть від мене той жар, що в грудях! Візьміть, бо не витримаю! Згоріли мої уста. І чому темніє світ? Чи вже вечір? І ця жовта пляма серед неба, чи то вже не сонце, а затьма? Рятуйте!...

Усташ поволікся від каменя, припав знову до води, омив лице і присів. Світ прояснів знову. Став таким яскравим і свіжим в його очах як ніколи. Вода під ногами гралася з сонцем і щезала вниз між зеленню. Струнки та рівні красувалися смереки довкруги поляни. Лісове птаство гомоніло, аж ляцало в повітрі.

Яке все байдуже до нього. Чому не поникнуть смереки в журі? Чому не замовкне галасливе птаство? А ось замовкає, наче злякалося когось...

Усташ підвівся, забуваючи про біль і втому. Щось мигнуло вниз між деревами. Ще мить, і він побачив, як з корчів вибіг вовк.

Не вовк то, не такі вовки. Не так поводяться. По-лохливі більше, насторожені. То вівчур, то собака прикордонників біжить його слідом, ведучи за собою погоню. Який великий! То напевно отой собака Нахімова, що вже переслідував їх і загнав у глибоку ріку.

Довгими, хижими стрибками зближається собака. Треба рятуватися. Усташ виповз на кам'яну брилу, що біля неї спочивав. Собака був уже коло його ніг. Він не гарчав, ні згуку не виривалося з його відкритої пащі, тільки ікла білили хижо, і не по собі ставало від проймаючого погляду собачих очей.

Раптом собака загавкав голосно, потужно, і зразу заколував довкруги каменя, наче вибираючи пригожий момент для скоку. Усташ обертався за ходом собаки обережно, поволі, щоб не поковзнутися на нерівній поверхні. В очах знову плями. Похитнеться він — і скотиться під ноги хижаків.

У несамопитій грі минуло кілька хвилин. Він му-сить застрелити цього собаку. Він не може чекати, аж ті надійдуть.

Усташ ціляв у відкриту морду. Треба туди, боком, де серце. Важко ціляти і дивитися під ноги, щоб не впасти. Тепер, тепер!

Луна пострілу покотилася лісом, а за нею, як відгомін, ще постріл, ще один.

Усташ зупинився в несамопитому кружінні. Вівчур припав до землі, засовуючи в лячних порухах голову між ноги, звиваючись у клубок, в'ючись і котячись поміж камінням у судорогах і голосному скавулінні. Потім його рухи стали повільніші, все повільніші, і ось знерухомів він сірою масою недалеко струмка.

Усташ стояв на кам'яній брилі теж нерухомий, наче статуя. Його ясне, русяве волосся здавалося у соняшній зливі ще яснішим, на обличчі малювалася смертельна втома. З уст просочувалася тоненьким струмком кров. Наче заворожений, вдивлявся він у сіре, нерухоме тіло собаки.

Потім, глянувши в сторону лісу, він аж схитнувся і миттю зісунувся з кам'яної брили. З-між дерев, з гу-

щавини виринув на поляну ряд бійців. Усташ пізнав у передньому Аксакова.

— Василь! Василь! — гукнув Аксаков здаля, зупинивши позад себе бійців. — Що ти робиш? Брозумися! Яке діло ти почав? Проти кого хочеш воювати? Проти нас? Нас сила! Кинь оружжя. Наша влада великодушна! Ти ще молодий! Ти ще можеш у нас бути героєм. Я ручуся, що допоможу тобі! Я знаю тебе, знаю, що тебе обманули. . .

— Не підходьте! — крикнув Усташ, побачивши, як Аксаков підходить щораз ближче.

— Василь! Василь! Та постій!

— Не підходьте!

Аксаков зупинився на мить, і Усташ перевів дух. Нема вже йому виходу. А вони хочуть схопити його живим. Так видно наказано їм. Щоб мучити потім і допитувати. Скільки куль у револьвері? Три. . . або дві. Як тільки ступить ще крок цей підступний, хитрий москаль, натисне язичок.

Враз знизу доріжкою понад потоком над'їхали три вершники. Попереду Нахімов. Кінь аж угинався під вагою їздця. Нахімов нетерпляче зісунувся на землю, кинув поводи.

— Що це? Чого стали? — гукнув, визвірившись на Аксакова.

Зустрілися важко поглядами. Наче замикаючи коло, наче підсумовуючи своє сусідство, наче вирішуючи, кому бути героєм сьогоднішньої облави, на кого впаде похвала за розгром банди. На обличчі Аксакова малювалася явна зневага до свого противника, і Нахімов аж скипів. Але його погляд упав раптом на сірий труп собаки, що лежав між камінням і сам похожий на камінь. Не довіряючи своїм очам, він поволі пішов до трупа. Крок, ще крок.

— Что это? — простогнав він нараз. — Это Орьол? Это мой Орьол?

Автомат випав з рук Нахімова. Він прикляк коло трупа, торкнув його рукою, розгортаючи шерсть. Глянув на свою скривавлену долоню і поволі підвіся.

— Ви розумієте, — промовив він, — цей бандит убив Орла! Мого Орла! Ви розумієте!..

В його словах бриніла скарга.

— Мій Орьол! Мій Орьол! — простогнав він, вдвляючись у трупа. — Моя любов! Мої гордощі!... Ах, ти, бандит! — заскреготів він зубами, повернувшись до Усташа.

— Не підходьте! — гукнув Усташ.

— Ах, ти бандит! — гаркнув ще раз Нахімов. — Дитя моє застрелив! Та я тебе на вогні спечу! Кулі тобі мало. Я тебе кіньми накажу розірвати. Живим брать!

Усташ обкинув поглядом коло бійців від краю до краю поляни. Глибокий спокій огорнув Усташа, наче хто торкнув його чола ледяно-холодною долонею, проймав усе його ество, покривши і біль і втому і страх... Ось стоїть він один проти них усіх як багатир. Зараз кинуться на нього, заглушать пострілами його останній оклик слави. А той божевільний іде, як опир, попереду... Страшний Нахімов, що катує зловлених. Так на ж тобі! Ліс сколихнувся луною пострілу. Широко розставлені руки Нахімова схрестилися на його грудях і як підкошений, упав він долілиць на землю і завмер у безрусі недалеко собаки.

Бійці ахнули з несподіванки. А потім ураз з десятка гранат полетіло під скелю біля джерела і сальви автоматів прошили повітря.

Захлиснувся ліс від луни гранатних вибухів. Знялася вгору земля і кущі, і каміння. І все осипалось, опало. Не стало джерела з цілющою, холодною водою. Каміння, і глина, і пошматована зелень покрили все.

Аксаков підійшов ближче і спинився, вдвляючись у зруйновану закутину. Нічого. Тільки земля і пощерблена гранатами кам'яна брила як свіжо різьблений пам'ятник. Покручений, молодий бук зісунувся з скелі і став між тією руїною. Поволі нестримна підземна течія просочилася з-під звалищ і потекла червоною стрічкою.

Аксаков відвернувся, потер чоло.

І з скелі скотилася грудка землі й розсипалася, наче хто запізнений кинув її на свіжу могилу.

ПЕРЕМОГА

Незабаром після цього з'явився Аксаков раннім ранком у школі і голосним вітанням розбудив учительок, що ще спали смачно.

Схопилася Зіна й сіла на ліжку, вся тремтячи. Знову буде якась несподіванка! Погоні, облави, обшуки, знову поженуть когось в район. А може Галю шукають. Згинув молодий Усташ, Нахімова вбивши, зловили декого, а Галя вирятувалася, десь заховалася.

— Здорові, дівці! З ранком поздоровити хочу, — промовив Аксаков, стоячи в дверях. Двері ж як рями портрета. І сам Аксаков здається яскраво портретним у новенькому мундирі. Обличчя повніше якесь, підборіддя налилось, випнулося вперед, від чого риска впертости й зухвалости. Зухвалість переливається в пошмішку, що виразно променює з його очей.

— Пробачте, що перериваю солодкий сон.

— А й справді зарано шляєшся! — Поліна позіхнула сонно-солодко. Потім енергійно дригнула ніжкою, і накривало полетіло під стіну. І так лежала вона напівоголена, принадна в своїй красі заспаної кішки.

Але Аксаков тільки глипнув на неї побіжно. І Розу Абрамовну, що сиділа на ліжку, наче не доглянув. Він не зводив очей з Зіни, видно, ради неї були його сьогоднішні відвідини.

— Ну, Зіно, що снилося? — спитав він, беззгучно сміючись, і від цього дівчині стало лячно.

— Їй сниться завжди одне, — захихотіла Поліна, піднімаючи свою зграбну ніжку. — Правильно, Розо?

— Даа! — потвердила протяжно завшколи. — А хто там ще з тобою в кухні?

— Свої, — Аксаков підморгнув значущо Розі Абрамовні.

Що воно має бути? Добре, що Сергій присів біля Поліни. Одягнеться вона швидко. У кухні два бійці. Сидять, покурюючи, а біля них гвинтівки. Що воно буде? Когось заберуть?

Бійці поглядали на дівчину якось насторожено. От і язика забула в роті, навіть не привіталась. Ухопила відро й вибігла по воду.

Вниз дерев'яними східцями збігла Зіна швидко, а там хода її сповільнилась. Який моторошний ранок! Наче вона ще у сні блукає. І де ж поділося село? Де зелені гори? Все вкрила мряка. Ні, не мряка, — дим. Десь ніби горить. Дим сизий, знизу важкий, а горою тремтить на ньому заграва пожеж, і багровіють мряки від цього наче кров. Увесь світ горить, як у день Страшного Суду.

Криничний журавель, що застиг погрозово високий, злегка скрипнув. Довга жердина з прикріпленим на ній відром занурюється в криницю. І де ж ця вода? Здається, у самісіньку глибину землі сягнути треба. . . Дно. . . Обважніло відро, наче хтось тримає його. Хтось тягне вглиб її з відром. У вогкий, темний отвір.

Слабосила стала вона останньою порою, вже й відра не витягне.

Щось недомовлене відчула Зіна, коли вернулася з водою. Бійці сиділи вже в світлиці біля стола. А ті трое ще в спальні. Сміху не чути, тільки стишену розмову.

Дівчина поставила відро обережно, щоб не дзенькнути. Розвела вогонь. Налле води на чай. Візьме більше, бо треба дати й тим. Вона занурила горщик у відро і зупинилася, вже й не виймаючи його. У дверях з'явилася Роза Абрамовна, надійшовши чомусь тихцем. З її одутого обличчя щезла така знайома гримаса неприємності, і воно розлилося в широкій усмішці.

— Стривай, Зіно! Сьогодні я господарюватиму. Геї, Поля, помагать!

— А ти, Зіночко, підеш зі мною, — кивнув головою Аксаков, з'явившись за плечима.

Обнявши її легко за стан, він вів її в спальню. Чому в спальню? Чого хоче він від неї, які це секрети?

Нічого вона не розуміє. Ось садить її на стільці біля вікна, сам сідає навпроти і вдивляється в неї, наче закоханий. Ні, як гіпнотизер. Його очі пронизливі й холодні.

— І що ж, Зіночко? Чула?

— Що таке?

— Не чула? Получиш добавочну плату.

— Завіщо?

— За хорошу педагогічну роботу. І за активну участь у протирелігійній кампанії.

Дівчина мовчала насторожено.

— Думаєш, не хорошу роботу провели?

— Робили ми, що могли, — промовила вона, не дивлячись на Аксакова.

— Точно. По своїм силам. Кожний повинен діяти по своїм силам для побудови соціалізму. Щоб добре завершити почате діло. А ти от читаєш що тепер?

Дівчина залилась рум'янцем.

— Нічого читати — промовила, а в думці стало так яскраво її останнє читання в Галі. Як вирите в пам'яті все... Слова і фрази, й картини, й думки вертаються у всій повноті й яскравості. Здається, все минуло, що прочитала, наче й не читала. Таке воно пусте й дрібне. Тільки ця остання книга виповнила всю її свідомість...

— Змінилася ти, Зіночко, — промовив Аксаков ніжно й тепло. — Розваги тобі треба. Може що й придумаємо. Тільки, щоб сьогодні удачно ми все провели.

Урвавши розмову, він пильно уставився поглядом у вікно. Дівчина глянула й собі. Від дороги хтось надходив. Рання мряка, охоплена пожежею до самого дна, прояснювалась, рідшала, як розірвана тканина. Постать у довгій чорній одежі наближалася лукою поза шкільною огорожею, поволі, наче чісією рукою пересувана лялька. Пан-отець! Це він, як щоранку, йде з церкви.

— Батюшка йде, що? — запитав Аксаков і відсунувся від вікна. — Зіно, зараз покличеш його, — проговорив він, не зводячи з дівчини очей.

— Батюшку? Навіщо? — перепитала, задихаючись з хвилювання.

— Треба. Іди, гукни, нехай зайде на часок до завшколи.

Дівчина затремтіла. Вона зрозуміла, навіщо оці ранні відвідини, навіщо бійці, чому Роза така ласкава сьогодні до неї і чому такий уважний Аксаков.

Раптова в'ялість огорнула все тіло. Зіна сперлася знеможено на лутку вікна.

— Ну, Зіно! Біжи! — повторив Аксаков настирливіше. — Гукни через пліт, що завшколи хоче поговорити у важній справі.

Дівчина не могла захопити віддиху, а в очах наливалися сльози, і крізь них мерехтів світ і розсерджене обличчя Аксакова.

— Ти збожеволіла? — зашипів він. — Не чуєш? Чого стоїш? Він зараз пройде, а тоді начувайся! Нам треба узнать, хто хреста в школі завісив! Іди, поки пора! Зіно!

Він струсонув нею і виштовхнув безцеремонно в двері.

Отець Сава вже минав школу. Дівчина збігла на подвір'я й завагалася, потім метнулася через квітник, поміж порічкові куці і, перемагаючи себе, кликнула хрипким, не-своїм голосом:

— Отець! Отець!

Чорна постать зупинилася в своїй повільній ході. Отець Сава оглянувся і, завваживши дівчину біля тину, вернувся.

— Ви кликали мене? — запитав він здивовано й лагідно.

Дівчина тільки хитнула безпомічно головою. Тепер стояв він віч-на-віч з нею. І лагідність його мови і теплота в його очах полонили, робили неможливим вимовити облудні слова брехні.

— Чим можу служити вам? — запитав отець Сава, чекаючи, що скаже Зіна.

Він глянув на неї уважніше і так довірливо, аж дівчині здалося, що вибухне нестримним плачем. Вона заманює цю людину в засідку, на катування, може на смерть. Саме вона! І робить це, бо нема в неї відваги піти дорогою правди. У серці тільки страх, як

гидкий слиз гадючого тіла, як холод каменю, як поліп, що спутує її руки. Невже вона ніколи не поборе його? Невже вона така нікчемна?

— Батюшко! — прошепотіла дівчина. — Мене послали, щоб я покликала вас у школу.

— У школу? — здивувався він.

— Так... Але ви не йдіть туди, — промовила вона нараз рішучо, дивуючись сама собі. — Там вони чекають на вас, приїхали з району. Вони арештують вас крадьки... Рятуйтеся. Втікайте за кордон. Вам тут бути довше не можна.

— Я подивляю вашу відвагу, — промовив повільно отець Сава. — І я зворушений добротою вашого серця. Галя оповідала мені багато про вас. Нехай знам'я Христа, що його ніхто не поклав на вас, буде з вами... Вертайтеся спокійно в школу. Я йду з вами.

— Але ж вони арештують вас!

— А що буде з вами, коли я не піду? Вони подумаються, що ви остерегли мене.

— Я не боюсь нічого! — промовила дівчина, відчувши нараз, як дивна відвага наповнила все її ество. Наче сп'яніла вона, вдивляючись у це вродливе, одуховлене обличчя, і готова на одчайдушні діла, охоплена безумним поривом.

— Світла ваша душа, — схилив отець Сава голову. — Нехай Той, що Його науку ви пізнали недавно, дасть потіху вашому серцю. Кріпіться! А я відступати не можу. Радісно бачити, що кругом мене ще так багато відважних і готових на все людей. Але я піду до тих, що викликають мене, щоб не полилися через мене людська кров і сльози. Нехай діється воля Господня.

Який він дивний! Невже він не послухає її? Ні, не послухав. Вертається. Ось уже в шкільній брамі, вже біля ганку. Йде просто в засідку.

Дівчина впала на землю між кущами. Сльози котилися рясно по обличчю, і вже не було їм стриму. А думкою йшла вона з отцем. Ось він уже в середині

ні. Штики наставлені в його груди. Неодмінне „руки вверх!“ Може заковують його. А Аксаков спостерігає все й сміється, по-диявольськи радий.

Довго вже вони там. Мабуть, допитує Аксаков. Може все скінчиться на допиті. Може вони справді тільки в справі цього хреста, що його хтось завісив у школі?

Надія й непоборне бажання огорнули дівчину: щоб вернувся він з тієї страшної дороги, пішов тихою стежиною в свою самотню оселю. Виїде вона звідси, прохатиме, щоб перевели її.

Раптом десь внизу заторохкотів мотор. За хвилину перед шкільною брамою зупинилася автомашина. І в цю ж мить, наче в чудово вирежисерованій п'єсі, в шкільних дверях з'явився боєць. Він зійшов на подвір'я, розглянувся кругом і дав знак рукою. Тепер у дверях зачорніла ряса отця Сави і за нею другий боєць. Пішли всі до автомашини, поспішаючи. Гуркіт мотора зріс і став затихати.

Дівчина безпомічно заломила руки в безмежній розпучі. Як страшно порожньо: вона одна на всій землі. Тихо й пусто кругом, ніби й нічого не сталося! Його вже нема. Який жах! І ніхто з селян навіть не завважив. Прямо викрали його! Який жах!

Аж ось на ганку виринув Аксаков, за ним Поліна й Роза з накиненою на плечі хусткою, дарунком Нахімова.

— Зіно! — крикнув Аксаков, розглядаючись. — Зіно, де ж ти?

Дівчина підвелася, вирівнялась і стояла бліда, готова на все. Йде скласти їй подяку за добру співпрацю. Дати в нагороду тридцять срібняків!

Аксаков підходив справді в піднесеному настрої, радісний і усміхнений, ішов, топчучи безтурботно відцвілі маки, ішов, не зводячи з Зіни очей.

— Ти що? — запитав він, здивований виразом її обличчя. — Ех, ти, дура! Таки правду говорили! Таки кохалася в тому батюшці.

— Брехня!

— Брехня? Що брехня? — видивився Аксаков.

Вона витримала його погляд і відчула з великим здивуванням, як гіпнотизуюча сила цієї людини розпливається.

— Ви... ви... — з безмежного хвилювання слова застрягли в горлі, і на мить дівчина замовкла.

Зі східців, запримітивши щось незвичайне, підбігла Поліна, безжурна, готова до сміху. За нею підійшла й пристанула біля Аксакова здивована Роза Абрамовна, її великі, вп'ялені в Зіну очі наче змаліли, збіглися в два вугляні згустки ненависти.

— Ну, хто ми? — запитав Аксаков і ступив крок ближче.

— Ви — бандити! — промовила спокійно Зіна.

— Га? — Аксаков стрепенувся наче від ляпасу.
— Що ви сказали, Зіно Івановна?

— Кажу, що ви — бандити!

— Зіно!

— Ви новітні бандити, що систематично викрадають невинних людей. Ви — організована влада розбою.

— Ти зійшла з ума!

— Ні, я при повному умі. Я щойно прокинулася з летаргічного сну, в який ввели мене ваші чародії — виховники.

— Зіна Онищенко! Ви арештовані!

— Я давно чекаю почути від вас цю фразу. Добре її завчили. Будь ласка, ходім.

Змалілі очка Розі Абрамовни побільшилися в безмежному дивуванні і товсте підборіддя ще більше обвисло. Пограбована плахта зсунулася з обвислих рамен, і ось стояла вона перед Зіною не як грізна, невмолима завшколи, а як нікчемна жінка в перекутлому віці, жалюгідна, погана.

Зіна пішла прямо на неї, і та відступила злякано, даючи дівчині прохід. І Поліна відступила, а разок її білих зубиків стиснувся з злоти.

Аксаков ступав біля Зіни мовчазний, приголомшений подією, але вона навіть не помічала його, ніби не він ішов. Здалося їй, що милий її біля неї, її любий Олесь. І йде вона тим самим рішучим кроком, що й він, певним і легким. Піднесена голова не схилиться ні перед ким у покорі, і нема в серці більше цього гидкого почуття страху. Там тільки радість, незнана досі, неописана радість першої перемоги над собою. Палажке щастя визволеної людини.

К і н е ц ь

В-ВО „СВОБОДА”

У вересні 1893-го року появилoся в Джерзі Ситі перше число „Свободи”, якій судилося відіграти історичну ролю не тільки в народженні і оформленні Американської України, але й у заповненні її відповідним національно-культурним змістом. Ставши офіційним органом створеного з її ініціативи Українського Народного Союзу, „Свобода” поступово виросла і розвинулась в українське Видавництво, що великою мірою забезпечувало не тільки духово-культурні потреби українських переселенців на американському та інших континентах, але бодай деякою мірою, разом з іншими подібними видавництвами, намагалoся заповнювати ті великі прогалини, що їх в духовому й культурному розвитку українського народу витворили окупанти української землі. Сьогодні В-во „Свобода” має в своєму реєстрі не тільки десятки річників щоденної газети українською мовою та англомовного тижневика і кілька річників дитячого журналу, але й великий доробок книжкових видань. Під час війни і безпосередньо після неї обставини вимагали більшої уваги до англомовних видань, однак у цьому В-ві, що розпоряджає всіма модерними друкарсько-технічними засобами, появилoся уже в 1953-му році великий роман Василя Барки „Рай”, а оце виходить повість Івана Смолія „У зеленому Підгір’ї”. Цією повістю В-во „Свобода” плянує, відповідно до потреб і можливостей, започаткувати новий етап у продовжуванні та розгортанні своєї книжково-видавничої діяльності.

Про Автора

І В А Н С М О Л І Й, народжений 14 серпня 1915 року в селі Михновець, Турчанського повіту в Західній Україні, почав свій письменницький шлях 1937 р. надрукуванням кількох поезій в літературно-мистецькому часописі „Назустріч” й оповідання „Зустріч” у львівському щоденнику „Новий Час” та „Кар’єра будівничого” у щоденнику „Діло”. Першою його книжкою була п’єса „Життя на вазі”, видана 1939 р. у В-ві „Вежа” у Львові. Друкована того ж 1939 р. повість „Гранатові історії” не появилася через воєнні події. Після війни в 1947 р. була видана в Регенсбурзі окремою книжкою збірка його оповідань „Дівчина з Вінниці”, за нею вийшла в 1951 р. у Вінніпегу повість „Кордони пануть”, нагороджена другою премією на конкурсі „Української Трибуни” у Мюнхені. В 1956 р. була видана в Буенос Айресі збірка Смолісвих оповідань „Манекени” і 1959 року вийшла друком там же збірка його оповідань „Зрада”. На конкурсі ЗУАДК-у 1954 року була відзначена друга п’єса Смолія „Ніч над пшеничною землею”. Тепер Іван Смолій перебуває у США і, співпрацюючи в різних українських часописах і журналах, зокрема у „Свободі”, друкує в них не тільки свої прозові твори, але і статті на літературно-критичні теми. У „Свободі” була друкована частинно і ця його нова повість „У зеленому Підгір’ї”.

